



Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

VS 41

Varstvo
spomenikov
Journal
for the Protection
of Monuments

Izdajal/Publisher: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
/Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia

Zanj/Publishing Executive: dr. Robert Peskar

Uredniški odbor/Editorial Board: prof. Ivan Bogovčič, dr. Slavko Ciglenečki, dr. Gorazd Makarovič, dr. Breda Mihelič,
dr. Robert Peskar, dr. Peter Štih

Urednica/Editor: Biserka Ribnikar

Lektoriranje/Slovene Language Translation: Alenka Kobler

Prevod v angleščino/English Translation: dr. Barbara Simoniti

Produkcija/Production: Nuit

Tisk/Printing: Tiskarna Pleško

Naslovnica/Cover Page: Jama pri Macesnovi Gorici, izkopane svetinjice domobrancev

Naslov uredništva: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Cankarjeva 4, p.p. 103, SI 1001 Ljubljana

Distribucija in prodaja/Distribution and sales: Buča d.o.o., Kolarjeva 47, 1000 Ljubljana, T: +386(0)1 230 65 80,
E: buca@siol.net

Ljubljana 2006

VS₄₁

Varstvo spomenikov
Journal
for the Protection
of Monuments

Kazalo

Mateja Kavčič	
Arhitekturne raziskave in restavratorski posegi v križnem hodniku cistercijanske opatije Stična <i>Architectural Surveys and Restoration Procedures in the Cloister of the Cistercian Abbey of Stična</i>	7 18
Maja Oven	
Osvetlitev zapisov patra Mavra Grebenca kot primerjava k novim odkritjem v stiškem križnem hodniku <i>New Insight into the Notes by Friar Maver Grebenc in the Light of the New Discoveries in the Stična Cloister</i>	25 35
Nataša Polajnar Frelih	
Stenske poslikave v sobi z ogelnima pomoloma v drugem nadstropju Lovrenčeve utrdbe v stiškem samostanu <i>Frescoes in a Room with Corner Balconies on the Second Floor of the Lovrenc Stronghold</i>	44 53
Živa Deu	
Ohranjanje lesenih stavbnih členov v identitetnem večinskem stavbarstvu <i>The Preservation of Wooden Architectural Elements in the Prevailing Identity Architecture</i>	58 72
Andreja Breznik	
Arheološki park – dejavnost rekonstruiranja preteklosti <i>Archaeological Park: Activity of Reconstructing the Past</i>	79 89
Mitja Ferenc	
Ministrstvo za kulturo in evidentiranje prikritih grobišč v RS <i>Ministry of Culture and the register of hidden burial-grounds in the Republic of Slovenia</i>	100 116
Zvezda Delak Koželj	
Teorija svetovnega sistema Immanuela Wallersteina in varstvo kulturne dediščine <i>World System Theory by Immanuel Wallerstein and Cultural Heritage Protection</i>	129 134
Ivan Stopar	
Johanns Weichard Valvasor, Upodobitve dežele Kranjske Konkordančna bibliografija	140
Pregledi, ocene, predstavitve, zapisi	178
Recenzija	179
In memoriam dipl. gradb. inž. Stojan Ribnikar	180
Stanko Pahič (1924–2003) In memoriam	182
Stanko Pahič (1924–2003) V spomin	183
Ob slovesu dr. Marijanu Zadnikarju	184
Ob slovesu dr. Emiljanu Cevcu	186

Mateja Kavčič

Arhitekturne raziskave in restavratorski posegi v križnem hodniku cistercijanske opatije Stična

UDK: 001.8:726.7(497.4 Stična)

UDK: 726.7.025(497.4 Stična)

Ključne besede: samostanska arhitektura, romanska gradnja, raziskave arhitekture, stavbni razvoj, konservatorstvo, restavratorstvo

Izvleček

Raziskave arhitekture in stenskih poslikav v križnem hodniku stiškega samostana, ki jih je v letih 2002-2003 vodil ZVKDS, Restavratorski center, so obrodile nova spoznanja o začetkih in razvoju gradnje samostana. Z odkritjem arhitekturnih elementov, ki so pripadali njegovi prvi, romanski gradbeni fazi, je možno dopolniti znanje o principih cistercijanske arhitekture ter razvoju stiškega samostana. Raziskave arhitekture ter projekt konservatorsko restavratorskih del v križnem hodniku so izhajali iz stališč: odstraniti neustrezne sodobne materiale z arhitekturnih površin, zmanjšati škodljive vplive okolja ter povrniti arhitekturi izvorne materiale. Odkritje arhitekturnih elementov romanskega obdobja, s pomočjo katerih se je možno približati arhitekturni zasnovi stiškega samostana, je ob prvotnem navdušenju rodilo tudi željo po njihovi rekonstrukciji. Sprožilo je ponovno prevetritev konservatorskih usmeritev in metode dela ter rezultiralo v ohranitvi celovitosti arhitekture, ki jo je ustvarilo naslednje gradbeno obdobje in ki obvladuje arhitekturo križnega hodnika še danes. V pričujočem članku so povzete nove ugotovitve, pridobljene ob posegu na arhitekturi križnega hodnika. Sočasno z raziskavami arhitekture sta mag. Rado Zoubek (2002) in mag. Ljubiša Milić (2003) vodila poseg na stropnih in stenskih poslikavah, čigar rezultati v članku niso zajeti.

Stiški samostan je zopet presenetil. Po obsežnih raziskavah njenega dolgoletnega raziskovalca dr. Marijana Zadnikarja pred več kot tridesetimi leti so se ponovno oblikovale okolnosti, ob katerih je bilo možno pogledati v jedro samostanske arhitekture in pridobiti nove podatke o začetkih gradnje ter s tem dodati nova vedenja o principih cistercijanske arhitekture. Z raziskavami stavbnega razvoja smo določili dve temeljni gradbeni fazi, v katerih je bila zasnovana arhitektura križnega hodnika. Prva faza, ki ji pripadajo novoodkriti romanski arhitekturni členi, je zasnovala križni hodnik v njegovem začetku. Že zelo zgodaj (približno 150 let kasneje) je bila preglašena z obsežno gradbeno potezo druge faze,¹ ki je ustvarila arhitekturo, obvladujočo križni hodnik še danes.

Problemi, ki so se v desetletjih po zadnji obnovi nakopičili na ostenjih križnega hodnika in bili v neposredni povezavi z nameravanim restavriranjem poslikav na stropu, so zasnovali koncept pristopa, katerega vodilo je bilo: odstraniti škodljive posledice okolja, klime in neustreznih gradbenih materialov iz zidov, povrniti arhitekturi izvorna gradiva ter zaustaviti propadanje zgodovinskih materialov ter ses-tavin arhitekture.

Predhodne nedestruktivne raziskave

Program del za konservatorsko restavratorski poseg se je začrtal s predhodnimi preiskavami leta 1998. Brez poseganja v materijo spomenika se je na notranjih ostenjih izvedlo termografsko snemanje, v hodniku in vrtu georadarski posnetek, izdelale so se arhitekturne izmere in fotodokumentacija stanja pred posegom. Že s podatki, pridobljenimi na ta način, je bilo lahko predvideti segmente, ki jih bo potrebno raziskati z arhitekturnim sondiranjem. Kot zelo koristno se je izkazalo georadarsko snemanje, ki je v samostanskem vrtu zaznalo do sedaj neznano kompozicijo zidov oziroma njihovih temeljev. Ti so opozarjali na idealno tlorisno zasnovo samostana ter dali slutiti lokacijo lavatorija, ki ga je v svoji litografiji zadnji zabeležil Valvazor.² Rezultati termografskega snemanja ostenij so bili slabši in ob sondaži ometov smo ugotovili vzrok. Omet, ki je bil do višine 2 m izveden v debelem cementnem ometu, je imel sestavo prej podobno betonu kot klasičnemu ometu. Skozi sloj togega „betonskega“ ometa je bilo segregvanje ostenja onemogočeno in zato termografski posnetki brezuspešni.

Ometi in malte na notranjih ostenjih

Začetna usmerjenost projekta prvenstveno v konserviranje - restavriranje stropnih poslikav v notranjosti se je ob temeljitem pregledu ostenij morala razširiti na reševanje problema navlaženosti zidov ter notranjih in zunanjih ometov v celoti, kajti restavriranje najpomembnejših umetnostnih del brez predhodne razrešitve gradbenih problemov je neekonomično in nesmiselno početje. Kriterija sta bila dva:

- estetski, ki je temeljil predvsem na problematiki arhitekturnih členov, vogalnikov, obočnih reber ter konzol, pogreznjenih tudi do 5 cm v odebeljene, večslojne in na nekaj mestih grobo zaribane omete,
- tehnološki, ki je temeljil na reševanju problema dviga kapilarne vlage v zidovih, odstranitvi navlaženih apnenih cementnih ometov s fasade oziroma betonskih ometov z notranjih ostenij, vse vzročno povezano z odvodnjavanjem vrta.

S sondiranjem poslikav v notranjosti so že v samem začetku restavratorji opozorili na različne plasti ometov ter na prisotnost značilno romanskega ometa.³ Presenečenje je pomenila najdba tovrstnega ometa s črtnimi vrisi na zunanji steni proti vrtu, kar je dokazovalo, da je bila stena zidana že v samem začetku. Omet smo odkrili na dveh mestih površine približno 40 cm² nasproti vhoda v samostansko obednico. Z razširitvijo sonde se je na istem mestu odprl prehod v vrt, v katerem so zaznavne tri prezidave. V povezavi z odkrivanjem temeljev je dokazoval položaj nekdanjega vodnjaka – lavatorija oziroma prehod vanj iz obedniškega hodnika.

Odstranjevanje ometov, ki so bili nanešeni v eni od zadnjih obnov na vseh notranjih ostenjih, se je izkazalo za nujno zaradi njihove popolne neustreznosti, izvedeni so bili namreč v trdem, skoraj betonskem, tudi do 5 cm debelem nanosu, ki ga ni bilo možno odstranjevati ročno, temveč predvsem strojno. Kapilarni dvig vlage se je zaradi te obloge dvignil v poroznem zidu na višino 2,00 m. Kljub trudu se z odstranjevanjem ometa, ki je bil ponekod nanešen neposredno na lehnjak, žal ni dalo povsem izogniti poškodbam originalnega zidu, ponekod se je odlomila ali z ometom hkrati odkrutila vrhnja plast lehnjaka. Šolski primer, koliko škode povzroči trd in tog material na grajeni podlagi iz mehkejšega kamna. Z odstranitvijo neustreznega ometa smo lahko pregledali in dokumentirali vse prezidave v ostenjih ter pridobili podatke o tehnologiji gradnje v razvoju od začetka gradnje vse do 19. stoletja. Iz prvih dveh gradbenih obdobjih smo določili dve različni vrsti ometa.⁴ Omet prvega obdobja, s katerim je bila prekrita zunanja površina zidov v zaglajeni mreži stikov med kamni, je sive barve in finejše sestave. Prekriva celotno kapitelsko, jedilniško in cerkveno steno, na steni bratovskega trakta pa je ohranjen le v pritlični etaži. Na njem nismo našli vrisanih stikov, kot so bili na primer izvedeni na skromnih ohranjenih fragmentih stene proti lavatoriju.⁵ Omet drugega gradbenega obdobja sestavljata tanek zalikan apneni sloj ter malta iz peska lokalne naplavine, ki ima barvo lehnjaka ter ga je definiral že pater Maver Grebenc.⁶ Značilna zanj je enakomerna vsebnost zrn nezgašenega apna, zato predpostavljam, da gre za "živoapneno" malto, še posebej, ker je bila uporabljena pri zidavi. Nenevadno v stičnem primeru je, da je zidarska „živoapnena“ malta uporabljena tudi za oblikovanje konzol in ostalih arhitekturnih členov. Vsekakor je izvedena izredno kakovostno, ker nikjer na površini ni sledov erupcij, ki so zanj sicer značilne. Najbolj opazna rezlika med obema ometoma oziroma maltama je razvidna v notranji steni zahodnega trakta, ki je v nivoju prve etaže grajen iz malte prve gradbene faze ter takoj nad vzdavo

obokov iz "živoapnene" malte.⁷ Predpostavljamo, da se je uporaba "živoapnene" malte uvedla v drugem gradbenem obdobju, ki je v križni hodnik uvedel križno rebrasti obok ter šilastoločne odprtine oziroma arhitekturno zasnovo, ki smo ji priča še danes.

Če zaokrožimo rezultate arhitekturnih preiskav notranjih ostenij, smo z njimi pridobili sledeče nove ugotovitve:

- zunanje ostenje križnega hodnika, ki pripada prvi gradbeni fazi, je bilo nedvomno zidano, kar dokazuje način zidave in redki ostanki ometa s črtnimi vršci;
- omet prve faze gradnje je ohranjen na vseh notranjih ostenjih križnega hodnika in, razen v zahodnem hodniku, segajo v prvo etažo;
- dve izrazito različni vrsti gradbenih malt in ometov določata različni obdobji gradnje;
- oba prehoda v vrt (obstoječi, ki je v uporabi) ter novoodkriti (nasproti jedilnice), sta grajena v tehnologiji prve gradbene faze;
- v bralnem hodniku je bil znižan nivo tlaka, kar je vidno v podzidavi cerkvene stene ter višjem parapetu odprtin prve gradbene faze;
- določen je prvotni vhod v kapitelj, opečni tlak kapitlja ter začetki sedilij;
- šilastoločne odprtine vsebujejo prezidave, vse so v špaleti v območju loka zapolnjene z opeko.

Vrt

Z izkopom zemlje po obodu zunanjih sten, ki smo ga izvedli zaradi drenaže, so preiskave temeljev podale nove podatke o zasnovi arhitekture. Očiščenje terena po obodu samostanskega vrta je pokazalo ostanke temeljev, izvidanih v pravokotni smeri na zid, ki jih je zabeležil že georadar. Izkop se sicer ni izvajal prvič, kar je bilo razvidno iz čistega zemeljskega nasutja. Eden novejših posegov je bil verjetno razvod strel vodovoda, o čemer žal ni podatkov v nobenem od konservatorskih poročil. Domnevam, da se je poseg izvedel brez nadzora, kajti vsi izvidani temelji so izsekani v globino 1,00 m pod terenom. Njihovo pravo dimenzijo smo dokazali z arheološko raziskavo terena ob lavatoriju, v katerem se je ohranila zunanja stranica temelja.⁸ Temelji so v pozicijah približno v sredini med okenskimi odprtinami. Z odstranitvijo fasadnih ometov so se na istih mestih med okenskimi odprtinami pokazala z opeko zazidana mesta, ki so segala do zaključka pritlične etaže. Povezava obeh podatkov omogoča nedvoumen sklep, da je bil prvoten zunanji zid križnega hodnika obdan z masivnimi oporniki, ki jih je tektonska romanska gradnja skoraj praviloma uporabljala. Pri tem se takoj zastavi vprašanje, zakaj gradnja tako masivnih opor, če je bil strop preprosta lesena konstrukcija? Nedvomno bi morali opirati obokan strop, katerega sledov pa v stikih z obstoječim križnorebrastim, ki ga za zdaj pripisujemo drugi gradbeni fazi, nismo zasledili.

Poleg temeljev opornikov je pomembna najdba iz prvega obdobja samostana temelj lavatorija. Po idealni zasnovi samostana sodi mesto vodnjaka (lavatorija) nasproti obednice (refektorija).⁹ in odkop temeljev na tem mestu nam je dokazal njegov obstoj. Nakdanjemu lavatoriju smo natančno določili obrise, v zunanjih vogalih temelja pa je ohranjen podatek o njegovi konstrukcijski zasnovi. Zidava vogalov je zasnovana tako, da je v notranjem kotu nastavljena opora – začetek zidave loka, ki gradi konstrukcijo obokanega stropa. Zato je mogoče sklepati, da je imel lavatorij obokan strop že v fazi, ko je segal le v pritlično etažo. Z dograditvijo etaž nad križnim hodnikom je rasel tudi lavatorij, ki je v Valvazorjevi dobi segal v dve etaži, kar je potrdila tudi vertikalna linija v ometu fasade. S sondami v ostenju se je pokazal tudi z zunanje strani prehod v križni hodnik¹⁰ s tremi prezidavami. Špalete prvotnega prehoda so v celoti ohranjene, hkrati pa se je pod opečnim opornikom (ti so bili dodani kot opore nadzidanemu traktu) ohranil tudi notranji vogal lavatorija. V vogalu tlaka lavatorija so ohranjeni opečni tlakovi, v njegovi sredini pa vodi jašek z dnom v globini 65 cm pod današnjim (notranjim) tlakom skozi steno proti obednici. Njegovega poteka znotraj objekta nismo preiskovali, saj bi z izkopavanjem povzročili pregrobo posege v notranjosti. Ali jašek pomeni speljavo vode skozi obednico in je zato morda dokaz o izviru vode v sredini lavatorija?

Preostale raziskave v vrtu niso obrodile dodatnih podatkov. V središču vrta, v katerem smo upali vsaj na zasnovano vodnjaka, je le betonski jašek, v katerega se stekajo trije diagonalni opečni kanali iz žlebov, četrtri, največji, pa odvaja celotno vodo iz vrta preko JV vogala iz stavbnega kompleksa.

Arhitekturne preiskave v vrtu križnega hodnika so nam potrdile:

- obstoj in zasnovo lavatorija,
- zasnovu masivnih opornikov na zunanjih zidovih križnega hodnika.

Zunanje fasade

Najpomembnejše odkritje, ki je zaokrožilo rekonstrukcijo podobe križnega hodnika ob pričetku njegovega stavbnega razvoja, je najdba kapitelov, stebričev, baz ter vseh ostalih sestavnih elementov bifor, ki so nedvomno gradile podobo zunanje stene križnega hodnika. Romanski elementi bifor in njihovi fragmenti so bili vzdani v zunanje fasade, kot popravilo in dopolnilo stene domnevno ob času, ko so odprtine spremenili v šilastoločno obliko.

Fasade so bile pred začetkom raziskav ometane v zaribanem apnenem cementnem ometu ter opleskane v odtenku "zlatega okra". Omete smo začeli odstranjevati v spodnjem delu zaradi njihove navlaženosti. Pod prvo plastjo se je kmalu pokazala plast dokaj grobega, belo opleskanega apnenega ometa, ki je prekrival vse etaže. Omet je bil v celoti nanešen z zidarsko žlico, katere odtis je pozorni zidarski mojster A. Trnovec zasledil in ohranil v drugi etaži južne fasade. Poskušali smo ga v čim večji meri ohraniti, vendar se je v stiškem primeru ta usmeritev soočila z iskanjem in izizidavanjem romanskih arhitekturnih členov, zaradi katerih je bil dobršen del ometov, predvsem v spodnjih dveh etažah, žrtvovan. Na vseh štirih fasadah je zelo razvidna tudi meja med zidavo pritlične in naslednjih etaž.¹¹ Gradnja zgornjih etaž je dokaj enovita in brez večjih prezidav, kljub temu pa smo na vzhodni fasadi že skoraj ob zaključku del našli tudi edino vzdano rebrovoje, ki bi lahko sodilo v krogovičje gotskih oken. Domnevo mora potrditi restavratorski projekt, ki ga izdelujejo v ateljeju za kamnito plastiko Restavratorskega centra.

Z raziskavo fasad smo pridobili:

- potrditev zasnove prvotne gradbene faze z odkritjem sestavnih elementov romanskih bifor,
- kompozicijo odprt in opornikov za študijo rekonstrukcije prve gradbene faze,
- prvotno višino križnega hodnika,
- vrste fasadnih ometov,
- elemente gotskega krogovičja.

Kamniti arhitekturni členi

Ob odpiranju prehoda v lavatorij z zunanje strani so restavratorji nad šilastim lokom odkrili prvi vzdani arhitekturni člen z geometrijsko stilizirano kamnoseško profilacijo. Zanj se je izkazalo, da je v celoti ohranjen kapitel, podoben kapiteloma v biforah na kapiteljski steni. Dotedanjo domnevo o obstoju biforne zasnove križnega hodnika je v celoti potrdila najdba romanskih kapitelov, stebrov in baz, ki so bili v večini vzdani v območju šilastih vrhov gotskih oken ter interpretacija predelave romanske bifore v gotsko šilastoločno odprtino, ki jo je podal pater Branko Petauer.¹² Elementi bifor so konzole, stebriči, baze stebričev, naklade, segmenti lokov ter baza špalete. Površina kamna je na vseh elementih nepoškodovana, kot da ne bi bili izpostavljeni vremenskim vplivom. Na enem od kapitelov so ohranjeni tudi fragmenti opleska v belem, sivem in rdečem odtenku, ki spominjajo na prezentirano partijo poslikave na steni v jedilniškem hodniku. Vsaka konzola ima različno, stilizirano kamnoseško profilacijo.¹³ Med stebriči je celo nedokončan primerek, do polovice izklesan iz kamnite gmote. Ali je bil tudi križni hodnik v tej zasnovi nedokončan?

Uporabo vrste kamna pri izvedbi arhitekturnih členov želim osvetliti tudi z arhitekturnega in preprosto izvajalskega vidika. Izbor materialov za izvedbo zidanih struktur je izhajal na eni strani iz njihove trdnosti in obdelovalnosti ter na drugi iz simbolnega pomena, ki ga ustvarja arhitektura med drugim s hierarhijo oblikovanja in izborom kakovosti materiala. Sestava in obdelava bifore, rekonstruirane z novoodkritimi elementi ter podatki v odkritem ostenju, je nazoren prikaz izbora materiala glede na zahteve graditelja po trdnosti in kakovosti ter možnosti obdelave, ki jih nudi gradivo:

- baza špalete je izvedena v masivi sivega apnenca,
- špalete in segmenti lokov so iz lehnjaka,
- kapiteli, stebriči in baze stebričev so iz drobnozrnatega peščenjaka.

Kamnoseško profilacijo je lažje izdelovati iz mehkejšega in gostega kamna in drobnozrnati peščenjak odgovarja tej potrebi. Zidavo trdnih zidov, ki dobro prenašajo vlago, se gradi iz trdnega apnenca. Zato so tudi masivne baze, na katere nalegajo špalete bifor, iz klesancev apnenca, medtem ko je vogale in špalete v zidovih, ki pred vgradnjo zahtevajo več obdelave, lažje izdelati v lehnjaku. Nepravilnosti v njegovi strukturi se prekrijejo z ometom. V izboru kamna se skriva tudi simbolni pomen, ki je vgrajen v hierarhijo prostorov. Zato kapiteli bifor, ki se odpirajo v kapitelj, niso iz peščenjaka, temveč iz težje obdelovalnega, kakovostnejšega apnenca. Zato tudi velja dekorativno obdelane elemente iz težje obdelovalnega kamna pripisovati pomembnejšim prostorom.

V tej luči si velja ogledati tudi gradnjo edinega vogala (JV), katerega sestava je identična sestavi bifor. Njegova baza (apnenec) masivno in v sorodnem razmerju kot pri biforah izstopa iz zidu, vogalniki iz lehnjaka se zajedajo v nosilni zid in so grajeni hkrati z njim. Ostali trije (od katerih ima naslednji, SV, pri tleh 6 cm ostanek apnenčaste baze) niso grajeni z zidom, oblikovani so v petih oprogah, ki se nadaljujejo v pet reber oboka, bili so ometani in pisano poslikani.¹⁴

Logičen pristop k izvedbi in izbor materialov, ki je moral črpati iz najbližjih virov, je zasnovala delavnica graditeljev v začetku gradnje. Novoodkrite sestavine arhitekture dokazujejo jasno zasnovano prvotne arhitekture, ki morda res ni bila nikdar v celoti izvedena, vsekakor pa je bila v celoti domišljena. Vsi naslednji snovalci so se v arhitekturo križnega hodnika zajedali z novimi koncepti ter z delnimi ali celovitimi ruštvami, uporabljali spoliže za gradbeni material in v enovito zasnovano vnašali zmedo, ki jo poskušamo razumeti danes.

Projekt konservatorsko restavratorskih del v križnem hodniku vključuje obsežno arhitekturno in foto-grafsko dokumentacijo najdb, posegov, raziskav in študij, ki so na voljo bodočim raziskovalcem v iskanju odgovorov na novo zastavljena vprašanja. Delo bomo nasaljevali v letih 2004/05 z zaključnimi deli na restrukturiranju poslikav, restrukturiranjem kamnitih arhitekturnih členov, prezentacijo lavatorija, prezentacijo romanske gradbene faze v lapidariju ter študijo možnih rekonstrukcij križnega hodnika v romanskem času, ki jo želimo na čimbolj dostopen način predstaviti javnosti.

V izvedbi posega so sodelovali cistrecijani stiške Opatije ter ekipa strokovnih sodelavcev, brez zavzetosti katerih delo ne bi obrodilo tako pozitivnih rezultatov:

- restavradorstvo poslikav: mag. Aleš Sotler, mag. Rado Zoubek, mag. Ljubiša Milić
- restavradorstvo kamnite plastike: Jože Drešar, akad. rest.
- umetnostna zgodovina: Maja Oven, univ. dipl. um. zgod.
- arheologija: dr. Marko Frelih, univ. dipl. arheol.
- nedestruktivne preiskave: TECNO FUTUR SERVICE, Modena
- nadzor sanacije vlage: GRAS d.o.o. Ljubljana, Jože Kos, univ. dipl. inž. gr.
- izvedba restavratorskih gradbenih del: GIVO d.o.o. Ljubljana, Anton Trnovec, vodja delovišča.
- konservatorski nadzor: Alenka Železnik, univ. dipl. um. zg., Jože Oman, univ. dipl. arheol.
- strokovni nadzor: Strokovni svet ZVKDS ter strokovna komisija prof. dr. Peter Fister, univ. dipl. inž. arh., prof. mag. Ivan Bogovčič, akad. slik., Milan Sagadin, univ. dipl. arheol.

Opombe

1 V članku se namerno izogibam stilnim opredelitvam gradbenih faz, kajti obsežnejše primerjave s sodasnimi arhitekturami romanike in zgodnje gotike še niso izdelane ter ostajajo izziv nadaljnim raziskavam.

2 J.V. Valvazor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Nürnberg 1689, 2. izdaja Novo mesto 1877, VIII, 694:703; XI, 530:535

3 Raziskave stropnih in stenskih poslikav, mag. Rado Zoubek, ZVKDS, RC, Stična 2002

4 Vzorci ometov so v preiskavi v naravoslovnem oddelku ZVKDS, RC.

5 Tudi na vseh ostalih stenah proti vrtu so ohranjeni le fragmenti, (najbolj v bralnem hodniku), v zgornjih delih pa do te plasti zaradi poslikav nismo posegali.

6 P. Maver Grebenc v svojih zapiskih, ki jih hrani arhiv COS, na več mestih govori o "rumenem ometu", ki ga je zasledil v križnem hodniku.

7 Zahodni trakt ima nadzidavo izvedeno v "živoapneni" malti in je vidna v zelo jasni horizontalni meji na nivoju 1. etaže, medtem ko je pritlični del grajen v romanski zidavi. Zelo razvidna pa je tudi vzdava konzol v istem materialu, ki se je zajedla v romanski zid, torej ves nadzidani del pripada fazi, ko je bil zgrajen križno rebrasti strop s konzolami.

8 Temelji so širine 0'80-0'90m, globine 1'00m, dolžine 1'50 m.

9 M. Zadnikar, Stična in zgodnja arhitektura cisterciancev, DŽS Ljubljana 1977, 33:34

10 Najširša odprtina prehoda je bila grajena iz lehnjaka, iz velikih klesancev, zidanih hkrati z zidom, s polkrožnim lokom ter z ležiščema za preklado ali dve konzoli v peti loka. Naslednja predelava je z leve strani (gledano od zunaj) prehod zožala za okoli 30 cm ter ohranila desno

špaleta, težje določljiv ji je vrh. Vanj se je namreč zajedla odprtina tretje faze, šilastoločne oblike in edina v celoti grajena v opeki.

11 Horizontalna razmejitev med etažama določa višino prvotnega križnega hodnika in je na višini 4'20 m od tal.

12 Vse sedanje odprtine v zunanjih stenah križnega hodnika imajo v spodnjem delu ohranjeno bazo iz sivega apnenca (glej sl. 6c; prim. ohranjene baze v prezentiranih biforah na kapiteljski steni). Nanjo je grajena okenska špaleta iz lehnjaka. Vse baze in špalete so potesane v linijo današnje okenske špalete. Točka, v kateri se začne kriviti lok današnjega okna, je primerljiva s točko, v kateri se začne dvojni lok bifore. Torej so odprtine šilastoločne oblike posnele robove bifor, odstranjeni so bili osrednji stebriči in kapiteli, dvojni polkrožni lok pa predelan v šilasti lok gotskega okna.

13 Podroben opis kapitelov in baz podaja M. Oter, *Stiška arhitekturna plastika 12. stoletja*, Acta Historiae Artis Slovenica, št. 8, ZRC SAZU, Ljubljana, 2003, 18:21

14 Vzroci barvnih slojev iz skromno ohranjenih delcev poslikave na vogalnih slopih so v raziskavi v naravoslovnem oddelku ZVKDS, RC.

Literatura

Batič, Jerneja (ur.); *Kulturna dediščina meniških redov*, zbornik DEKD, Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino, Ljubljana, 1996

Bilheust, Henri; *La construction d'une abbaye au XIIe siècle*, Association des amis de l'abbaye de Boscodon, Crots 1995

Bilheust, Henri; *L'art des bâtisseurs romans*, Association des amis de l'abbaye de Boscodon, Crots 1995

Cevc, Emilijan; *Srednjeveška plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1963

Cevc, Emilijan; *Poznogotska plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1970

Conant, K. J.; *Carolingian and Romanesque Architecture 800 – 1200*, The Pelican History of art, 1974

Dimier, Père A.; *L'art cistercien (France)*, Zodiaque, 1962

Gregorič, Jože; *Cistercijani v Stični*, Ljubljana 1980

Höfler, Janez; *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in mojstrom sv. Andreja iz Krašc*, Partizanska knjiga, Ljubljana, Znanstveni tisk, Ljubljana 1985

Komelj, Ivan; *Gotska arhitektura na Slovenskem: razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora*, Slovenska Matica, Ljubljana 1973

Kurent, Tine; *Kozmogram romanske bazilike v Stični*, Ljubljana 1977/78, FAGG, 2

Mlinarič, Jože; *Stiška opatija 1136-1784*, Dolenjska založba, Novo mesto 1995

Nadrah, Anton; *Stiška opatija, Stična 1981*

Stele, France; *Zbornik za umetnostno zgodovino št. 1.-2., Leto I.*, Umetnostno zgodovinsko društvo v Ljubljani, Ljubljana 1921

Stele, France; *Ars Sloveiae: Gotsko stensko slikarstvo*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972

Valvasor, J.V.; *Die Ehre des Herzogthums Krain, Nürberg 1689*, 2. izdaja Novo mesto 1877, VIII, 694-703; XI, 530-535

Zadnikar, Marjan; *Stična ob jubilejih 1098-1898-1998*, Cistercijska opatija Stična, Stična 1998

Zadnikar, Marjan; *Križni hodnik pripoveduje*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1988

Zadnikar, Marjan; *Romanska umetnost (Ars Sloveniae)*, Ljubljana 1972

Zadnikar, Marjan, Stična in zgodnja arhitektura cistercianov, DZS Ljubljana 1977

Zadnikar, Marjan; *Stična*, Znamenitosti najstarejšega slovenskega samostana, Družina, Ljubljana 1990

Zadnikar, Marjan; *Nova odkritja v Stični*, Vartstvo spomenikov XX, 1976, 239-256

Zadnikar, Marjan; *Stična v luči novih odkritij*, Zbornik občine Grosuplje, VIII, 1976, 129-138

Zadnikar, Marjan; *Stična v luči zgodnje cistercijske arhitekture*, Redovništvo na Slovenskem I, Ljubljana 1984, 81-85

Zadnikar, Marjan; *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982

Zadnikar, Marjan; *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1959

Viri

Benedik, Valentin; *VHS posnetek notranjega ostenja po odstranitvi neustreznih ometov*, ZVKDS, Restavratorski center, 2003

Benedik, Valentin; *Fotografska dokumentacija križnega hodnika pred in med posegom*, ZVKDS Restavratorski center, 1998 – 2003

Drešar, Jože; Kavčič, Mateja; Sotler, Aleš; Zoubek, Rado; *Program konservatorsko restavratorskih del v križnem hodniku COS*, ZVKDS Restavratorski center, 2000

Drešar, Jože; Kavčič, Mateja; Milič, Ljubiša; Srebnik, Darja; *Projekt konservatorsko restavratorskih del v COS*, ZVKDS Restavratorski center, 2003

Grebenc, p. Maver; *Zapiski*, Arhiv Cistercijske Opatije Stična

Oven, Maja; *Stična, križni hodnik, oris arhitekture, slikarstva in kiparstva in kiparstva*, delovno gradivo ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2001

Kavčič, Mateja; *Fotografska dokumentacija posegov 2002- 2003*, ZVKDS Restavratorski center

Kavčič, Mateja; Perko, Anja, *Križni hodnik COS*, Arhitekturne izmere stanja pred posegom, ZVKDS Restavratorski center, 2002 – 2003

Kavčič, Mateja; Perko, Anja, *Arhitekturne izmere in dokumentacija najdb v križnem hodniku COS*, ZVKDS Restavratorski center, 2002 - 2003

Kavčič, Mateja; Perko, Anja, *Rekonstrukcija prvotne gradbene faze križnega hodnika COS*, ZVKDS Restavratorski center, 2003

Kavčič, Mateja; Perko, Anja, *Načrt konservatorsko restavratorskih posegov v križnem hodniku COS*, ZVKDS Restavratorski center, 2003

Potočnik, Irena; *Preventivno snemanje ostenja križnega hodnika*, ZVKDS, Restavratorski center, 2003

Stele, France; *Zapiski*, Uprava za kulturno dediščino MK, INDOK

Tecno Futur servis, *Samostan Stična*, Termografski posnetek križnega hodnika, ZVKDS Restavratorski center, 1998

Tecno Futur servis, *Samostan Stična*, Georadarski posnetek tlaka in vrta v križnem hodniku, ZVKDS Restavratorski center, 1998

Zadnikar, Marjan; *Zapiski – Poročila*, Uprava za kulturno dediščino MK, INDOK



Notranje ostenje v zahodnem hodniku z vidnimi posledicami kapilarne vlage ter sondo na stiku dveh značilnih gradbenih tehnik, romanskega pritličja (svetlejša malta) in nadzidave (živoapnena malta). Vse fotografije: Mateja Kavčič.

Inner window surrounds in the western hallway with discernible damage of capillary moisture and a trial borehole in the juncture of the two typical building techniques, the Romanesque ground-floor (light-shade mortar) and the extension (quick lime mortar). All photographs by Mateja Kavčič.



Konzola v ometu, levo stanje pred posegom, desno že odstranjen rob betonskega ometa.

A console in plaster, the condition prior to the intervention on the left, the already removed edge of the concrete plasterwork on the right



Izmera dimenzij temelja masivnega opornika.

Measurement of the dimensions of the base of the massive buttress



Pogled na lavatorij z vrha, v sredini jašek v smeri proti obednici.

View of the lavatory from the top, the shaft directed to the dining room in the centre



Prvi odkriti kapitelj je bil vzidan v zunanji steni nad prehodom v lavatorij.

The first discovered capital was built in the external wall above the passage to the lavatory



Novoodkrite romanske baze s stebriči

Newly discovered Romanesque bases with mullions



Kapiteli, osrednji elementi nekdanjih bifor

Capitals, central elements of former biphoras



Detajl posekane baze v paleti šilastoločne odprtine, ki so ohranjene v vseh obstoječih odprtinah

Detail of a cut base in the jamb of the opening of the lancet arch; the jambs are preserved in all the existing openings



Detajl odtisa bifornih stebričev v zidu po njihovi izzidavi.

Detail of the imprint of the mullions in the wall after their removal



Severna fasada križnega vrta z vidno višino križnega hodnika in opečnimi polnili na mestih nekdanjih opornikov.

Northern facade of the cloister with discernible height of the cloister and brick fills in places of former buttresses

Mateja Kavčič

Architectural Surveys and Restoration Procedures in the Cloister of the Cistercian Abbey of Stična

Key words: monastic architecture, Romanesque building, surveys of architecture, building development, conservation, restoration

Abstract

Surveys of the architecture and frescoes in the cloister of the Stična monastery led by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of the Republic of Slovenia (ZVKDS), the Restoration Centre, in 2002–2003 yielded new insight into the beginnings and development of the building of the monastery. The discovery of architectural elements originating from its first, Romanesque building phase facilitated the completion of our knowledge on the principles of Cistercian architecture and the development of the monastery in Stična. The surveys of the architecture and the project of conservation and restoration works in the cloister were based on the following standpoints: to remove inappropriate modern materials from the architectural surfaces, to diminish the damaging influence of the environment and to restore the original materials to the architecture. The discovery of Romanesque architectural elements, which provided closer insight into the original architectural design of the monastery in Stična, further stimulated the desire for its reconstruction. It triggered the verification of conservation directions and methods of work and brought about the decision to preserve in its entirety the architecture as it was created in the following building period and has dominated the architecture of the cloister up to the present day. This article summarises new findings acquired during works carried out on the architecture of the cloister. Simultaneously with surveys of architecture, a restoration procedure led by Rado Zoubek (2002) and Ljubiša Milić (2003) was carried out on the frescoes on the walls and the ceiling. Its results, however, are not included in this paper.

The monastery in Stična surprises us once again. After extensive research carried out by Dr. Marijan Zadnikar, an investigator of Stična of long-standing over thirty years ago, fresh insights into the core of the architecture of the monastery were made possible. This has provided new data on the beginnings of the building thus expanding our knowledge on the principles of Cistercian architecture. Studies on the building development have defined two basic construction phases in which the architecture of the cloister was designed. Newly discovered Romanesque architectural elements bare witness to the first construction phase. Soon after that, however, (i.e. only 150 years later) it was overwhelmed by an extensive second phase¹ creating the architecture still predominating in the cloister we know today.

The problems piling up on the window surrounds of the cloister during the decades after the last renovation relating to the intended restoration of the paintings on the ceiling conditioned the concept of the approach to it. The basic guideline was to remove the damages caused by the environment, by the weather, or the inappropriate materials from the walls, and to restore the original materials of the architecture and halt the disintegration of historical materials and elements of architecture.

Preliminary non-destructive surveys

The plan for the conservation and restoration works was drafted by preliminary investigations in 1998. Thermographic recording was carried out in the inner window surrounds without interference with the substance of the monument. Georadar readings were obtained of the cloister and the garden, and architectural measurements and photographs taken of the cloister's condition prior to the procedure. The data thus acquired facilitated an estimate of the segments which needed to be investigated by making architectural trial boreholes. Georadar recording proved very advantageous since it helped discover a structure in the walls and their foundations in the garden which had not yet been known. The walls indicated an ideal ground plan of the monastery and hinted at the location of the lavatory recorded by Valvasor in his lithograph.² The results of the thermographic readings from the window surrounds were less promising: the trial boreholes in the plasterwork revealed the cause of this. The plaster made of thick cement up to the height of 2 m was closer in texture to concrete than classic plasterwork. Warming the window surrounds through a layer of such rigid "concrete" plaster was quite impossible, which is why the thermographic recording yielded no results.

Plasterwork and mortar on the inner window surrounds

The initial goal of the project merely to conserve and restore the painting on the ceiling in the interior had to be expanded to finding a solution for the dampness in the walls and for the entire interior and exterior plasterwork, since the restoration of the most significant works of art without prior accounting for the building problems would be uneconomical and pointless. There were two criteria involved:

- the aesthetic one based on the problems concerning the architectural elements, i.e. corner stones, ribs of the vaults and consoles sunk up to 5 cm into plaster consisting of several layers and crudely daubed in some areas,
- the technological criterion based on the solution of the problem of capillary moisture permeation in the walls, removal of the damp lime-cement plaster from the facade and the concrete plaster from the inner window surrounds, all connected with the drainage of water from the garden.

Trial boreholes made on the paintings in the interior drew attention to different layers of plaster and the existence of a typical Romanesque plasterwork.³ The discovery of plasterwork with linear incisions on the outer wall facing the garden, however, came as a surprise since it suggested that the wall was built at the very beginning of building the monastery. The plaster was uncovered in two areas of 40 cm² opposite the entry to the dining room/refectory of the monastery. The expansion of the trial borehole revealed a passage into the garden with three discernible transformations. Together with the discovery of the foundations it testified to the position of the former well – lavatory or passage into it from the dining room hallway.

The removal of the plasterwork coated over all the window surrounds during one of the final restoration procedures proved necessary at this point. It had been made in an entirely inappropriate method as a rigid, almost concrete layer up to 5 cm thick that could not be removed manually, but only mechanically. Capillary moisture permeation in the porous walls had reached the height of up to 2 m on account of this coating. Despite all efforts to remove the plasterwork that was applied on the tuff in some places, some damage to the original wall could not be avoided. In some places the top layer of tuff broke off or crumbled off together with the plaster. This was a typical example of damage caused by a solid and rigid material built on an architectural surface made of softer stone. The removal of the inappropriate plasterwork facilitated a survey and recording of all rebuildings on the window surrounds and the acquisition of data on the technology of building development as far back as the 19th century. Two different types of plasterwork were defined from the first two building phases.⁴ The plaster from the first phase

which covered the exterior of the walls in a smoothed network of junctures between stones was grey and of finer texture. It covered the entire walls of the chapter, the dining room/refectory and the church while on the ground-floor level it was preserved only on the conventual wing. No incised junctures were discovered on it which could be compared to the modestly preserved fragments on the wall facing the lavatory.⁵ The plasterwork from the second building phase consisted of a thin smoothed lime-cast and mortar made of local alluvial sand in the colour of tuff that had already been defined by friar Maver Grebenc.⁶ It was characterised by an equal content of grains of unslaked lime, and it can thus be assumed that it was a "quick lime" mortar type, especially since it was used during the building process. It is, however, unusual for the building "quick lime" mortar variety to be used for shaping consoles and other architectural elements. It was undoubtedly of high quality since there were no traces of eruptions on the surface, otherwise typical for it. The most prominent difference between the two types of plaster or mortar is discernible on the inner wall of the western wing which was built of mortar of the first building phase on the first floor level and made of "quick lime" mortar immediately above the construction of the vaults.⁷ It is believed that the use of "quick lime" mortar was introduced in the second building phase when the cross-ribbed vaults and lancet openings (with pointed arches) or, rather, the existing architectural design were introduced.

The following is a summary of the findings based on architectural surveys:

- the exterior window surrounds of the cloister originating from the first building phase were undoubtedly stone-built as exemplified by the method of building and the few remnants of plaster with linear incisions;
- the plaster of the first building phase is preserved on all interior window surrounds of the cloister and it reaches to the first-floor level with the exception of the western hallway;
- two different periods of building are characterised by two entirely different types of mortar and plaster;
- both passages into the garden (the existing one still in use and the newly discovered one opposite the dining room) are built in the technology of the first building phase;
- the paving level of the reading hall was lowered, which is discernible on the foundation of the church wall and higher parapets of the openings from the first building phase;
- the original entry to the chapter was defined as well as the brick paving of the chapter and the beginnings of the sedilia;
- the lancet arch openings reveal transformations and are all filled in with brick inside the jamb in the arched area.

The garden

The examination of the foundations during the excavation of earth along the integument of the external walls carried out for the purpose of drainage yielded new data on the architectural plan. When the terrain along the integument of the monastic garden was cleared, remnants of the foundations built out at a right angle to the wall were discovered as indicated by the georadar. The clear fill of earth indicated that this was not the first time excavations were carried out here. One of the more recent interventions must have been the installation of a lightning conductor, yet none of the conservation reports recorded it. It is assumed that the installation was carried out without supervision since all the built out foundations were cut out at the level 1 m beneath the surface. Their actual dimension was revealed by an archaeological survey of the terrain next to the lavatory where the external side of the foundation is preserved.⁸ The foundations are positioned roughly in the middle between the window openings. The removal of the facade plasterwork revealed areas built up with brick at the same locations between the windows reaching to the end of the ground-floor level. The two data together indicate that the original external wall of the cloister was undoubtedly supported by massive buttresses, which was a regular Romanesque tectonic building technique. The question that immediately comes to mind is: what was the purpose of such massive buttresses since the ceiling consisted of a simple timber structure. The buttresses should undoubtedly have supported a vaulted ceiling, yet no traces of it were discovered in the joints with the existing cross-ribbed arches so far attributed to the second building phase.

Apart from the buttresses, the discovery of the lavatory foundation from the first building phase is a significant finding. According to an ideal plan of the monastery the well (lavatory) should be located

opposite the dining room (refectory).⁹ The excavation of the foundation at that location in Stična confirmed its existence. The draft of the original lavatory was defined with precision and the external corners of the foundation testify to its structural design. The corners are built in such a way that the inner corner facilitates the support – the beginning of an arch making up the structure of a vaulted ceiling. It is therefore possible to conclude that the lavatory was vaulted as early as the phase when it reached only as far as the ground-floor level. The extension of the storeys above the cloister also included the lavatory so that it reached into two storeys in the period of Valvasor, as testified by the vertical line in the plasterwork of the facade. A passage into the cloister¹⁰ with three transformations was revealed from the external wall by means of trial boreholes in the window surrounds. The jambs of the original passage have been entirely preserved and the internal corner of the lavatory can still be found beneath the brick buttress (added as supports for the extended paving). This brick paving can be seen in the corner of the lavatory. A shaft led from its centre with its bottom 65 cm beneath the present (internal) paving through the wall towards the dining room. Its course inside the building was not investigated any further since the excavation would have caused damage to the interior. Does the shaft indicate water drainage through the dining room and therefore testify to a possible water well in the centre of the room?

The remaining surveys in the garden yielded no new data. Only a concrete shaft was discovered in the centre of the garden where a well was anticipated, and three diagonal brick ditches from the gutters ran into them with a fourth one draining the waters from the garden through the south-western corner of the complex.

The architectural surveys in the cloister garden confirmed:

- the existence and basic design of the lavatory, and
- the design of massive buttresses on the external walls of the cloister.

External facades

The most significant discovery that concluded the reconstruction of the cloister's appearance from the beginning of its building development was the find of capitals, columns, bases and all other component parts of mullioned windows (biphoras) that undoubtedly made up the appearance of the external cloister wall. The Romanesque elements of the biphoras and their fragments were built into the external facades as repairs and supplements, presumably in the period when the openings were transformed into lancet forms.

The facades were daubed with lime-cement plaster and painted in the "golden ochre" shade before the surveys. They were damp which is why the removal of the plasterwork began at the bottom. Another coating of fairly rough, whitewashed plasterwork covering all the storeys was soon revealed beneath the top layer. It was applied with a trowel the traces of which were discovered and preserved by master mason A. Trnovec on the second storey of the southern facade. An attempt was made to preserve as much plasterwork as possible, yet a large share of it was lost in the process of searching for Romanesque architectural elements and their uncovering, especially on the two lower storeys. The delineation between the ground-floor building and the subsequent storeys was clearly discernible on all four facades.¹¹ The building of the top storeys was fairly homogeneous and devoid of any major transformations; nevertheless the only discovered ribs that might have been part of the tracery in the Gothic windows were found at the conclusion of the works on the eastern facade. Indeed, this assumption will have to be confirmed by a restoration project carried out in the studio for stone sculpture of the Restoration centre.

The surveys carried out on the facades have established:

- the design of the original building phase with the discovery of elements of Romanesque biphoras,
- the composition of the openings and buttresses for the study of the reconstruction of the first phase,
- the original height of the cloister,
- types of facade plasterwork,
- elements of Gothic tracery.

Architectural elements made of stone

In the process of opening the passage to the lavatory, the first architectural element with stylised stone-cut profiled decoration was discovered above the lancet arch. It turned out to be a capital preserved in its entirety, similar to the two capitals in the biphoras in the chapter wall. The assumption of the existence of a mullioned design of the cloister was thus entirely confirmed by the discovery of Romanesque capitals, columns and bases which were mostly built in the area of lancet tops of the Gothic windows, and by the interpretation of how the Romanesque biphora was transformed into a Gothic lancet opening presented by friar Branko Petauer.¹² Elements characteristic of biphoras are: consoles, mullions, mullion bases, lintels, segments of arches and the jamb base. The surface of the stone in Sticna has remained undamaged in all the elements as if it were not exposed to the unfavourable weather conditions. Fragments of paint in white, grey and red shades can be observed on one of the capitals, reminiscent of the presented part of the painting on the refectory wall. Each console is profiled in a different stylised way.¹³ There is even an unfinished item among the mullions half hewn out of the stone mass. Had the cloister remained unfinished also in this original design?

My goal here is to highlight the use of stone for the forming of architectural elements from the perspective of architecture as well as its implementation. The selection of material for the external architectural structures was based on its solidity and appropriateness for working with on the one hand and its symbolic significance dictated by the architecture by the hierarchy of design and the choice of the quality of the materials on the other. The structure and design of the biphora reconstructed with the newly discovered elements and the data in the revealed surrounds clearly illustrate the choice of materials according to the demands of the builder for their firmness and quality as well as the appropriateness the material offers:

- the jamb base is made of massive grey limestone,
- jambs and segments of arches are made of tuff,
- the capitals, mullions and mullion bases are made of fine-grained sandstone.

Stonecut profiles are easier to make out of softer and denser stone and the fine-grained sandstone meet these requirements. Firm walls that can withstand moisture are made of solid limestone. Therefore the mullion bases on which the jambs are placed are made of hewn limestone, while the corners and jambs in the walls requiring more work before they are built in are easier to make out of tuff. The irregularities in its structure are covered by plasterwork. A symbolic significance incorporated into the hierarchy of the rooms is also hidden in the choice of stone. The capitals of the biphoras opening up to the chapter are therefore not made of sandstone but of high quality limestone which is easier to work with. Therefore it is correct to attribute the decorative elements made of more demanding stone to rooms of greater significance.

The building of the only (south-western) corner of the structure which is identical to that of the biphoras should therefore be observed in the same way. Its base (limestone) is massive and protruding from the wall in the same proportion as in the case of the biphoras, the corners made of tuff are integrated with the load bearing wall and were built simultaneously with it. The remaining three corners (with the next, north-western one having a 6 cm remnant of the base at the bottom) were not built with the wall, but were designed in five crossbeams continuing into the five ribs of the vault; they were subsequently coated with plasterwork and painted in colorific paint.¹⁴

The logical approach to the manufacturing and the choice of materials that had to draw on the local resources was designed by the workshop of manufacturers at the beginning of the building process. The newly discovered architectural elements confirmed a clear design of the original architecture that might never have been entirely executed, yet it was thoroughly planned. All subsequent designers interfered with the architecture of the cloister by new concepts as well as partial or complete demolition; they used the spoils as building material and introduced confusion that we attempt to sort out into a homogenous design.

The project of conservation and restoration works in the cloister included extensive architectural and photographic recording of the finds, procedures, surveys and studies that are available to future researchers in their attempts to find answers to newly raised questions. The works will continue in 2004/05 with conclusive works on the restoration of the paintings, the restoration of the architectural elements made in stone, the presentation of the lavatory, the presentation of the Romanesque building phase in the

lapidary and a study of possible reconstructions of the cloister in the Romanesque style which we wish to present to the public in a more attractive and comprehensive way.

The works were carried out with the participation of the Cistercians of the Abbey of Stična and a team of experts without whom the work would not have yielded such results:

- conservation supervision: ZVKDS, OE Ljubljana, Alenka Železnik, B.A. in Art History, Jože Oman, B.A. in Archeology,
- professional supervision: expert board ZVKDS expert board and expert commission, Peter Fister, B.A. in Architecture, Ivan Bogovčič, academic painter, Milan Sagadin, B.A. in Archeology
- restoration of paintings: ZVKDS, Restavratorski center, Aleš Sotler, M.A., Rado Zoubek, M.A., Ljubiša Milič, M.A.,
- restoration of stone sculptures: ZVKDS, Restavratorski center, Jože Drešar, academic restorer,
- history of art: ZVKDS, Restavratorski center, Maja Oven, B.A. in Art History,
- archaeology: Marko Frelj, Ph.D., Archeology,
- non-destructive surveys: TECNO FUTUR SERVICE, Modena,
- dampness improvement control: GRAS, d. o. o., Ljubljana, Jože Kos, B.A. in Building Engineering
- project of lightning and glazing of the passages: Biro AVENIA, Meta Slabe, B.A. in Architecture, in Borut Slabe, B.A. in Architecture,
- restoration building works: GIVO, d. o. o., Ljubljana, Anton Trnovec, site manager.

Notes

1 I avoid stylistic qualifications in this paper on purpose since more extensive comparisons with contemporary architecture of the Romanesque and early Gothic periods are nonexistent and remain a challenge for further surveys.

2 J. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain, Nürnberg 1689*, 2nd edition, Novo mesto 1877, VIII, 694/703; XI, 530/535.

3 Surveys of ceiling and wall paintings, Rado Zoubek, ZVKDS, RC, Stična 2002.

4 Samples of plasterwork are being investigated by the Department of Natural Sciences of the ZVKDS, RC.

5 Fragments are preserved also on all other walls facing the garden (mostly in the reading hallway), while the upper parts were not interfered with as far as this layer on account of the existing paintings.

6 In his records kept by the COS archive, Friar Maver Grebenc mentions a "yellow plaster" that can be traced in the cloister.

7 The western wing had its coating executed in "quick lime" mortar discernible in a clear horizontal delineation on the level of the first storey, while the ground-floor was built in the Romanesque technique. The integration of the consoles in the same material is also discernible interfering with the Romanesque wall, therefore the entire extended part belongs to the phase when the cross-ribbed vaulting with consoles was built.

8 The foundations are 0.80–0.90 m wide, 1 m deep and 1.5 m long.

9 Marijan Zadnikar, *Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov*, DZS, Ljubljana 1977, 33:34.

10 The widest opening of the passage was built of tuff, i.e. of large ashlars built in simultaneously with the wall, with a semicircular arch and a lintel socket as well as two consoles in the base moulding of the vault. The following transformation narrowed the passage from the left (as viewed from the outside) for ca. 30 cm and preserved the right-hand jamb, while its top is more difficult to define. The opening of the third phase which is lancet-arched in form and entirely made of brick interfered with it.

11 Horizontal delineation between the storeys defines the height of the original cloister at 4.20 m from the bottom.

12 All the present openings in the external walls of the cloister still have their bases made in grey limestone (cf. Figure 6C; cf. the preserved bases in the presented biphoras on the chapter wall). The window jamb made of tuff is built onto it. All the bases and jambs have been hewn to the line of the present window jamb. The point in which the present window starts the curve forming the pointed arch is comparable to the same point in the double arch of the biphora. Thus the lancet openings followed the edges of the biphoras, while the mullions and capitals were removed and the double arch transformed into the lancet arch of Gothic windows.

13 A detailed description of the capitals and bases is presented by M. Oter, "Stiška arhitekturna plastika 12. stoletja", *Acta Historiae Artis Slovenica* No. 8, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, 18:21.

14 Samples of layers of paint from modestly preserved fragments of the paintings on the corner pillars are kept in the Department of Natural Sciences of the ZVKDS, RC.

Literature

Batič, Jerneja (ed.), *The Heritage of Monastic Orders: Guide to EHD*, Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino, Ljubljana, 1996.

Bilheust, Henri, *La construction d'une abbaye au XIIe siècle*, Association des amis de l'abbaye de Boscodon, Crots 1995.

Bilheust, Henri, *L'art des bâtisseurs romans*, Association des amis de l'abbaye de Boscodon, Crots 1995.

Cevc, Emilijan, *Srednjeveška plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1963.

Cevc, Emilijan, *Poznogotska plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1970.

Conant, K. J., "Carolingian and Romanesque Architecture 800 – 1200", *The Pelican History of Art*, 1974.

Dimier, Père A., "L'art cistercien (France)", *Zodiaque*, 1962.

- Gregorič, Jože, Cistercijani v Stični, Ljubljana 1980.
- Höfler, Janez, Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in mojstrom sv. Andreja iz Krašč, Partizanska knjiga, Ljubljana, Znanstveni tisk, Ljubljana 1985.
- Komelj, Ivan, Gotska arhitektura na Slovenskem: razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora, Slovenska Matica, Ljubljana 1973.
- Kurent, Tine, Kozmogram romanske bazilike v Stični, Ljubljana 1977/1978, FAGG, 2.
- Mlinarič, Jože, Stiška opatija 1136–1784, Dolenjska založba, Novo mesto 1995.
- Nadrah, Anton, Stiška opatija, Stična 1981.
- Stele, France, Zbornik za umetnostno zgodovino No. 1.–2., I., Umetnostnozgodovinsko društvo v Ljubljani, Ljubljana 1921.
- Stele, France, *Ars Sloveiae*: Gotsko stensko slikarstvo, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972.
- Valvasor, J. V., *Die Ehre des Herzogthums Krain, Nürnberg 1689*, 2nd edition Novo mesto 1877, VIII, 694–703; XI, 530:535.
- Zadnikar, Marijan, Stična ob jubilejih 1098–1898–1998, Cistercijska opatija Stična, Stična 1998.
- Zadnikar, Marijan, Križni hodnik pripoveduje, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1988.
- Zadnikar, Marijan, Romanska umetnost (*Ars Sloveiae*), Ljubljana 1972.
- Zadnikar, Marijan, Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, DZS, Ljubljana 1977.
- Zadnikar, Marijan, "Stična, Znamenitosti najstarejšega slovenskega samostana", Družina, Ljubljana 1990.
- Zadnikar, Marijan, "Nova odkritja v Stični", *Varstvo spomenikov XX*, 1976, 239–256.
- Zadnikar, Marijan, "Stična v luči novih odkritij", Zbornik občine Grosuplje, VIII, 1976, 129–138.
- Zadnikar, Marijan, "Romanska Stična v luči zgodnje cistercijske arhitekture", *Redovništvo na Slovenskem I*, Ljubljana 1984, 81–85.
- Zadnikar, Marijan, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982.
- Zadnikar, Marijan, *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1959.

Sources

- Benedik, Valentin; VHS recording of the inner window surrounds after the removal of the inappropriate plasterwork, ZVKDS, Restavratorski center, 2003.
- Benedik, Valentin; Photographs of the cloister prior to and during the restoration procedure, ZVKDS, Restavratorski center, 1998–2003.
- Drešar, Jože; Kavčič, Mateja; Sotler, Aleš; Zoubek, Rado; Programme of conservation and restoration works in the cloister of the Cistercian Abbey of Stična, ZVKDS, Restavratorski center, 2000.
- Drešar, Jože; Kavčič, Mateja; Milič, Ljubiša; Srebnik, Darja; Project of conservation and restoration works in the Cistercian Abbey of Stična, ZVKDS, Restavratorski center, 2003.
- Grebenc, p. Maver; Zapiski, Arhiv Cistercijske opatije Stična.
- Oven, Maja; Stična, the cloister, an outline of the architecture, the paintings and sculpture, the working material of ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2001.
- Kavčič, Mateja; Photographs of the works 2002–2003, ZVKDS, Restavratorski center.
- Kavčič, Mateja; Perko, Anja; Cloister of the Cistercian Abbey of Stična, Architectural measurements of the condition prior to the restoration works, ZVKDS, Restavratorski center, 2002–2003.
- Kavčič, Mateja; Perko, Anja; Architectural measurements and records of finds in the Cloister of the Cistercian Abbey of Stična, ZVKDS, Restavratorski center, 2002–2003.
- Kavčič, Mateja; Perko, Anja; Reconstruction of the first building phase of the Cloister of the Cistercian Abbey of Stična, ZVKDS, Restavratorski center, 2003.
- Kavčič, Mateja; Perko, Anja; Plan of conservation and restoration works in the Cloister of the Cistercian Abbey of Stična, ZVKDS, Restavratorski center, 2003.
- Potočnik, Irena; Preventive recording of the cloister window surrounds, ZVKDS, Restavratorski center, 2003.
- Stele, France; Zapiski, Uprava za kulturno dediščino MK, INDOK.
- Tecno Futur servis, Samostan Stična, Thermographic recording of the cloister, ZVKDS, Restavratorski center, 1998.
- Tecno Futur servis, Samostan Stična, Georadar recording of the paving and the garden in the cloister, ZVKDS, Restavratorski center, 1998.
- Zadnikar, Marijan; Zapiski – Poročila, Uprava za kulturno dediščino MK, INDOK.

Maja Oven

Osvetlitev zapisov patra Mavra Grebenca kot primerjava k novim odkritjem v stiškem križnem hodniku

UDK: 930.22:929 Grebenc M.
UDK: 726.7(497.4 Stična)(091)

Ključne besede: pregled samostanskih arhivskih virov, samostanska arhitektura, arhitekturna zgodovina, primerjava virov in stavbni razvoj

Pred in med restavratsorsko-konservatorskimi posegi, ki jih je izvajal Restavratsorski center, so potekali tudi pregledi obstoječih virov in literature v želji po čim boljšem spoznanju stavbne zgodovine križnega hodnika ter po morebitnih utemeljitvah ob odkritju romanskih arhitekturnih členov. Z razvojem celostne stavbne zgodovine stiškega samostana kot tudi z razvojem posameznih delov, kiparstva, slikarstva in arhitekture, so se ukvarjali mnogi domači in tudi tuji umetnostni zgodovinarji. Med njimi je bil gotovo v zadnjih desetletjih eden najbolj zavzetih dr. Marijan Zadnikar, čigar delo je, posebej kar se tiče arhitekturne zgodovine samostana, temeljnega pomena in ki je samostanu posvetil tudi množico knjig. Vendar pa so se ob spremljavi omenjenih restavratsorsko-konservatorskih posegov kot zanimivo in dopolnjujoče sožitje z novimi odkritji pokazale interpretacije v zapisih patra Mavra Grebenca,¹ ki so bili dolga leta skrbno hranjeni v arhivu samostana, deloma pa tudi objavljeni zunaj slovenskih meja. Nekatere interpretacije iz patrovih zapisov je bilo treba kritično presoditi. V tem besedilu je izpostavljenih nekaj njegovih odkritij, ki nam skupaj s fizičnimi najdbami na arhitekturi sami² pokažejo pot v novo interpretacijo stavbne zgodovine stiškega križnega hodnika.

Od ustanovitve pa neke do sredine 12. stoletja je cistercijski red sprejel večino norm, ki so narekemale njegovo bodoče redovno življenje. Pravila, ki jih je podal sv. Bernard, v času ustanovitve stiškega samostana še niso izgubila svoje ostrine in doslednosti, kot se je to začelo dogajati na začetku druge polovice 12. stoletja. Redovni statuti so še pozivali k strogosti in preproščini, saj gnotne razmere samostanov tistega časa bogastva niso dopuščale;³ to je ustrezalo tudi duhu, v katerem je bil zgrajen stiški samostan. Ustanavljanje vsakega samostana je bil večletni proces, ki se je končal z izdajo ustanovne listine, zato predvidevajo, da je Stična nastajala neke od leta 1131, ko naj bi njen ustanovitelj Peregrin zasedel oglejsko stolico, pa do leta 1136, ko je bila izdana ustanovna listina. Po redovni tradiciji naj bi bile vse najnujnejše samostanske zgradbe, ki so omogočile menihom življenje po redovnih predpisih, zgrajene do leta 1135, ko naj bi se v samostan naselilo dvanajst menihov, skupaj z opatom Vincencijem.⁴ Cistercijski red je urejal svoje življenje, upoštevajoč dvojce listin, in sicer Charte – Caritatis in Statuta.⁵ V listini Statuta je bila kodificirana tudi gradnja samostana: določena je bila lega, ki je upoštevala več dejavnikov, kot so bližina vode, lega zunaj zaključčenega naselja, povezanost s prehrabnim območjem, pretežno ravninski teren ter splošno monastični načrt za razporeditev poslopij in konventnih lokalov. Praviloma je bila najprej postavljena cerkev, ki je bila načrtovana glede na križni hodnik. Ob tem hodniku so bili razporejeni regularni prostori po praviloma istem sistemu,⁶ le v nekaterih primerih se je njihov vrstni red spremenil.

Marijan Zadnikar v prvo fazo gradnje samostana uvršča samostansko cerkev in križni hodnik z obdajajočimi regularnimi prostori kot jedro samostana.⁷ Pater Maver Grebenc pa uvršča križni hodnik kot osnovo samostana in za to navaja tudi dokaz: vhod v dormitorij, kalefaktorij in vhod v cerkev naj bi bili 76 centimetrov pod sedanjim tlakom. Križni hodnik naj bi bil kasneje zaradi pokopavanj nasut za 76 centimetrov.⁸ To naj bi se zgodilo med letoma 1135 in 1140, in sicer na zahodnem in severnem traktu ob cerkvi.⁹

Po istem avtorju naj bi naslednja faza datirala v leto 1156, ko je bila dograjena in posvečena samostanska cerkev. Največ oltarjev je bilo v Stični posvečenih med letoma 1181 in 1200, kar naj bi tudi zaznamovalo posege na samostanski arhitekturi, naslednja faza pa naj bi datirala iz let okoli 1250. Podatek, da je Cerkev opata Janeza strogo kritizirala, češ da živi preveč razsipno, tudi po Grebenčevem mnenju daje slutiti na večje stavbene posege ter poslikanje križnega hodnika.¹⁰ Večje prezidave naj bi sledile v drugi polovici štirinajstega stoletja, ko naj bi samostan prenavljali po potresu, ter ob koncu 15. stoletja, ko so bile potrebne prenove zaradi turških vpadov, nato pa še pod opatom Zupanom (konec 16. in začetek 17. stoletja) in opatom Kovačičem (sredina 18. stoletja).¹¹

Lavatorium

Samostanska pravila so predpisovala, da si morajo menihi pred jedjo vedno umiti roke, zato je nasproti jedilnice – refektorija – praviloma stal lavatorij. Vanj je bila po ceveh iz potoka napeljana tekoča voda. O tem, da je križni hodnik imel lavatorij, si je bila enotna večina raziskovalcev – vidimo ga lahko na več Valvazorjevih grafikah ali skicah, o njem je pisal tudi Marijan Zadnikar¹² –, niso pa si bili raziskovalci enotni, kakšen naj bi bil videti.

Raziskave samostanskega vrta so pokazale natančno lego prvotnega lavatorija. Da je bil zasnovan skladno s prvotnimi zidovi križnega hodnika, sklepamo ne samo po načinu zidave, temveč tudi po sledovih prvotnega vhoda vanj, ki se je pokazal na zidovih, potem ko so bili ometi odstranjeni.

Maver Grebenc je v svojih zapisih sicer sklepal, da v križni vrt sodi vodnjak z velikega samostanskega dvorišča. Pravi, da so ga odstranili uradniki okrog leta 1860, ko so umivalnico preuredili v toaletne prostore z odtokom v kanal. Tudi ti prostori naj bi bili leta 1898 odstranjeni.¹³ Vendar pa so ob zadnjih restavratorskih delih ugotovili, da omenjeni vodnjak ne spada k navedeni odprtini. Prav tako arheološka izkopavanja, ki jih je vodil arheolog Marko Frelj, niso podala nikakršnih dokazov o obstoju toaletnih prostorov.¹⁴

O ceveh, ki naj bi vodile k umivalnici, govorita tako Marijan Zadnikar kot Maver Grebenc. Prvi avtor navaja, da so ob izkopavanjih februarja 1938 ob pokopališču pred zahodno fasado cerkve na dvignjenem terenu v globini kakšnih 40 cm izkopali pet lončenih vodovodnih cevi. Položene so bila nekako v smeri od severozahoda proti jugovzhodu in naj bi temu vodnjaku dovajale vodo iz potoka. Potekale naj bi mimo cerkve ter pod zahodnim krakom križnega hodnika.¹⁵ Maver Grebenc v svojem elaboratu in tudi v svojih zapisih piše o odkritju teh cevi. Konventni vodovod naj bi šel skozi južno cerkveno steno v križni hodnik k lavatoriju ali vodni kapeli, kot ga imenuje, in v kuhinjo. V drugo smer naj bi vodovod vodil proti potoku, kjer so bile najdene lončene cevi.¹⁶

Vendar pa so izkopavanja ob omenjenih restavratorsko-konservatorskih posegih potrdila le obstoj jaška v lavatoriju ter fragmente cevi, položene v smeri njegove povezave proti obednici oziroma kuhinji. Druge raziskave ob zadnjih posegih niso privedle do nikakršnih novih najdb, ki bi potrjevale potek vodovodnih cevi tudi skozi križni vrt. Pri omenjenih izkopavanjih ni bil raziskan celoten vrt križnega hodnika, pregledana je bila le okolica lavatorija. Vendar pa ostankov lavatorija po arheoloških raziskavah ne moremo z verjetnostjo povezati s cevmi v smeri proti križnemu vrtu.¹⁷

Glede obstoja in zgodovine lavatorija si lahko le do neke mere pomagamo z dokumentacijo, kot so skice in načrti. Lavatorij je prikazan na nekaterih Valvazorjevih grafikah in risbah, vendar pa je njegova višina zmeraj orisana nekoliko drugače. Čeprav se na natančnost Valvazorjevih risb ali grafik ne moremo vedno zanašati, je v našem primeru zaradi spremljajočih raziskav verjetnost, da je bil lavatorij v njegovem obdobju dvonadstropen, večja.¹⁸ Na načrtu Antona Globeznika iz leta 1845 pa lavatorij ni vrisan.¹⁹

Kakor so pokazale raziskave, se je arhitektura lavatorija razvijala skozi več faz gradnje, ki so bile povezane z estetskimi spremembami križnega hodnika in pogojene z okusi različnih obdobj ter z gradnjo zgornjega nadstropja. Glede na odkritja je v romanski fazi v križnem hodniku najverjetneje stal pritlični

lavatorij, nadstropje pa je bilo zgrajeno kasneje, skupaj z nadstropjem preostalega križnega hodnika. Po stiških kronikah in drugih, zlasti vizitacijskih virih je bil samostan v 15. stoletju večkrat razdejan zaradi turških vpadov, posebej pa je omenjeno razdejanje križnega hodnika in refektorija.²⁰ Pri tem z veliko verjetnostjo lahko sklepamo, da je bil razdejan tudi nasproti ležeči lavatorij. Sledila je vrsta opatov, ki so samostan, bolj ali manj uspešno, skušali obnoviti; to nakazujejo spremembe na samostanski arhitekturi iz tistega in kasnejših časov. Skupaj z vso samostansko arhitekturo se je spreminjala tudi arhitektura lavatorija, dokler se v samostan po razpustitvi niso ponovno naselili cistercijani; ti naj bi, če sledimo pričevanjem Grebenčevih zapisov, lavatorij podrli, ker tedaj ni več služil prvotnemu namenu.²¹

Zidovi križnega hodnika

Ostenja znotraj križnega hodnika

V zapisih Mavra Grebenca zasledimo tudi njegovo zanimanje za tehniko gradnje. Opazil je, da se tako na kapiteljski kot tudi na obedniški steni tehnika gradnje na določenem nivoju spremeni. Na neometanih zidovih je to razločno vidno. Medtem ko so v spodnjem delu stene večji kamni fugirani z blede malto, je nekje na nivoju, ko se začneja obok, oziroma kakšnih 15–20 cm do obočnega loka zidna tehnika drugačna. Zid je sestavljen iz manjših lomljenih kamnitih nasipin ter daje videz »kamnite drobnjave v maltnem močilu«. Ta prehod naj bi bil posebej izrazit na obedniški steni.²²

Enaka tehnika gradnje, kot je v pritličju na kapiteljski in obedniški steni, je na stenah, ki oklepajo križni vrt. Grebenc je na podlagi tega sklepal, da je stena do omenjene višine delo prve gradbene faze, nad to linijo pa lahko sledimo drugi fazi, h kateri spada tudi križnorebrasto obokanje, kot ga vidimo še danes. Prva faza naj bi se po njegovem končala leta 1135, ko naj bi bili, kot so to določali predpisi, regularni prostori zgrajeni in se je v samostan vselil konvent. Ta naj bi takoj začel regularno življenje.²³

Že v času predhodnih restavratorsko-konservatorskih posegov, pri katerih sta sodelovala konservatorja France Stele v letih 1937/1938 in po letu 1969 Marijan Zadnikar, ki se je še posebej posvetil arhitekturnemu vidiku samostanske zgodovine, so v križnem hodniku odkrili mnoge ostanke iz romanskega časa. Podrobneje so pregledali zlasti kapiteljsko, cerkveno in obedniško steno, kjer so odkrili številne originalne vhode ter druge odprtine v križni hodnik, ki so vodile iz obdajajočih ga prostorov; to so prvotni vhod v cerkev, prvotni vhod v križni hodnik, originalni armarij ter ne nazadnje dvoje romanskih bifor na kapiteljski steni križnega hodnika. Vendar so interpretacije stavbne zgodovine omenjenih avtorjev ubirale pot v drugo smer.

Ob odstranitvi ometov v okviru restavratorsko-konservatorskih del na križnem hodniku v letih 2002/2003 pa so se opažanja iz Grebenčevih zapisov potrdila. Na strukturi zidu, ki se je pokazala izpod ometov, je bila razločno vidna linija med prvo in drugo fazo gradnje, opažanja pa so dodatno potrdili tudi pregledi malt, narejeni ob posegu, ter še potekajoče analize.²⁴ Potrdilo se je tudi, da so ostanki gradnje prve romanske faze vidni na prav vseh zidovih križnega hodnika, na obdajajočih ga poslopjih ter na vseh zidovih, ki obdajajo vrt.

Iz navedenega lahko sklepamo, da so bili iz kamna zidani že zidovi, ki so obdajali križni hodnik prve romanske faze. Ob odstranjenih ometih smo jim lahko sledili do določene višine na vseh ostenjih križnega hodnika, in ne le na njegovi obedniški, kapiteljski ter cerkveni steni. Taka podoba se je obdržala, dokler niso v križnem hodniku zgradili zgodnjegotski križnorebrasti obok ter se je celostna estetska podoba tega hodnika v duhu časa zopet spremenila.

Odprtine križnega hodnika proti križnemu vrtu

Največje odkritje ob zadnjih posegih na samostanski arhitekturi pa so nedvomno bili ostanki romanskih bifor, ki so jih sestavljali kapiteli, stebriči, baze in drugi segmenti, vzidani v zgornja nadstropja zunanjih ostenij vseh traktov križnega hodnika. Deli so po dimenzijah ustrežali dvema že prezentiranima biforoma na kapiteljski steni križnega hodnika, ki sta bili odkriti med restavratorsko-konservatorskimi posegih v križnem hodniku v letih 1937/1938. Dimenzije najdenih delov so ustrezale današnjim šilastoločnim gotskim odprtinam.²⁵ Po navedenem lahko sklepamo na sestavljeno prvotno podobo romanskega križnega hodnika. Maver Grebenc pa v svojem elaboratu tudi omenja, da so podoben kapitel, kot so

ga našli v levi bifori v letih 1937/1938, našli tudi leta 1975 v Turjaški grobnici,²⁶ kar pomeni še več istovrstne evidence iz romanskega časa.

Zaradi precejšnje količine najdenega materiala je mamljivo sklepati, da je bil celoten križni hodnik zgrajen v romanski fazi, vendar pa ta, tudi če je predstavljala celostno podobo križnega hodnika, ni trajala dolgo. S tem ko so ta hodnik križnorebrasto obokali, se je spremenil tudi njegov celotni videz; bifore so nadomestile šilastoločne odprtine, spremenili so tlakovanje in nato dekoracijo s poslikavo.

Šilastoločne odprtine v času gotike so bile praviloma zapolnjene s krogovičjem, ki ga danes ne vidimo več. Vendar pa je bil v preteklih posegih ta okras najden na več mestih v samostanu. V zapisih patra Mavra Grebena sledimo mnogim omembam najdenega vzdanega krogovičja.

Z gotiskim krogovičjem iz rumenega peščenca naj bi bil zazidan vhod v dormitorij. Eden izmed kosov je bil šilaste oblike. »V vrhu je bilo še 2,5 mm debelo, 4 krat 5 centimetrov veliko rdeče steklo. Lok je bil 25 centimetrov širok.« Avtor zapisa je primerjal lok z nasproti ležečim oknom križnega hodnika in ugotovil, da se po obliki ujema z okensko odprtino. V oknu je odkril tudi za centimeter globoko vdolbino, ki je predstavljala prvotno zarezo za krogovičje.²⁷

Problematika krogovičja iz oken križnega hodnika je v zapisih omenjena na več mestih, med drugim tudi v povezavi s prizidavami kapiteljske stene; te naj bi se dogajale okoli leta 1750, v času opata Kovačiča, ki naj bi med drugim odstranil gotsko krogovičje in zazidal vhode v kapiteljski steni.²⁸

V zapisih, nastalih pri raziskavah pred drugo svetovno vojno, isti avtor zopet navaja, da so bile na kapiteljski steni z gotiskim krogovičjem zapolnjene mnoge vratne odprtine. Pojasnjuje, da je bila ena izmed takrat odkritih vdolbin popolnoma zazidana z »gotiskim krogovičjem iz rumenega peščenca«, ki je bilo »poprej v kolonadnih oknih križnega vrta«.²⁹ Na tem mestu ni popolnoma jasno, ali ne gre morda za že prej navedeno odprtino v kapiteljski steni. Avtor nadalje navaja, da naj bi bil z gotiskim krogovičjem iz oken križnega hodnika zazidan tudi prehod iz križnega hodnika na zunanje dvorišče oziroma pokopališče, ki je ležalo ob kapiteljski steni ob cerkveni apsi. Pravi tako je bil »obok podboja vrat kapitlja narejen iz romansko-gotskega³¹ krogovičja in reber, kar je bilo vzeto iz odstranjenih oken v križnem hodniku«. Omenjene zazidave avtor datira v prvo polovico 18. stoletja, ko naj bi zapolnili tudi bifori na kapiteljski steni ali, kot pravi, »romanska okna v kapitelju«.³² Tudi rekonstruirani bifori sta bili podobno kot porta pred odkritjem zazidani z rebrovjem in krogovičjem iz rumenega peščenca, lehnjaka in apnenčasteга kamenja.³³

V eni izmed zazidanih odprtin je bil poleg gotskega rebrovja vzdan tudi krožni sklepnik iz sivega peščenca v velikosti in obliki, kakor jih lahko vidimo v južnem kraku križnega hodnika.³⁴

Ob zadnjih konservatorsko-restavratorskih posegih je bilo prav tako najdenih nekaj fragmentov krogovičja, vendar le v manjši količini. V arhitekturnem oddelku Restavratorskega centra so ob primerjavah ugotovili, da se ti po dimenzijah ujema z šilastoločnimi odprtinami križnega hodnika. Najdeni fragmenti so različnih debelin in oblik, zato niso del dekoracije le ene izmed okenskih odprtin, temveč najmanj dvuh.

Snopasti slopi križnega hodnika in ostenja

Po uveljavljeni Zadnikarjevi teoriji naj bi bil križni hodnik stiškega samostana prvotno lesen, le pritlični snopasti slopi naj bi bili kamniti. Hodnik naj bi bil prekrit s škodlastimi pultnimi strehami, ker naj bi bile škodle v tistem času edina strešna kritina.³⁵ Posebno vogalni slopi naj bi bili ostanek romanskega hodnika iz prvega gradbenega obdobja samostana; v to obdobje naj bi spadali tudi po obliki, ki naj bi se dobro skladala z »značilnostmi in občutjem romanskega oblikovanja«.³⁶

Že Maver Grebenc je v svojih zapisih in tudi v svojem elaboratu večkrat opozoril, da »stebrič iz lehnjaka«, s čimer je mislil na vogalne snopaste slope, stoji ločeno od stene. Med preiskavami tlaka in snopastih slopov v zahodnem kraku križnega hodnika je, potem ko so bile stene in slopi vogal oklesani ometa, ugotovil: »Stena je časovno nastala pred snopnim stebrom. Med njo in stebrom je namreč pokončna razpoka, ki je bila zamašena z vložki iz sivega apnenca. Tako vogalno stebričje kakor tudi rebra in konzolne glave so vzdane z rumeno malto. Delo spada torej v drugo gradbeno fazo, tj. med letoma 1135 in 1156.«³⁷

Ugotavlja še, da sta vogalni steber »in stena stala ter nastala ločeno«, in sklepa, da »je nastala stena pred stebrom in ne obratno, sicer bi morali steno brez umetnih vložkov nasloniti na steber«. Pravi, da so steno

križnega hodnika zgradili v letih 1132–1135.³⁸

Ko je bil ob zadnjih posegih odstranjen omet, je bilo razločno videti ozke reže, zadelane z manjšimi kamni, ki ločujejo zidove od snopastih slopov. Slednji so pritlični ter podobnih profilov kot rebra križnega oboka ter se vanj nadaljujejo tako, da lahko sklepamo, da so v tej obliki, kot jih vidimo sedaj, nastali sočasno z njim. Zadnikarjeva teorija o »neorganski« povezavi med stebrom in obokom, ki jo lahko preberemo v večini njegove literature,³⁹ mi nikoli ni zvenela popolnoma prepričljivo.

O obokanju križnega hodnika je pisal tudi M. Schwarz v svojem članku, objavljenem v katalogu razstave Gotika v Sloveniji; v njem postavlja teorijo o križnem hodniku kot enoviti celoti vseh stavbnih elementov v taki obliki, kot so jih pripeljali iz kamnoloma, ne da bi jih naknadno še obdelovali. Pravi, da »nedvomno tudi vogelni slopi križnega hodnika niso nič drugega kot obdelovanci, ki so jih le na grobo pripravljene pripeljali iz kamnoloma in jih samo postavili na njihovo mesto, dokončne detajlne obdelave (après la pose) pa se niso nikoli lotili.«⁴⁰ Glede sočasnosti nastanka in postavitve vogelnih slopov ter križnorebrastega oboka v križni hodnik njegova teorija najverjetneje drži, ne pa tudi glede križnega hodnika kot celote. Čeprav je mogoče tudi, da niso vsi vogelni slopi nastali istočasno.⁴¹

Sledječ zapisom Mavra Grebenca ter najdbam, lahko sklepamo, da današnja stena do določene višine spada v prvo fazo gradnje, vogelni snopasti slopi pa so bili dodani ob gradnji križnorebrastega oboka, katerega nosilci so še danes.

Streha in obok

Marijan Zadnikar o križnem hodniku romanske dobe piše, da je bil prvotno zelo preprost, »skoraj začasen, z odprtimi, vidnimi ostrešji, katerih konstrukcija se je naslanjala na notranji strani na stene, ki so danes še vse ohranjene, na zunanji strani proti zelenici pa se je opirala na štiri močne ogelne slope in na lesene podpore med njimi, postavljene morda že prvotno na parapetne zidove, ki so omogočali sedenje.«⁴²

O skodlastih pultnih strehah, ki so po njegovem mnenju v tistem času prekrivale pritlični križni hodnik, piše, da »so se naslanjale na severni strani na višjo cerkveno steno južne stranske ladje,⁴³ na vzhodni in na zahodni strani pa na meniški in bratovski trakt«, ki naj bi bila že v romanski dobi nadstropna, »na jugu pa se je streha križnega hodnika zelo verjetno nadaljevala kar nad stavbo kalefaktorija in refektorija ter kuhinje na tej strani, ki so bile v tej prvi dobi verjetno še pritlične.«⁴⁴

Zanimive so tudi Zadnikarjeve ugotovitve, ki izhajajo iz preučevanja ometov na notranjih stenah v južnem kraku in v manjši meri tudi na vzhodnem. Ometi kažejo sledi predgotske linearne poslikave, značilne za 12. stoletje; izvedena je bila z močnejšimi črnimi in tanjšimi rdečimi črtami, oblikujoč mrežo ležečih pravokotnikov, ki posnema zidavo iz kamnitih ležečih kvadrov. Zadnikar je že videl, da te slikarije segajo nad višino vogalnih slopov, to je višje od 2,68 m, in je to povezal z ugotovitvijo, da prvotni leseni stropi niso bili ravni,⁴⁵ ne pa z dvomom v leseno ostrešje.

Maver Grebenca pa v svojih zapisih izraža dvome glede lesenega ostrešja križnega hodnika, češ da bi se na kapitelski, obedniški in cerkveni steni morali poznati sledovi opornikov za ostrešja, podobno kot lahko na glavni cerkveni steni opazimo sledove za ostrešje, ki je potekalo nad južno stransko ladjo.⁴⁶

Poleg tega, da zasnove za opornike lesene konstrukcije na danes vidnih delih sten ne obstajajo, se o tem pojavljajo še nekateri dvomi. Kopenje ob stenah križnega hodnika z namenom izsuševanja, ki je potekalo ob zadnjih posegih Restavratorskega centra, je pokazalo sledove zunanjih opornikov, ki v tedanji arhitekturi pomenijo konstrukcijsko oporo banjastemu oboku. Glede na način gradnje, ki se je prikazal ob odstranitvi ometov in kaže na prvotno višino romanskih zidov vseh traktov hodnika ter nastavke prvotnih romanskih vogalnih opornikov, ki so že v času romanike bili zgrajeni za podpiranje oboka ter zasnovo zunanjih opornikov, bi bila mogoča teorija o prvotnem banjastem obokanju. To bi zaokrožilo slogovno in estetsko podobo križnega hodnika in ga uvrstilo v tedanjo cistercijsko arhitekturo. Vendar pa bi ta obok moral biti zgrajen v višini današnjega, saj tudi zanj, prav tako kot za domnevno lesenega, na stenah samostanskih objektov, ki mejijo na križni hodnik, niso bili najdeni nikakršni dokazi.

Tlaki

Pater Maver Grebenc v svojih zapisih veliko pozornosti posveča tlaku križnega hodnika. V času izkopavanja, ki jih je vodil Marijan Zadnikar, to je v letih 1971 in 1973, so večkrat poskušali odkriti prvotni tlak in prvotno globino križnega hodnika. Takratne raziskave so pokazale različne nivoje tlakov posameznih delov križnega hodnika. Pred tem je bila tudi že uveljavljena teorija, da so bili v samostanskem hodniku pokopani mnogi dobrotniki, predvsem pa naj bi bil zahodni hodnik, tudi zaradi upodobitev domnevnih dobrotnikov, kodificirano pokopališče. Ob omenjenih izkopih so v globini 76 cm našli skelet, dokazali pa so tudi, da se nivo zahodnega kraka križnega hodnika od njegovih začetkov ni spreminjal. Pri izkopih so se na vseh delih ponavljale starejše plasti tlakov: opečne ploščice, pod njimi plast istrta in nato prst.⁴⁷ V času zadnjih restavratorskih posegov se tlak ni menjal, zato se tudi plasti pod njim niso preverjale. Sondni sta tudi izkopani le na dveh mestih, in sicer pri nekdanjem vhodu v cerkev ter v kapitlju. Pri nekdanjem cerkvenem vhodu je bil najden nagrobnik, vsi postopki in posegi pa so skrbno dokumentirani.

Zaključek

Originalno arhivsko gradivo, ki bi ga lahko uporabili za ugotavljanje zgodnjih let stavbne zgodovine stiškega samostana, je zelo skromno, saj se je po ukinitvi samostana leta 1782 večinoma porazgubilo. Ustanovna listina je ohranjena le iz baročnega prepisa. V Nacionalni biblioteki na Dunaju hranijo prepis listine iz 12. stoletja, prepisan v 13. stoletju ter danes znan kot rokopis 688 (rec. 3263), fol. 183; nanaša se na pravni položaj stiškega gradbenika Mihaela in njegovih otrok.⁴⁸ Omenjeni dokument vsebuje Mihaelovo udeležbo pri samostanu v »času naših prednikov« (… homo nomine Mihael natione latinus arte vero cementarius, tempore antecessorum nostrorum de longinquis provinciis adveniens ...⁴⁹). Vrsta avtorjev, pa tudi Maver Grebenc, zaradi različnih značilnosti, kot so časovna usklajenost, stil ter ustanovna povezanost z romanskimi deželami, imenuje Mihaela kot prvega stavbenika stiškega samostana. Zaradi interpretacije besed Aldeprandovega zapisa, kjer pravi, da je samostanu koristil z »arte sua«, in interpretacije nekrologa, kjer je imenovan »lapicida«, mu slednji pripisuje tudi delo kamnoseka.⁵⁰

O tem, ali je bil križni hodnik kdaj lesen, že pred rezultati zadnjih odkritij niso obstajali nikakršni dokazi; zaradi dokazov o njegovi zidani romanski fazi ta možnost odpade. Zadnje raziskave in najdbe so dokazale, da je križni hodnik že v svoji romanski fazi imel zidana ostenja, na mestu današnjih šilastoločnih odprtin proti križnemu vrtu pa se je odpiral proti njemu z romanskimi biforami. Nerešeno ostaja vprašanje banjastega oboka, čeprav ga je arhitekturna zasnova križnega hodnika predvidela. Poleg osrednje vloge, ki jo je imel križni hodnik že v fazi snovanja samostanov, saj so se vsi drugi prostori okoli njega zvrstili, pa je v predpisano skromni in strogi samostanski arhitekturi – poleg cerkve – pomenil tudi estetsko središče samostana. Kakor križni hodniki drugih evropskih samostanov je bil verjetno tudi stiški že od svojih začetkov zasnovan z ustrežno kamnoseško opremo ter v enotnem romanskem slogu.

M. Schwarz je postavil graditev zgodnjegotskega križnega hodnika že v zgodnje leto 1228, kar bi pomenilo manj kot sto let obstoja prve, romanske faze z bifornim križnim hodnikom. Zadnikar ji da nekoliko več časa, saj zgodnjegotsko pozidavo datira okoli leta 1260. Zasnove zunanjih opornikov, način gradnje zidov, sestava ometov ter količina najdenih vzidanih arhitekturnih členov, ki najverjetneje ne predstavljajo vsega zidanega materiala, nas prepričajo, da je podoba samostanskega križnega hodnika v romanskem slogu obstajala, če že ne v popolni celoti, pa zagotovo v večjem delu. Dobro ohranjenost arhitekturnih členov pa lahko pripišemo poleg kratkotrajnosti te faze tudi precej manjšemu vplivu okoljskih dejavnikov, ki so danes na arhitekturi že v kratkem času precej bolj opazni kot nekoč.

Opombe

1 Maver Grebenc je bil stiški opat, ki se je več kot štirideset let ukvarjal z različnimi vidiki stiške zgodovine. Čeprav je nekaj svojih del tudi objavil, pa je veliko njegovih zapisov, zlasti o arhitekturi stiškega samostana, ostalo neopaženih ali celo neobjavljenih. Odkritja so večinoma nastala, medtem ko je spremljal restavratorske posege na samostanu. Nekatere njegove trditve je stroka že kritično ovrednotila, vendar pa s pregledom arhivskega gradiva lahko spoznamo tudi mnoge koristne ugotovitve, ki so plod njegovega entuziazma in dolgoletnih prizadevanj.

2 O novih odkritjih na arhitekturi med restavratorsko-konservatorskimi posegi me je obvestila MATEJA KAVČIČ.

3 Bernardovi spisi so narekovali pravila opremljanj cerkva; te niso smele imeti v lasti kipov in slik, stekla na oknih so morala biti enobarvna in ne poslikana, kot edina oprema pa so bili dovoljeni le leseni in poslikani križi, liturgične posode in druga mašna oprema, ki pa ni smela biti predragocena.

4 Jože Mlinarič: *Stiška opatija 1136–1784*, Novo mesto, 1995, p. 24–35.

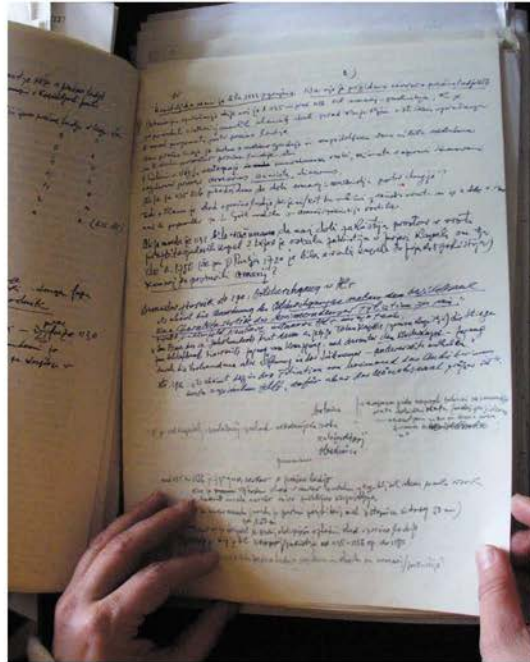
5 Jože M. Grebenc: *Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135*, Samostan Stična, 1973, p. 7.

- 6 Marijan Zadnikar: Srednjeveška arhitektura kartuzijanov, Ljubljana, 1972, p. 62. Cistercijani imajo v okviru cenobičnih samostanov popolnoma določeno torisno razporeditev prostorov, in ta svoj ustaljeni toris spreminjajo kvečjemu v zrcalnem smislu, tako da leži križni hodnik kot srce samostana včasih južno, včasih severno na cerkev.
- 7 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 34.
- 8 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Jasnost o križnem hodniku, p. 37. ... Samostanski načrt je bil leta 1132 zastavljen v križnem vrstu. Leta 1156 je bil samostan s cerkvijo posvečen. Med letoma 1132 in 1135 so bila zazidana redovna poslopja, med letoma 1135 in 1156 pa se je notranjost spreminjala.
- 9 Ibid., p. 38.
- 10 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Zaključek stavbne zgodovine. Marijan Zadnikar pa v čas po sredini trinajstega stoletja, torej v čas opata Janeza (1252–1261) ali njegovega naslednika Teodorika (1261–1266), datira prezidavo prvotnega lesenega križnega hodnika v zidanega, kor ga vidimo tudi danes. Marijan Zadnikar: Križni hodnik pripoveduje, Ljubljana, 1988, p. 46.
- 11 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Zaključek stavbne zgodovine. Datiranje posegov na samostanski arhitekturi se poleg citiranega v zapisih kaže še na več mestih.
- 12 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 48. Zadnikar, ki omenja lavatorij v večini svoje literature, o njem pravi, da je bil prvotno verjetno še lesen. Sklepa, da je bila voda do njega speljana pod zemljo iz potoka, tekoča voda pa naj bi neprestano tekla iz več livkov v zbiralno korito.
- 13 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Nekaj dostavkov k stavbni zgodovini 21/8 81.
- 14 Opiram se na dokumentacijo in raziskave Marka Freliha, narejene ob posegu.
- 15 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 174. Cevi so različno dolge (37–47 cm) in različno debele (8–12 cm) ter oblikovane tako, da so se dale vtakniti druga v drugo. Na njih se zlasti na notranji strani še dobro pozna način izdelave iz gline. O starosti pa je seveda samo iz tega nemogoče sklepati.
- Cevi naj bi bile shranjene v Stškem arhivu. Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Stena ob kapitlju, p. 15.
- 16 P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 259. Lončene cevi so bile izkopane 10. 2. 1939, v smeri proti poročnemu kanalu za mlinom. Podobno omenja v svojih zapisih: »Vodovodne cevi so šle na desnem koncu atrijske stene skozi južno cerkveno steno, pod veliko preklado iz sivga apnenca.« Nadalje Grebenc pravi, da naj bi vodovod prišel v samostan že takoj v začetku leta 1132. Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana, Nekaj dostavkov k stavbni zgodovini, 2.
- Opazimo, da se datuma izkopa cevi pri Grebencu in Zadnikarju ne ujemata, tako da gre verjetno za dvojice različnih izkopov.
- 17 Opiram se na raziskave in ugotovitve arheologa Marka Freliha.
- 18 Primerjaj: Johann Weichard Freiherrn von Valvasor: Die Ehre des Hertzogthums Crain, Nürnberg 1689, 2. izdaja Novo mesto 1877, VIII, 694–703, p. 703, Johann Weichard Freiherrn von Valvasor: Die Ehre des Hertzogthums Crain, Nürnberg 1689, 2. izdaja Novo mesto 1877, XI, 530–535, p. 538, ter Janez Vajkard Valvasor: Topographia Ducatus Carnioliae modernae/Topografija sodobne vojvodine Kranjske in Janez Vajkard Valvasor: Topografija Kranjske 1678–79 (skična knjiga), Closter Sittih/240.
- Medtem ko je na prvi grafiki lavatorij upodobljen precej visok, z zaključkom skoraj pri strešnem vrhu trakta križnega hodnika, na drugi grafiki ni upodobljen. V Topografiji je upodobljen precej nizek ter z večkotnim zaključkom, na skici pa je le nakazan.
- 19 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 32.
- 20 Jože Mlinarič: Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto, 1995, p. 241. Iz vizitacij opatu Tomažu je razvidno, da v letu 1492 niso bili obnovljeni vsi prostori, ki so jih opustošili Turki.
- Ibid. loc. cit.
- 21 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Pregled po prevzemu samostana v letih 1898 do 1935, I. Pater Maver Grebenc navaja, medtem ko citira starejšega avtorja patra Gregorja Müllerja iz leta 1897, da je stavba lavatorija leta 1897 še stala. Po ponovni naselitvi cistercijanov v samostan pa naj bi ti odstranili v križnem vrstu ob steni nasproti obednice toaletne prostore, ki naj bi bili pred tem t. i. Brunnenkapelle.
- 22 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Stena ob kapitlju, p. 15.
- 23 Ibid. loc. cit.
- 24 Ob posegu se je s pregledom malt ukvarjala Mateja Kavčič, s še potekajočimi analizami pa naravoslovní oddelek Restavratorskega centra.
- 25 Na tem mestu se opiram na meritve, izdelane v RC ZVKDS.
- 26 P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 248.
- 27 Ibid. p. 245. Istro najdbo opisuje tudi v svojih arhivskih zapisih, in sicer pod: Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana, Križni hodnik, 6, 7, in Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostan: Restavracija križnega hodnika leta 1937/38, p. 24. Piše: »Primeril sem ga v nasprotno okno križnega hodnika: usedel se je točno v njegov šilasti lok. Takrat sem tudi pogledal, če ni morda v gotskem oknu prvotna zarez za krogovičje. In res: v njem je en centimeter globoka vdolbina, kjer je sedelo krogovičje.«
- 28 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana, Jasnost o križnem hodniku.
- 29 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Stena ob kapitlju, p. 12. »Dobil sem v enem teh črpenjeh rdečega debelega olenskega stekla – kake štiri centimetre dolge in nekaj manj široke, ki je bila kot v začetku vtaknjena v šilastem vrhnjem krogovičju (hrani se v Stškem arhivu). Podobne razbitine krogovičja so bile zazidane tudi v ostalih zazidanih, o katerih bomo govorili.«
- 30 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Stena ob kapitlju, p. 12. »Dobil sem v enem teh črpenjeh rdečega debelega olenskega stekla – kake štiri centimetre dolge in nekaj manj široke, ki je bila kot v začetku vtaknjena v šilastem vrhnjem krogovičju (hrani se v Stškem arhivu). Podobne razbitine krogovičja so bile zazidane tudi v ostalih zazidanih, o katerih bomo govorili.«
- 30 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana: Stena ob kapitlju, p. 12. »Dobil sem v enem teh črpenjeh rdečega debelega olenskega stekla – kake štiri centimetre dolge in nekaj manj široke, ki je bila kot v začetku vtaknjena v šilastem vrhnjem krogovičju (hrani se v Stškem arhivu). Podobne razbitine krogovičja so bile zazidane tudi v ostalih zazidanih, o katerih bomo govorili.«
- 31 V dobesednem citatu avtorja zapisa Mavra Grebenca beremo o »romansko-gotskem« krogovičju, vendar gre tu za gotsko krogovičje.
- 32 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana. Zazidani bifori z gotskim krogovičjem omenja tudi v članku. P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 247.
- 33 Ibid. p. 247.
- 34 Gre za zazidana vrata v regularni karcer oziroma nekdanji romanski prehod. Omenja tudi, da prav v južnem kraku manjka sklepnik na levem polju. P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1995, p. 247.
- 35 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 42. Le na vseh štirih stebrih naj bi se strešna konstrukcija naslanjala na kamnite ogelne sople, izdelane iz lehnjaka. Ti slopi, ki so še ohranjeni, so po obeh iz križnega hodnika vidnih stenah razčlenjeni s po tremi polsebrji. Tako oblikovani slop ima spodaj močno kockasto bazo in podobno geometrično oblikovan kapitelj z nekoliko širšo krovno ploščo. Nanjo se je opiralo krovno ostrešje. Kakor kažejo tudi sledovi linearne poslikave, ki z rdečimi in črnimi črtami nakazujejo velike kamnite kvadre, položene v plasteh, kot so bile poslikane okvirne stene, so bili zidani slopi morda tudi v simetralah vsake od štirih stranic, da je bila opora za strešno konstrukcijo trdnejša.
- 36 Ibid. loc. cit.
- 37 Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 253. Avtor članka deli zgodovino celotnega samostana v že omenjene faze, pri katerih pa se opira na posvečevanje oltarjev.
- 38 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana.
- 39 Na primer: »Način, kako se na ravno krovno ploščo naslanja obočna konstrukcija, je daleč od organske povezave med rebrištim obokom in njegovo sloopsto oporo. Sestav reber in rebrištih oprog, ki se nad vsakim sloopom združujejo, je na slopih kapitel oz. na njegovo kvadratno krovno ploščo samo naslonjen in se drug drugemu niti ne poskušata prilagajati, kaj še, da bi bila organsko zrasla med seboj. To pa z vso upravičenostjo navaja, da so slopi starejši od gotskega oboka in od vmesnih sten s šilastimi okni, ki s slopi niso organsko povezane.« Marijan

- Zadnikar: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, Ljubljana, 1977, p. 143.
40 Mario Schwarz: Gotika v Sloveniji: Stična, cistercijanski samostan: križni hodnik, Ljubljana 1. junij–1. oktober 1995, p. 44.
41 Možnost je podala Mateja Kavčič, ki se opira na rezultate raziskav med posegi.
42 Marijan Zadnikar: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, Ljubljana, 1977, p. 143.
43 Če se povzpne na cerkevno podstrešje, vidimo sledove špirovcev, ki naj bi se nadaljevali in podpirali tudi steno; o tem je Zadnikar pisal tudi v svojih poročilih, pisanih med konservatorskimi posegi; Marijan Zadnikar: Zapis iz dokumentacije ZVKDS RC.
44 Marijan Zadnikar: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, Ljubljana, 1977, p. 143, 146.
45 Ibid., p. 146.
46 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana.
47 Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 253.
48 Milko Kos: Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik V–VI, Ljubljana, 1959, p. 291; Marijan Zadnikar: Romanika v Sloveniji: Tipologije, Ljubljana, 1982, p. 66, 67.
49 Marijan Zadnikar: Romanika v Sloveniji: Tipologije, Ljubljana 1982, p. 67. Mihaelovo delo je v Stični trajalo več kot dvajset let, vse od leta 1132 do leta 1156, ko je bila cerkev zgrajena.
50 Maver Grebenc: Zapis iz arhiva stiškega samostana, Lahovski Mihael, p. 7.

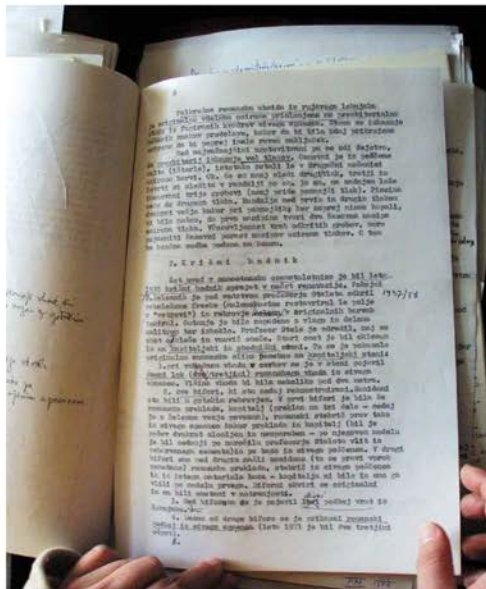
Literatura

- Bacher, Ernest, Brucher, Güntes.: Geschichte der Bilden kunst in Österreich: Gotik (Band 2), Dunaj 2000.
Billheust, H.: La construction d'une abbaye au XII siecle...un point de de'mart, Livret N°5, Crots, april 1995.
Billheust, H.: L'Art des bâtisseurs romans, Cahier de Boscodon N°4, (9 Edition complète), Crots, februar 1995.
Dimier, Pierre M.-Anselme, Jean Pareher, L'Art Cistercien France, Zodiaque, 1982.
Duhm, Friedrich, Filliz, Herman, Schwarz, Mario etc.: Geschichte der Bilden kunst in Österreich: Früh-und Hochmittelalter (Band 1), Dunaj 1998.
Golob, Nataša: Srednjeveški kodeksi iz Stične XII. stoletje, Ljubljana 1994.
Grebenc, Mauer: Dokumentirana Stična: Zgodovinska osvetlitev samostanskih stavb, Meddobje XIX, Buenos Aires 1984 str. 225–321.
Grebenc, M.: Doneski k zgodovini Stične, Vrednote III, Buenos Aires 1955, str. 56–94.
Grebenc, Jože M.: Gospodarski ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135, Samostan Stična 1973.
Grebenc, M. J.: Oglejski patriarh Peregrin, Stična 1989.
Grebenc, p. M.: Virida v Stični, Meddobje XVIII, 1–2, Buenos Aires, 1982, 78–121.
Grebenc, pater Mauer: Zapis iz arhiva stiškega samostana.
Gregorič, Jože: Cistercijani v Stični, Stična 1980.
Höfler, Janez: Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in mojstrom sv. Andreja iz Krašč, Partizanska knjiga, Ljubljana, Znanstveni tisk, Ljubljana 1985.
Kos, Milko: O imenih in osebah nekaterih umetnikov na Slovenskem v srednjem veku, Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik V–VI, Ljubljana, 1959, p. 291–303.
Mikuž, Metod: Topografija stiške zemlje: Doneski k zgodovini stiške opatije, Ljubljana 1946.
Komelj, Ivan: Gotska arhitektura na Slovenskem: razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora, Slovenska Matica, Ljubljana 1973.
Kurent, Tine: Kozmogrom romanske bazilike v Stični, Ljubljana 1977/78, FAGG, 2.
Mlinarič, Jože: Stiška opatija 1136–1784, Dolenjska založba, Novo mesto 1995.
Nadrah, Anton: Stiška opatija, Stična 1981.
Oter, Mija: Stiška arhitekturna plastika 12. stoletja, Artis Historiae Artis Slovenica 8.2003, ZRC SAZU, Ljubljana 2003.
Stele, France: Zbornik za umetnostno zgodovino št. 1–2, leto I., Umetnostnozgodovinsko društvo v Ljubljani, Ljubljana 1921.
Schwarz, Mario: Gotika v Sloveniji: Stična, cistercijanski samostan: križni hodnik, Narodna galerija, Ljubljana 1995, p. 44, 45.
Valvasor, Johann Weichard Freiherrn von: Die Ehre des Hertzogthums Crain, Nürnberg 1689, 2. izdaja Novo mesto 1877, VIII, 694–703; XI, 530:535.
Valvasor, Janez Vajkard: Topografija Kranjske 1678–1679, Skicna knjiga, Valvazorjev odbor pri SAZU, Ljubljana 2001.
Valvasor, Janez Vajkard: Topographia Ducatus Carnioliae moderna/Topografija sodobne vojvodine Kranjske: Bogenjšperk na Kranjskem 1679.
Zadnikar, Marijan: Stična ob jubilejih 1098–1898–1998, Cistercijanska opatija Stična, Stična 1998.
Zadnikar, Marijan: Romanska umetnost (Ars Sloveniae), Ljubljana 1972.
Zadnikar, Marijan: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, DZS, Ljubljana 1977.
Zadnikar, Marijan: Stična, znamenitosti najstarejšega slovenskega samostana, Družina, Ljubljana 1990.
Zadnikar, Marijan: Nova odkritja v Stični, Varstvo spomenikov XX, 1976, 239–256.
Zadnikar, Marijan: Stična v luči novih odkritij, Zbornik občine Grosuplje, VIII, 1976, 129–138.
Zadnikar, Marijan: Romanska Stična v luči zgodnje cistercijanske arhitekture, Redovništvo na Slovenskem I, Ljubljana 1984, p. 81–87.
Zadnikar, Marijan: Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982.
Zadnikar, Marijan: Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959.
Zadnikar, Marijan: Križni hodnik pripoveduje, DZS, Ljubljana 1988.
Zadnikar, Marijan: Razprave/Dissertationes IV/5: Romanska Stična, SAZU, Ljubljana 1957.
Zadnikar, Marijan: Romanika v Sloveniji: tipologija in morfologija sakralne arhitekture, DZS, Ljubljana 1982.
Zadnikar, Marijan: Opatija Stična/Stična Abbey, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, Ljubljana 1996.
Zadnikar, Marijan: Stiški samostan: Umetnostni vodnik, Ljubljana 2001.
Zadnikar, Marijan: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana 2001.
Zadnikar, Marijan: Srednjeveška arhitektura kartuzijanov, Ljubljana 1972.
Zadnikar Marijan, Zapiski – Poročila, Uprava za kulturno dediščino MK, INDOK.



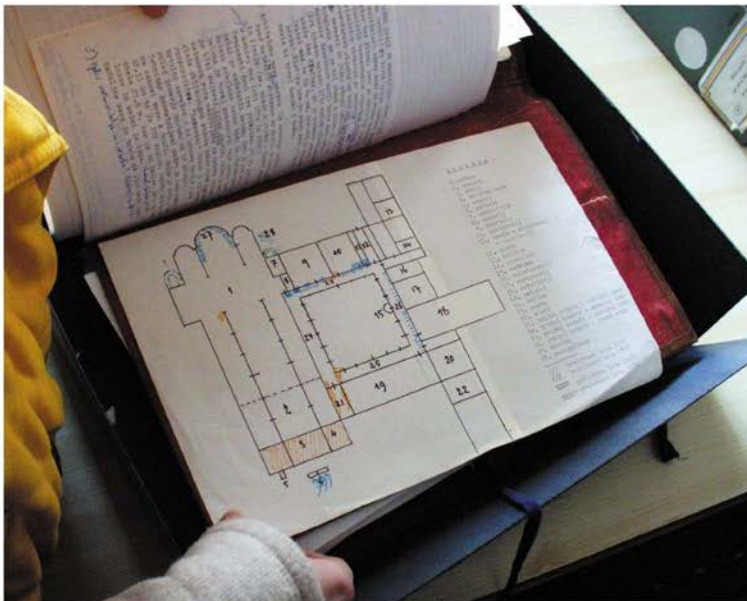
Rokopis patra Mavra Grebenca, arhiv samostana Stična, foto: Valentin Benedik, Restavratorski center

Handwritten notes by Fr Maver Grebenc, Stična monastery archive, photo: Valentin Benedik



Tipkani zapisi patra Mavra Grebenca, arhiv samostana Stična, foto: Valentin Benedik, Restavratorski center

Typewritten notes by Fr Maver Grebenc, Stična monastery archive, photo: Valentin Benedik



Tipkani zapisi in tloris samostana iz dokumentacije patra Mavra Grebena, arhiv samostana Stična, foto: Valentin Benedik, Restavratorski center

Typewritten notes and ground plan of the monastery from the documentation of Fr Maver Grebenc, Stična monastery archive, photo: Valentin Benedik



Fotografsko gradivo iz dokumentacije patra Mavra Grebena, arhiv samostana Stična, foto: Valentin Benedik, Restavratorski center

Photographic material from the documentation of Fr Maver Grebenc, Stična monastery archive, photo: Valentin Benedik

Maja Oven

New Insight into the Notes by Friar Maver Grebenc in the Light of the New Discoveries in the Stična Cloister

Key words: survey of the monastery archives, monastic architecture, architectural history, comparison of sources and the building development

Prior to and during the restoration and conservation works carried out by the Restoration Centre, surveys of the existing sources and literature took place with the purpose to learn more about the building history of the cloister and possibly to substantiate the discovery of Romanesque architectural elements. Numerous art historians from Slovenia and abroad studied the development of the integral building history of the monastery of Stična as well as the development of its individual parts, i.e. sculpture, painting and architecture. One of the most outstanding among the experts in the recent decades was dr. Marijan Zadnikar whose work is of fundamental significance for the architecture of the monastery and who wrote numerous books on the subject. However, the interpretations contained in the notes of Friar Maver Grebenc¹ for years carefully kept in the monastery archive and in fragments published abroad proved an interesting complement to the new discoveries revealed during the above mentioned restoration and conservation works. Some interpretations from the notes by the Friar had to be critically evaluated. This paper presents some of his findings which should together with the new discoveries on the architecture itself² lead toward a new interpretation of the architectural history of the Stična cloister.

In the period between its establishment and the middle of the 12th century, the Cistercian order adopted most of the norms that dictated its future monastic life. The rules defined by St. Bernard were still rigorous and consistent at the time of the establishment of the monastery in Stična, despite the development that took place at the beginning of the second half of the 12th century. The monastic statutes still appealed to rigour and simplicity since the financial circumstances of monasteries at that time made no allowance for wealth.³ Such an attitude was also in keeping with the spirit in which the monastery in Stična was built.

The founding of a monastery was a process of several years that was concluded with the issuing of the establishment deed, therefore it is assumed that the monastery in Stična came into existence between 1131, when the presumed founder, Peregrine, took over the Chapter of Aquileia, and 1136 when the establishment deed was issued. According to the monastic tradition all the vital buildings that facilitated the way of life of the monks in accordance with the monastic rules were built by 1135 when 12 monks presumably moved in, including Abbot Vincencij⁴

The Cistercian order regulated its way of life following two deeds: the *Charte – Caritatis* and the *Statute*.⁵ The latter also codified the building of monasteries: the location was defined taking several factors into account, e.g. water in its vicinity, location outside a settlement, connection with farming areas, the terrain predominantly in the plain as well as a monastic plan for the distribution of buildings and conventual localities. The church was as a rule erected first and it was designed in view of a cloister. The regular rooms were distributed along the cloister according to the same system,⁶ in some cases with only occasional changes in their order.

The monastic church and cloister with the accompanying regular rooms were defined by Marijan Zadnikar as constituting the core of the monastery in Stična.⁷ However, Friar Maver Grebenc defined the cloister as the basis of the monastery and even supported his thesis by evidence: the entrance to the dormitory, the calefactory and the entrance to the church are supposedly 76 cm beneath the present paving. Namely, the cloister had presumably been filled in due to burials, which raised the level of the floor by 76 cm.⁸ According to the friar the transformation took place between 1135 and 1140 in the western and northern wings next to the church.⁹

The same author also places the following phase in the period from 1156 onwards when the monastic church was completed and consecrated. Most of the altars in Stična were consecrated between 1181 and 1200, which should have marked the works on the monastic architecture, while the following phase dated back to ca. 1250. The information that Abbot Janez was severely criticised by the Church for his presumably lavish lifestyle hints at, according to Grebenc, major construction works and the painting of the cloister.¹⁰ Major changes, however, supposedly followed in the second half of the 14th century when the monastery was renovated after an earthquake, and again at the end of the 15th century when renovations were required after the Turkish incursions, and then again under Abbot Zupan (at the turn of the 16th century) and Abbot Kovačič (the middle of the 18th century).¹¹

The Lavatory

According to monastic rules, the monks were obliged to wash their hands before meals, therefore a lavatory was regularly located opposite the dining room – refectory. Running water was installed into it by means of pipes. Most of the researchers agreed on the existence of a lavatory in the Stična cloister – it was depicted on several engravings or sketches by Valvasor and Marijan Zadnikar¹² wrote about it – yet they could not agree on its appearance.

Surveys of the monastic garden revealed the exact location of the original lavatory. On the basis of how the original cloister walls were built it can be assumed that the lavatory and the cloister were designed at the same time. Traces of the original entrance into it revealed on the walls after the removal of plasterwork, too, seem to confirm this assumption.

Maver Grebenc's notes assumed that the well in the large monastic court belonged to the cloister garden. He wrote that it was removed by officials in ca. 1860 when the lavatory was transformed into toilet rooms with water drained into a sewer. The premises were also believed to be removed in 1898.¹³ However, the latest restoration works have revealed that the well did not belong to the sewer. Archaeological excavations led by Marko Frelj, too, provided no evidence of the existence of toilet rooms.¹⁴

Pipes leading to the lavatory were mentioned by both Marijan Zadnikar and Maver Grebenc. The former stated that five earthen pipes were excavated at the depth of 40 cm next to the cemetery in front of the western facade of the church on the elevated terrain during the excavations in February 1938. They were located in a north-westerly/south-easterly direction supplying water to the well from the brook. They were located past the church and further beneath the western wing of the cloister.¹⁵ Maver Grebenc wrote on the discovery of pipes in his survey and his notes. The water routes of the monastery presumably passed the southern church wall and the cloister as far as the lavatory or water chapel, as he called it, to the kitchen. In the opposite direction they led towards the brook where the pipes were discovered.¹⁶ Excavations during the above mentioned conservation and restoration works only confirmed the existence of a ditch in the lavatory and fragments of pipes directed towards the dining room or kitchen. Other surveys during recent works yielded no new finds confirming the existence of water routes through the cloister garden. However, the above mentioned excavations did not include the entire cloister garden, but only the vicinity of the lavatory. Nevertheless, according to archaeological surveys, the remnants of the lavatory cannot with certainty be associated with the pipes in the direction of the cloister garden.¹⁷

The existing documents, i.e. sketches and plans, are of limited help when it comes to the existence and history of the lavatory. The lavatory was depicted in some engravings and sketches by Valvasor but with varying height. Although the accuracy of the engravings and sketches by Valvasor are not always a reliable source, the possibility of the lavatory comprising two storeys in his time is quite great, as the results of the accompanying investigations, too, show.¹⁸ On the other hand, the lavatory was not drafted in the plan by Anton Globeznik from 1845.¹⁹

Surveys have shown that the architecture of the lavatory developed through several phases of building associated with the aesthetic transformations of the cloister and conditioned by the changes in taste in various periods and the building of the upper storey. In view of the discovery, a ground-floor lavatory probably existed in the cloister during the Romanesque period, while the upper storey was built subsequently, together with the upper storey of the remaining cloister. According to the chronicles of Stična and other sources, especially visitation records, the monastery was devastated several times during Turkish incursions in the 15th century. There is a separate entry recording the devastation of the cloister and the refectory.²⁰ It can therefore be assumed with great certainty that the lavatory opposite them was devastated as well. A series of abbots followed who attempted to renovate the monastery with various degrees of success, as indicated by the transformations on the monastic architecture of that and subsequent periods. The architecture of the lavatory was transformed together with the architecture of the monastery until the monastery was resettled by the Cistercians after the abolition of monasteries. According to Grebenc, the Cistercians pulled down the lavatory since it no longer served its original purpose.²¹

Walls of the cloister

Window surrounds in the cloister interior

The notes of Maver Grebenc reveal his interest the building technique. He noticed that the building technique changed on a certain level on the chapter walls and those of the refectory. The change is clearly discernible on the non-plastered walls. While large ashlars were grouted with white mortar on the lower part of the wall, the building technique changes close to where the vault begins or ca. 15–20 cm from the arch of the vault. The wall consists of bits of broken stone creating the appearance of stone gravel in mortar. The change is especially prominent on the refectory wall.²²

The same building technique as the one on the chapter and the refectory walls on the ground-floor was also used on the walls enclosing the cloister garden. Grebenc therefore concluded that the wall was made during the first phase as far as the above mentioned level, while the second phase can be observed above that level, namely where the cross-ribbed vault exists even today. In his opinion the first phase ended in 1135 when the regular rooms were built in accordance with the regulations and the monks moved into the monastery to begin their regular way of life immediately afterwards.²³

Numerous remnants from the Romanesque period were discovered during the former restoration and conservation works with the participation of France Stele in 1937/38 and Marijan Zadnikar after 1969. The latter devoted his attention especially to the architectural aspect of the history of the monastery. The chapter, church and refectory walls were carefully investigated and numerous original entrances and other openings discovered leading from the accompanying buildings into the cloister: the original entrance to the church, the original entrance to the cloister, the original armory and, last but not least, two Romanesque biphoras on the chapter wall of the cloister. Despite all this, the interpretations of the building history by the two experts were headed in different directions.

With the removal of the plasterwork during the restoration and conservation works on the cloister in 2002/03, however, the observations from the notes by Grebenc were confirmed. The line between the first and second building phases is clearly visible on the structure of the wall revealed from beneath the plasterwork, while his observations were additionally confirmed by the mortar analysis carried out during the works and by some still ongoing analyses.²⁴ The analyses also confirmed that the building remnants from the first Romanesque phase are discernible on all the walls of the cloister and the buildings surrounding it as well as on the walls surrounding the garden.

It can be deduced from the statements above that the walls surrounding the cloister from the first Romanesque phase were also stone-built. After the removal of the plasterwork it was possible to observe

them to a certain height not only on the refectory, chapter and church sides but also on all the window surrounds in the cloister. The same appearance was preserved until the construction of the early Gothic cross-ribbed vault, when the entire aesthetic appearance of the cloister was transformed according to the spirit of the time.

Openings in the cloister facing the cloister garden

The greatest discovery during the latest restoration and conservation works on the architecture of the monastery was undoubtedly the remnants of Romanesque biphoras (mullioned windows) consisting of capitals, mullions, bases and other segments embedded into the upper storeys of the outer window surrounds of all the wings of the cloister. In their dimensions the parts entirely corresponded to the two already presented biphoras on the chapter wall of the cloister which were discovered during the restoration and conservation works in the cloister in 1937/38. The dimensions of the discovered parts corresponded to the present lancet Gothic openings.²⁵ The combined original appearance of the Romanesque cloister can be inferred from the statements above. Maver Grebenc's survey also mentions that a capital similar to the one found in the left-hand biphora in 1937/38 was also discovered in a tomb in Turjak in 1975,²⁶ which gives us further evidence of the same type from the Romanesque period.

Given the fair amount of discovered material, it is tempting to assume that the entire cloister was built during the Romanesque period, yet even so, the Romanesque appearance could not have lasted long. By vaulting the cloister in the cross-ribbed style, its entire appearance was transformed; semicircular conclusions of the biphoras were replaced by lancet arches, the paving was transformed as well as the painted decoration.

In the Gothic period lancet windows were regularly embellished with tracery which can no longer be seen here today. However, such ornaments were discovered in several places in the monastery during past renovation works. Numerous finds of walled in tracery are recorded in the notes of Friar Maver Grebenc.

The entrance to the dormitory was presumably walled in by Gothic tracery made of yellow sandstone. One of the items was lancet in form. "The top contained a 2.5 mm thick piece of red glass 4 x 5 cm in size. The arch was 25 cm wide." The author of the entry compared the arch to the opposite window in the cloister and established that it matched the window opening as to its form. He also found a hollow 1 cm deep presenting the original notch for the tracery.²⁷

The subject of the tracery from the cloister windows was mentioned in several places in the notes, among others things, in connection with the transformations of the chapter wall that took place presumably in ca. 1750 during the period of Abbot Kovačič. The latter was believed to have removed the Gothic tracery and walled in the entrances in the chapter wall.²⁸

In the records made during the surveys before the Second World War, the same writer mentions that numerous door openings in the chapter wall were filled in with tracery. He goes on to explain that one of the openings discovered at that time was entirely filled with "Gothic coils made of yellow sandstone" that "used to be in the colonnade windows of the cloister garden".²⁹ It is not entirely clear, yet, whether he was referring to the above mentioned opening in the chapter wall. He further stated that the passage from the cloister to the external court or, rather, the cemetery located by the chapter wall next to the apse was also believed to be filled with Gothic tracery from the cloister windows.³⁰ The "vault of the doorposts of the chapter door was also made of Romanesque-Gothic³¹ tracery and ribs that were removed from the cloister windows". He dated the transformation into the first half of the 18th century when the biphoras, or, in his words, "Romanesque chapter windows" on the chapter wall were presumably filled in.³² Prior to discovery, the reconstructed biphoras were embellished by ribs and tracery made of yellow sandstone as well as tuff and limestone rocks, similarly as the two portals.³³

Apart from the Gothic ribs, a circular keystone made of grey sandstone, in size and shape similar to those in the southern wing of the cloister, was embedded in one of the openings.³⁴

Some fragments of the tracery, yet in smaller quantities, were discovered during the latest conservation and restoration works. Experts at the Architectural Department of the Restoration Centre through comparisons discovered that in size they corresponded to the lancet openings of the cloister. The fragments found there differ in thickness and are of various shapes, which proves that they were not part of the decoration of a single window opening but of at least two.

Clustered (compound) pillars of the cloister and the window surrounds

According to the established theory by Zadnikar, the cloister of the monastery in Stična was originally made of timber, presumably only the clustered pillars being made of stone. The cloister was assumed to be covered with shingle desk-shaped roofs since shingles were the only roof covering at that time.³⁵ Especially the corner pillars are believed to be the remnants of the Romanesque cloister wing from the monastery's first building phase. Regarding shape they belonged to the period that corresponded well to the "characteristics and sentiments of Romanesque design".³⁶

Maver Grebenc frequently pointed out in his notes and in his survey that "the small column of tuff" indicating the corner clustered pillars was separated from the wall. During his investigations of the paving and the clustered pillars in the western wing of the cloister after the removal of the plasterwork from the walls and the corner pillar he established that: "The wall was made prior to the clustered pillar. There is a vertical crack between them that was filled in with inserted pieces of grey sandstone. The corner pillars, the ribs and the console heads are walled in with yellow mortar. The work therefore originates from the second building phase, i.e. between 1135 and 1156."³⁷ He further established that the corner pillar "and the wall stood and were erected separately" and deduced that "the wall came into existence before the pillar and not vice versa, otherwise the wall should have been supported by the pillar without artificial support." He states that the cloister wall was built between 1132 and 1135.³⁸ When the plasterwork was removed during recent restoration works, narrow slots filled with pieces of stones and separating the walls from the clustered pillars became clearly discernible. The latter are of ground-floor height and have similar profiles as the ribs of the vault into which they continue. Thus it can be concluded that they both came into existence simultaneously and in the present form. The theory of a "non-organic" connection between the column and the vault, which can be found in most Zadnikar's works,³⁹ never seemed convincing to me.

M. Schwarz also wrote on the vaulting of the cloister in his article published in the "Gothic in Slovenia" exhibition catalogue. In it he established a theory on the cloister as a unified entity of all architectural elements, in shape as shipped from the quarry, without any additional work being done on them. He claims that "the corner pillars of the cloister are nothing but ashlar roughly hewn and shipped from the quarry and placed at their locations, while the final detailed works (après la pose) were never attempted."⁴⁰ In view of the simultaneous making and positioning of the corner pillars and the cross-ribbed vault into the cloister, his theory is most probably accurate, yet not for the cloister as a whole. It is still, however, possible that not all the corner pillars were made simultaneously.⁴¹

Based on the notes of Maver Grebenc as well as the mentioned finds it can be assumed that the present wall belongs to the first building phase up to a certain level, while the corner pillars were added during the construction of the cross-ribbed vault that they still support.

The roof and vault

Marijan Zadnikar wrote on the Romanesque cloister that it was originally simple, "almost provisional, with open, visible roofing, the structure of which leaned against the two internal walls and the ones that are still preserved today, while it leaned on four strong corner pillars on the external side facing the lawn and on the timber supports between them, possibly originally erected on parapet walls that facilitated seating."⁴² He wrote about the shingle desk-shaped roofs that covered the ground-floor cloister at the time that "on the northern side they leaned against the higher church wall of the southern aisle,⁴³ and against the monastic and conventual wings on the eastern and western sides" that had storeys as early as in the Romanesque period, while "in the south the roof of the cloister probably continued right above the building of the calefactory as well as the refectory and kitchen on this side that were probably still of ground-floor level during the first period."⁴⁴

The statements by Zadnikar are based on his investigations of the plasterwork on the interior walls of the southern wing and to a minor extent in the eastern one. The plasterwork indicates traces of pre-Gothic linear painting techniques typical of the 12th century: they were carried out with thicker lines in black and thinner ones in red forming a net of rectangles imitating the building technique of ashlar with oblong blocks. Zadnikar established that the paintings reached above the height of the corner pillars, i.e. higher than 2.68 m and he connected them with the idea that the original timber ceilings were not flat.⁴⁵

There was no doubt in his mind, however, that the roofing was timber. Maver Grebenc, on the other hand, did express doubts in his notes as to the timber roofing of the cloister, claiming that traces of the roofing joinery should have been discernible on the chapter, refectory and church walls, similar to the traces observed on the main church wall for the roofing above the southern aisle.⁴⁶ Apart from the fact that supports, timber in structure, are nonexistent in the walls preserved today, there are some further doubts. The excavation along the cloister walls for the purpose of drainage carried out during the latest works by the Restoration Centre revealed traces of external buttresses indicating structural supports for the barrel vaulting in the contemporary architecture. In view of the building technique revealed after the removal of plasterwork and indicating the original height of the Romanesque walls of all the cloister wings as well as the bases of the original Romanesque corner buttresses that were erected as early as in the Romanesque period as supports for the vault and the design of the external buttresses, the theory of an original barrel vault system could be possible. Thus the stylistic and aesthetic appearance of the cloister would be rounded off and classified as belonging to contemporary Cistercian architecture. The vault, however, must have been built at the height of the existing one since there is no evidence on the walls of the monastic buildings bound to the cloister which would support either the existence of the vault or the existence of the presumed timber ceiling for that matter.

The Pavings

Friar Maver Grebenc devoted special attention to the paving of the cloister. During the excavations led by Marijan Zadnikar in 1971 and 1973 several attempts were made to discover the original paving and the original depth of the cloister. The investigations at that time revealed various levels of paving in individual segments of the cloister. A theory had prevailed even prior to the works that several benefactors were buried in the cloister of the monastery and the western wing was believed to be a codified cemetery also on account of their depictions. During the above mentioned excavations a skeleton was discovered at the depth of 76 cm and the works confirmed that the level of the western cloister wing had remained unchanged since its beginnings. Earlier layers of paving were repeated in all the segments during excavations: brick tiles, a layer of floor screed and earth.⁴⁷

During the latest restoration works the paving was not replaced, therefore the layers beneath it were not investigated. Test pits were made only in two places, i.e. by the former church entrance and in the chapter. The former one revealed a tombstone, while all the procedures and interventions were precisely documented.

Conclusion

The original archival material that could be used for clarification of the early years of the building history of the monastery in Stična is very modest, since it was mostly scattered and lost after the abolition of the monastery in 1782. The establishment deed is preserved in a Baroque transcript. A 13th century transcript of a deed from the 12th century is kept in the National Library in Vienna and is designated as the manuscript 688 (rec. 3263), fol. 183; it concerns the legal status of the mason Mihael from Stična and his children.⁴⁸ The document contains Mihael's participation in the monastery "in the time of our ancestors" (*homo nomine Mihael natione latinus arte vero cementarius, tempore antecessorum nostrorum de longinquis provintiis adveniens...*⁴⁹). Several authors, including Maver Grebenc, designated Mihael the first mason of the monastery of Stična on account of various features, e.g. chronological coincidence as well as style and institutional association with Romanesque countries. Due to the interpretation of the wording of Aldeprand's record claiming the monastery benefited from him with "arte sua" the interpretation of the necrology where he is termed "lapidica", the masonry was also attributed to him.⁵⁰

No evidence supporting the theory of a timber cloister existed even prior to the latest discoveries; due to evidence of its stone-built Romanesque phase that possibility is now ruled out. However, the latest finds have revealed that the cloister had stone-built window surrounds as early as its Romanesque phase with Romanesque biforas instead of the present lancet openings facing the cloister garden. The issue of the barrel vault still remains unsolved, although it was anticipated by the architectural design of the cloister. Apart from the central role that the cloister had already played during the phase of the beginnings of

monasteries, since all the other rooms were added around it, it also presented the aesthetic pivot of the monastery – apart from the church – within the modest and rigorous monastic architecture. Similarly as the cloisters of other European monasteries, the cloister in Stična was probably designed with appropriate stonecut decorations and in a uniform Romanesque style since the very beginnings.

M. Schwarz dated the building of the early Gothic cloister into 1228, which would indicate that the first, Romanesque phase with the mullioned cloister, lasted less than a century. Zadnikar allowed for a somewhat longer period since he dated the early Gothic building into ca. 1260. The design of the external buttresses, the building technique of the walls, the contents of the plasterwork and the quantity of discovered walled in architectural elements probably not representing all the embedded material, testify to the fact that the cloister had a Romanesque appearance, at least in its main part if not in the whole. Apart from the brevity of the period, the architectural elements being well preserved can be attributed to the influence of elements which have made greater damage to the architecture in the present than in the past.

Notes

1 Maver Grebenc was the Abbot of Stična who dealt with various aspects of monastic history for over forty years. Although some of his texts were published, numerous records, especially on the architecture of the monastery of Stična, have remained unnoticed or unpublished. He made his discoveries mostly during the restoration works carried out on the monastery. Some of his statements have already been critically evaluated by experts, yet a number of his statements resulting from his enthusiasm and endeavours of long standing have still remained in the archive.

2 I was informed of new discoveries made on the architecture during the restoration and conservation works by Mateja Kavčič.

3 Bernard's texts dictated the rules for furnishing the churches; they were not allowed to possess sculptures and paintings, window glass had to be single-coloured and not stained, the only furnishings permitted were wooden and painted crosses, while the liturgical vessels and other mass utensils could not be too valuable.

4 Jože Mlinarič: *Stiška opatija 1136–1784*, Novo mesto, 1995, pp. 24–35.

5 Jože M. Grebenc: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*, Samostan Stična, 1973, p. 7.

6 Marijan Zadnikar: *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov*, Ljubljana, 1972, p. 62. Within the coenobitic orders, the Cistercians have a firmly defined ground-plan division that can only be adapted into a mirror image so that the cloister as the heart of the monastery was sometimes located to the south and sometimes to the north of the church.

7 Marijan Zadnikar: *Samostan Stična in njegove znamenitosti*, Ljubljana, 2001, p. 34.

8 Maver Grebenc: *Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Jasnost o križnem hodniku"*, p. 37. The monastic design was planned inside the cloister garden in 1132. In 1156 the monastery with the church was consecrated. Between 1132 in 1135 the monastic buildings underwent changes, while the interior was transformed between 1135 in 1156.

9 *Ibid.*, p. 38.

10 Maver Grebenc: *Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Zaključek stavbne zgodovine"*. Marijan Zadnikar dated the transformation of the original timber cloister into the stone-built one we know today into the period after the middle of the thirteenth century, i.e. the period of Abbot Janez (1252–1261) or his follower Teodorik (1261–1266). Marijan Zadnikar: *Križni hodnik pripoveduje*, Ljubljana, 1988, p. 46.

11 Maver Grebenc: *Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Zaključek stavbne zgodovine"*. The dating of works on the architecture of the monastery is indicated in several places, apart from the one quoted here.

12 Marijan Zadnikar: *Samostan Stična in njegove znamenitosti*, Ljubljana, 2001, p. 48. Zadnikar, who mentions the lavatory in most of his texts, says that it originally might have been made of wood. He surmises that the water ran into it from the brook, while the running water was constantly supplied from several pipes into a trough.

13 Maver Grebenc: *Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Nekaj dostavkov k stavbni zgodovini 21/8 81"*.

14 I rely on the records and surveys of Marko Freljih, carried out after the intervention.

15 Marijan Zadnikar: *Samostan Stična in njegove znamenitosti*, Ljubljana, 2001, p. 174. The pipes are of various lengths (37–47 cm) and widths (8–12 cm) and are shaped so as to fit one into the other. One can still see the way they were made of clay, especially on the inside. However, it is impossible to date their origin on the basis of that alone. The pipes are said to be kept in the archive in Stična. Maver Grebenc: *Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Stena ob kapilju"*, p. 15.

16 P. Maver Grebenc: *Dokumentirana Stična*, Buenos Aires, 1984, p. 259. Earthen pipes were excavated on 10/2/1939 in the direction of the brook canal behind the mill. A similar entry is in his records: «Water pipes were located in the right-hand part of the court wall through the southern church wall, beneath the large lintel made of grey limestone.» Grebenc further says that the waterworks were presumably introduced in the monastery as early as in 1132. Maver Grebenc: *Zapisi iz arhiva stiškega samostana, "Nekaj dostavkov k stavbni zgodovini"*, 2. We can see that the dates of the excavation of the pipes in the texts by Grebenc and Zadnikar do not coincide so that two excavations probably took place.

17 My ideas are based on the surveys and statements of the archaeologist Marko Freljih.

18 Cf. Johann Weichard Freiherrn von Valvasor: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Nürnberg 1689, 2nd edition, Novo mesto 1877, VIII, pp. 694–703, p. 703; Johann Weichard Freiherrn von Valvasor: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Nürnberg 1689, 2nd edition, Novo mesto 1877, XI, pp. 530–535, p. 538, and Janez Vajkard Valvasor: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae/Topografija sodobne vojvodine Kranjske* and Janez Vajkard Valvasor: *Topografija Kranjske 1678–79* (sketch book), Closter Sitih/240.

In the first engraving the lavatory is depicted as a relatively high edifice with a conclusion close to the rooftop of the cloister wing, while the

second engraving has no such depiction. The Topography shows it as a rather low building with a multi-side conclusion. The sketch, however, shows no trace of it.

- 19 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 32.
- 20 Jože Mlinarič: Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto, 1995, p. 241. It is discernible from visitations to friar Tomaž that not all the premises devastated by the Turks were renovated after 1492.
- Ibid. loc. cit.
- 21 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Pregled po prevzemu samostana v letih 1898 do 1935", I. Maver Grebenc states while quoting an earlier writer, friar Gregorj Müller from 1897 that the building of the lavatory still existed in 1897. After the Cistercians moved in the monastery once again, they presumably removed the toilet rooms in the cloister garden along the wall opposite to the refectory, i.e. the presumed Brunnenkapelle.
- 22 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Stena ob kapidlju", p. 15.
- 23 Ibid. loc. cit.
- 24 During the works, Mateja Kavčič dealt with a survey of mortar, while the ongoing analyses are performed by the Department of Natural Sciences of the Restoration Centre.
- 25 I rely on the measurements carried out by RC ZVKDS.
- 26 P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 248.
- 27 Ibid. p. 245. The same find is described also in his archival records, i.e. under: Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana, "Križni hodnik", 6, 7, in Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Restavracija križnega hodnika leta 1937/38", p. 24. He writes: »I measured it against the opposite window of the cloister: it fitted exactly in its lancet arch. I further sought for a possible original incision for the tracery in the Gothic window. And yes: there was a 1 centimeter deep rabbet where the tracery was embedded.«
- 28 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana, "Jasnost o križnem hodniku".
- 29 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Stena ob kapidlju", p. 12. »In one of them I acquired shards of thick red window glass – ca. four centimetres long and somewhat less wide that were originally stuck into the lancet conclusion of the tracery (kept in the archive in Stična). Similar shards of the coils were built in other walled in parts that we are to discuss.«
- 30 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana: "Časi, v katerih je zaznamovano preurejanje in prezidavanje samostana (Prvotni dohod iz križnega hodnika vzhodnega traktaja)", p. 3.
- 31 The direct quotation from the records of Maver Grebenc runs as »Romanesque-Gothic« tracery, yet it denotes Gothic tracery.
- 32 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana. Biphoras filled with Gothic tracery are also mentioned in his article. P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 247.
- 33 Ibid. p. 247.
- 34 I.e. the walled in door into a regular cell or a former Romanesque passage. He further mentions a missing keystone in the left-hand field in the very left wing. P. Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1995, p. 247.
- 35 Marijan Zadnikar: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana, 2001, p. 42. The roof structure should have been supported by corner pillars made of tuff only through the four columns. The pillars that are still preserved are divided by three semipillars along both walls visible from the cloister. A pillar formed in such a manner has a strong cube-shaped base and a similarly shaped capital with a somewhat broader cover slab. The roofing was supported by it. Traces of linear painting indicating large stone squares ashlarred in layers by means of red and black lines, as the original walls used to be painted, indicate that the stone built pillars might have been located in symmetry with each of the four sides so that the support of the roof structure was firmer.
- 36 Ibid. loc. cit.
- 37 Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 253. The history of the entire monastery is divided by the author of the article into the already mentioned phases, relying on the consecration of the altars.
- 38 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana.
- 39 E.g.: "The method of supporting the vault structure with a flat covering slab is far from an organic connection between the ribbed vault and its pillar-shaped support. The system of ribs and ribbed crossbeams joined above each pillar only leans against the pillar capital or rather its square covering slab and they are not adapted to each other, let alone organically joined. This nevertheless leads us to believe that the pillars are of an earlier date than the Gothic vault and the partition walls which are not organically joined with the pillars." Marijan Zadnikar: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, Ljubljana, 1977, p. 143.
- 40 Mario Schwarz: Gotika v Sloveniji: "Stična, cistercijanski samostan: križni hodnik", Ljubljana 1. junij–1. oktober 1995, p. 44.
- 41 The possibility was proposed by Mateja Kavčič relying on the results of surveys carried out during the restoration works.
- 42 Marijan Zadnikar: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, Ljubljana, 1977, p. 143.
- 43 If we climb to the attic, we can find traces of beams that presumably supported the wall; Zadnikar wrote about this in his reports on the conservation procedures; Marijan Zadnikar: Zapisi iz dokumentacije ZVKDS RC.
- 44 Marijan Zadnikar: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, Ljubljana, 1977, pp. 143, 146.
- 45 Ibid., p. 146.
- 46 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana.
- 47 Maver Grebenc: Dokumentirana Stična, Buenos Aires, 1984, p. 253.
- 48 Milko Kos: Zbornik za umetnostno zgodovino, V–VI, Ljubljana, 1959, p. 291; Marijan Zadnikar: Romanika v Sloveniji: Tipologije, Ljubljana, 1982, pp. 66, 67.
- 49 Marijan Zadnikar: Romanika v Sloveniji: Tipologije, Ljubljana 1982, p. 67. Mihael's work in Stična lasted over 20 years, between 1132 and 1156, when the church was built.
- 50 Maver Grebenc: Zapisi iz arhiva stiškega samostana, "Lahovski Mihael", p. 7.

Literature

- Bacher, Ernest, Brucher, Güntes.: Geschichte der Bilden kunst in Österreich: Gotik (Band 2), Dunaj 2000.
- Bilheust, H.: La construction d'une abbaye au XII siecle...un point de de'mart, Livret N°5, Crots, april 1995.
- Bilheust, H.: L'Art des bâtisseurs romans, Cahier de Boscodon N°4, (9 Edition complète), Crots, februar 1995.

- Dimier, Piere M.-Anselme, Jean Pareher, L'Art Cistercien France, Zodiaque, 1982.
- Duhm, Friedrich, Filliz, Herman, Schwarz, Mario etc.: Geschichte der Bilden kunst in Österreich: Früh-und Hochmittelalter (Band 1), Dunaj 1998.
- Golob, Nataša: Srednjeveški kodeksi iz Stične XII. stoletje, Ljubljana 1994.
- Grebenc, Mauer: Dokumentirana Stična: Zgodovinska osvetlitev samostanskih stavb, Meddobje XIX, Buenos Aires 1984 str. 225–321.
- Grebenc, M.: Doneski k zgodovini Stične, Vrednote III, Buenos Aires 1955, str. 56–94.
- Grebenc, Jože M.: Gospodarska ustanovitve Stične ali njena dotacija leta 1135, Samostan Stična 1973.
- Grebenc, M. J.: Oglejski patriarh Peregrin, Stična 1989.
- Grebenc, p. M.: Virida v Stični, Meddobje XVIII, 1–2, Buenos Aires, 1982, 78–121.
- Grebenc, Mauer: Zapisi iz arhiva stiškega samostana.
- Gregorič, Jože: Cistercijani v Stični, Stična 1980.
- Höfler, Janez: Stensko slikarstvo med Janezom Ljubljanskim in mojstrom sv. Andreja iz Krača, Partizanska knjiga, Ljubljana, Znanstveni tisk, Ljubljana 1985.
- Kos, Milko: O imenih in osebah nekaterih umetnikov na Slovenskem v srednjem veku, Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik V–VI, Ljubljana, 1959, p. 291–303.
- Mikuž, Metod: Topografija stiške zemlje: Doneski k zgodovini stiške opatije, Ljubljana 1946.
- Komej, Ivan: Gotska arhitektura na Slovenskem: razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora, Slovenska Matica, Ljubljana 1973.
- Kurent, Tine: Kozmogram romanske bazilike v Stični, Ljubljana 1977/78, FAGG, 2.
- Mlinarič, Jože: Stiška opatija 1136–1784, Dolenjska založba, Novo mesto 1995.
- Nadrah, Anton: Stiška opatija, Stična 1981.
- Oter, Mija: Stiška arhitekturna plastika 12. stoletja, Artis Historiae Artis Slovenica 8.2003, ZRC SAZU, Ljubljana 2003.
- Steie, France: Zbornik za umetnostno zgodovino št. 1–2, leto I, Umetnostnozgodovinsko društvo v Ljubljani, Ljubljana 1921.
- Schwarz, Mario: Gotika v Sloveniji: Stična, cistercijanski samostan: križni hodnik, Narodna galerija, Ljubljana 1995, p. 44, 45.
- Valvasor, Johann Weichard Freiherrn von: Die Ehre des Hertzogthums Crain, Nürnberg 1689, 2. izdaja Novo mesto 1877, VIII, 694–703; XI, 530:535.
- Valvasor, Janez Vajkard: Topografija Kranjske 1678–1679, Skicna knjiga, Valvazorjev odbor pri SAZU, Ljubljana 2001.
- Valvasor, Janez Vajkard: Topographia Ducatus Carnioliae modernae/Topografija sodobne vojvodine Kranjske: Bogenšperk na Kranjskem 1679.
- Zadnikar, Marijan: Stična ob jubilejih 1098–1898–1998, Cistercijanska opatija Stična, Stična 1998.
- Zadnikar, Marijan: Romanska umetnost (Ars Sloveniae), Ljubljana 1972.
- Zadnikar, Marijan: Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov, DZS, Ljubljana 1977.
- Zadnikar, Marijan: Stična, znamenitosti najstarejšega slovenskega samostana, Družina, Ljubljana 1990.
- Zadnikar, Marijan: Nova odkritja v Stični, Varstvo spomenikov XX, 1976, 239–256.
- Zadnikar, Marijan: Stična v luči novih odkritij, Zbornik občine Grosuplje, VIII, 1976, 129–138.
- Zadnikar, Marijan: Romanska Stična v luči zgodnje cistercijanske arhitekture, Redovništvo na Slovenskem I, Ljubljana 1984, p. 81–87.
- Zadnikar, Marijan: Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982.
- Zadnikar, Marijan: Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959.
- Zadnikar, Marijan: Križni hodnik pripoveduje, DZS, Ljubljana 1988.
- Zadnikar, Marijan: Razprave/Dissertationes IV/5: Romanska Stična, SAZU, Ljubljana 1957.
- Zadnikar, Marijan: Romanika v Sloveniji: tipologija in morfologija sakralne arhitekture, DZS, Ljubljana 1982.
- Zadnikar, Marijan: Opatija Stična/Stična Abbey, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, Ljubljana 1996.
- Zadnikar, Marijan: Stiški samostan: Umetnostni vodnik, Ljubljana 2001.
- Zadnikar, Marijan: Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana 2001.
- Zadnikar, Marijan: Srednjeveška arhitektura kartuzijanov, Ljubljana 1972.
- Zadnikar Marijan, Zapiski – Poročila, Uprava za kulturno dediščino MK, INDOK.

Nataša Polajnar Frelih

Stenske poslikave v sobi z ogelnima pomoloma v drugem nadstropju Lovrenčeve utrdbe v stiškem samostanu

UDK: 726.7(497.4 Stična):75.052

UDK: 75.052.025(497.4 Stična)

Ključne besede: Cistirjanska opatija v Stični, Lovrenčeva utrdba v stiškem samostanu, stenske poslikave

Leta 1996 so bila končana konservatorsko-restavratorska dela na stenski poslikavi v sobi z ogelnima pomoloma v drugem nadstropju Lovrenčeve utrdbe (zgrajena za časa opata Lovrenca Zupana leta 1589 kot hospicium ali gostišče za visoke goste) v Cistercijanski opatiji Stična. Restavratorsko delo sta v okviru specialističnega študija restavratorstva in konservatorstva na Akademiji za likovno umetnost v Ljubljani opravili Vesna Obid in Manica Juvan pod mentorstvom prof. Franca Kokalja.¹ Konservatorsko-restavratorski poseg je poslikavi, slikani v sekotehniko, vrnil njeno stabilnost, odstranil posledice mehanskih poškodb, prezidav, razpok ter preslikav in ji povrnil, kjer je bilo mogoče, njeno barvo. Od leta 2002 je v tem prostoru predstavljena zgodovina krščanstva na Slovenskem v 20. stoletju, v okviru velike, kronološko postavljene stalne razstave o zgodovini krščanstva na naših tleh.²

V sobi z ogelnima pomoloma opazimo poslikave iz različnih časovnih obdobij. V najstarejšo fazo lahko uvrstimo latinske citate cerkvenih učiteljev, napisanih v poljih tik pod stropom, dekoracijo v obliki volute pod okni v obeh ogelnih pomolih in vsaj en sloj fragmentarno ohranjenega zastora na desnem robu zahodne stene. V isti čas naj bi sodila tudi fragmentarno odkrita poslikava (morda del zastora) na levi steni v desnem ogelnem pomolu. Poslikava iz prve faze je verjetno začetka 17. stoletja, ko je opatijo vodil opat Jakob Reinprecht (1603–1626). V drugo fazo lahko uvrstimo upodobitve v obeh ogelnih pomolih (druga polovica 18. stoletja). Najmlajši je verjetno okras okoli zahodnega in severnega okna z delno ohranjenimi krajinskimi motivi nad oknom in pod njim ter z dekorativnimi poznobaročnimi kartušami na okenskih ostenjih. Časovno težje določljiva sta oba naslikana zastora s cofom na severni steni. Glede na ohranjenost želim v nadaljevanju natančneje predstaviti latinske citate cerkvenih učiteljev in poslikavo v obeh ogelnih pomolih.

Latinski citati cerkvenih učiteljev

Od okna na severni strani proti desni so naslednji latinski citati cerkvenih učiteljev:³

1.) NON LOCA VEL ORDINES CREATORI NRO
NOS PROXIMOS FACIVNT SED NOS
MERITA BONA CONIVNGVNT [NOS DEO /CVM EO?]
MALA DISIVNGVNT. S. GREGORIVS.

Niso kraji ali redovi tisti, ki nas
približujejo [Bogu], temveč naše
dobre zasluge nas združujejo Bogu,
slabe pa ločujejo. Sv. Gregor.

2.) AE ET S.
ECCLESIAM
[Neki svetnici in svetemu?]
to cerkev

3.) VA MANDANTEM ET GRANDIA
FACIENTEM S. CHRYSOSTOMVS
Ki ukazuje ... in dela velike reči. Sv. Hrizostom

4.)
S. BERNARDVS

5.) TRIA RELIGIOSVM FACIVNT [SANCTVM]
DEO PA [VPERTAS, CASTITAS, OBOEDIENTIA]
ET MVLTVM ...
Tri stvari napravljajo [redovnika ?]
Bogu. U [boštvo, čistost, pokorščina]
in veliko ...

6.) ELI VM ET DEVS MVT
RETVM S. AMBROSIVS
in Bog Sv. Ambrož.

7.) LI SVS GREXINFICI
S. HIERONYMVS
se čreda okuži ... Sv. Hieronim.

8.) DEVOTIONIS CERTAMINE ET IN
OPERATIONE SVPERARI.
S. GREGORIVS
V bitki pobožnosti in v
delu se premaguje ... Sv. Gregor.

9.) PRAECIPITVR QVAERIT CVR, QVA RE, QVA
OBREM S. AVGVSTINVS
... ukazuje. Sprašuje čemu, zakaj, zaradi
česa. Sv. Avguštin.

Poslikava v ogelnih pomolih:

Poslikava na ostenjih obeh ogelnih pomolov, od katere se je ohranila predvsem sinopia, je v strokovni literaturi omenjena kot kvalitetno delo neznanega baročnega slikarja.⁴ Predstavlja štiri temperamente, neznan slikar pa se je pri svojem delu oprl na bakrorezne predloge dveh augsburških mojstrov – Johanna Georga Bergmüllerja (1688–1762)⁵ in Johanna Evangelista Holzerja (1709–1740). Poslikava je ikonografsko izredno blizu stenskem okrasu v ogelnem »kabinetu« v prvem nadstropju dvorca Miljana v Hrvaškem Zagorju, kjer so upodobljeni štirje letni časi in štirje temperamenti.⁶ Freske iz Miljane so pripisane baročnemu slikarju Antonu Lerchingerju (okoli 1720–po 1787), naslikal naj bi jih po letu 1763.⁷ Primerjava gradiva pa je pokazala, da je neznan slikar v Stični celo bolj sledil bakroreznim predlogam kot Lerchinger v Miljani.

V Stični je glede na omenjene bakrorezne predloge v levem ogelnem pomolu na levi steni upodobljen Sangvinik, na desni pa Kolerik. V desnem ogelnem pomolu na levem ostenju v slabo vidni osnovni risbi lahko prepoznamo zametek upodobitve Melanholika, desna stena, kjer je osrednja kartuša prazna, pa je bila verjetno namenjena upodobitvi Flegmatika.⁸

Upodobitve značajev v osrednjem delu stene na vseh štirih okenskih ostenjih obdajata ob straneh dve kariatidi, pod osrednjim prizorom je povsod naslikana dekorativna kartuša. Kariatidi imata funkcijo dveh stebrov, ki s svojima napol golima telesoma podpirata arhitekturna loka. Z vrha lokov se spušča zastor, ki pa je zaradi osrednje upodobitve razprt. V Miljani ni arhitekturnega okvirja in zastora, osrednjo upodobitev značajev obdaja le ozek rokokojski okvir. Arhitekturno dopolnitev s kariatidami je v Stični po vsej verjetnosti omogočalo širše okensko ostenje. Poslikana so bila tudi polja nad oknoma. V levem ogelnem pomolu, v levem polju, lahko razločimo upodobitev bika in žene (morda aluzija na Evropo z bikom kot personifikacijo Zemlje), v desnem vidimo skupino ženskih figur, morda angelov. V desnem ogelnem pomolu je poslikava še slabše ohranjena in zato ikonografsko še težje določljiva. Strop v obeh ogelnih pomolih krasi iluzionistično naslikana balustrada.⁹

Sangviniku, ki ima »uravnovešen« temperament, ustrezajo zrak, jutro, pomlad, otroštvo ali zgodnja mladost in rdeča barva.¹⁰ V Stični je sangvinični temperament predstavljen s tremi osebami v pokrajini in z dodatnimi simboli. Na sredini vidimo mladeniča, ki je upodobljen, kot da pleše (ples). Poleg njega sedita dama, ki igra na lutnjo, in mladenič, ki igra na piščal (glasba). Na kamnitem podstavku opazimo orla (julij), v pričji kletki vrano (november) in tehtnico. Na levi strani podstavka sedi mladenič z vrčem v naročju, na desni je naslikan satir, ki nam kaže hrbet, oba pa dvigata roki proti vrhu kamnitega podstavka. Med njima je v kartuši upodobljen ljubezenski prizor, pod njim pa dude, tako kot na grafični predlogi. V Miljani so v kartuši zapisane črke C. CH., dude so izpuščene, prav tako tudi ptica ob satirju. Drugače je oblikovana tudi pričja kletka, medtem ko je kletka v Stični posnetek kletke na grafiki. Nasprotno pa v Stični manjka Ganimed, ki ga Jupiter kot orel odnaša v nebo (zrak) in ki ga vidimo v Miljani v zgornjem delu upodobitve. Na vrhu obeh arhitekturnih lokov je v Stični upodobljen puto s činelami. Koleriku, ki ima togotljiv in neustrašen kolerični temperament, pripadajo ogenj, poletje, mladost ali doba zrelosti in rumena barva.¹¹ V osrednjem pasu vidimo v pokrajini vojaka s perjanico na glavi. Nad njim je upodobljena krogla, ki jo je razneslo (ogenj). V levici drži vojak turško sabljo, desnica je v položaju zamaha, kot da je z njo pravkar nekaj odvrzel. Na kamnitem podstavku pod vojakom so razporejeni vojaški atributi: sod s smodnikom, krogle, lunta, možnar, dva bobna. Na sredini baze je v medaljonu upodobljena moška figura (simbol planeta), kar vidimo tudi na grafiki, v Miljani so na tem mestu izpisane inicialke C. CH. Na levi strani baze vidimo leva in za njim ovna (v Miljani je oven izpuščen, vidimo pa ga na grafiki), na desni strani pa strelca z napetim lokom. Da se je umetnik pri poslikavi v Stični poslednje držal grafične predloge kot pa Lerchinger v Miljani, kažeta tudi vojaški prapor in ob njem položena trobenta. V Miljani je prapor upodobljen na drugačen način, trobento najdemo ob sodu s krogliami na vrhu baze in ne ob praporju. Na stičišču arhitekturnih lokov opazimo še puta baklonosca. Dva podobna puta vidimo na grafični predlogi, v Miljani ju pogrešamo.

V desnem ogelnem pomolu se je na levem ostenju ohranila predvsem arhitektura z obema kariatidama. V osrednjem polju prepoznamo le osnutek za človeško figuro. Najbolje vidimo glavo, del slokega telesa in del rok, ki morda držijo odprto knjigo. Nakazana figura je naslikana v rahlo zelenem tonu. Glede na idejno zasnovo bi v tem polju lahko pričakovali upodobitev Melanholika. Na Bergmüllerjevi grafični predlogi in v Miljani vidimo celopostavno moško figuro, ki bere iz odprte knjige, pozicija glave in nakazana knjiga pa nas spominjata na upodobitev v Stični. Domnevo, da je šlo v Stični tudi za upodobitev Melanholika, morda potrjuje tudi puto s koso na vrhu arhitekture. Na grafiki in v Miljani vidimo namreč nad Melanholikom poprsje dvoobraznega Janusa-Kronosa s koso in pod njim puta, ki si z roko zastira oči (vid, jutro).¹² V Stični je slikar z grafične predloge uporabil le puta, dodal pa mu je koso. Melanhoniji poleg večera ali mraka, jeseni, starosti in črne barve ustreza tudi zemlja.¹³

Desno okensko ostenje v desnem ogelnem pomolu je najslabše ohranjeno. Izrisan je arhitekturni okvir z obema kariatidama. Osrednje polje je prazno. Za iskanje primerjav pa pritegne našo pozornost puto na vrhu arhitekturnih lokov. Glede na pozicijo rok, ki jih steguje nad glavo, kot da bi nekaj nosil, nas spominja na puta z upodobitve Flegmatika na bakrorezu in v Miljani. V obeh primerih puto drži nad seboj polmesec, simbol noči.¹⁴ In prav flegmatični naravi ustrezajo noč, voda, zima, pozna starost in bela barva.¹⁵

Glede avtorstva poslikave štirih temperamentov v Stični je zaenkrat nemogoče zapisati kaj konkretnjšega. Zaradi slabe ohranjenosti je avtorsko težko določljiva. V veliki meri je ostala le risba, v manjšem obsegu

pa ploskoviti nanos barve. Slogovno jih z delom Antona Lerchingerja, ki je za poslikavo v dvorcu Miljana uporabil iste bakrorezne predloge kot umetnik v Stični, verjetno ne moremo primerjati. Znano je tudi, da so bili Bergmüllerjevi grafični listi med umetniki zelo razširjeni.¹⁶

Bi pa na tem mestu vseeno opozorila na povezave Antona Lerchingerja s cistercijanskimi opacijami. Leta 1763 je namreč Lerchinger iz Novega Celja, kjer je sodeloval pri opremi dvorca, odposlal opatu Marijanu v cistercijansko opatijo Rein pri Gradcu korespondenco, »v kateri je sporočal, da bo s šestimi pomočniki zadovoljivo ustregel nalogi, o kateri se je dogovarjal s samostanom«.¹⁷ In ker vemo, da je cistercijanski samostan v Stični v 12. stoletju ustanovila prav opatija v Reinu, v 18. stoletju pa sta tedanja stiška opata Viljem Kovačič (1734–1764)¹⁸ in njegov naslednik opat Francišek Ksaverij baron Taufferer (1764–1784)¹⁹ imela z reinskim opatom Marijanom Pittreichom (1745–1771)²⁰ živahno korespondenco tudi s področja umetnostnih vprašanj,²¹ podatek za obravnavano problematiko zagotovo ni zanemarljiv in bi ga v prihodnosti veljalo raziskati. Holzerjeva grafika, ki je bila sicer med umetniki zelo razširjena, je datirana v trideseta leta 18. stoletja (1731–1732), freske v dvorcu Miljana pa so domnevno nastale po letu 1763. Lerchinger je reinskemu opatu Marijanu pisal leta 1763. Tega leta je bil stiški opat še Viljem Kovačič, naslednje leto ga je nadomestil Taufferer. Je stenska poslikava v drugem nadstropju Lovrenčeve utrdbe morda posledica povezav med stiškim opatom Viljemom Kovačičem ali Franciškom Ksaverijem Taufferjem z reinskim opatom Marijanom?

Opombe

1 Manica Juvan, Vesna Obid, Konservatorski-restavratorski poseg na stenskih poslikavah stare prelature stiškega samostana, Ljubljana 1997 (diplomska naloga, specialistični študij restavratorstva in konservatorstva, ALU Ljubljana, mentor F. Kokalj).

2 Razstavo, ki je postavljena v dvanajstih razstavnih prostorih v drugem nadstropju muzeja, smo pripravili zaposleni v Slovenskem verskem muzeju. Leta 2003 smo zanjo prejeli muzeološko Valvazorjevo priznanje in občinsko nagrado Josipa Jurčiča. Cf: Zgodovina krščanstva na Slovenskem, Vodnik po stalni razstavi, Stična 2003.

3 Za prevod napisov se iskreno zahvaljujem mag. Francetu Baragi.

4 Marijan Zadnikar, Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana 2001, str. 222.

5 Barbara Murovec, Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji, Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. XXXIX, Ljubljana 2003, str. 133. Johann Georg Bergmüller si je predloge zamislil in jih v Augsburgu izdal, vrezal pa jih je njegov učenec Johann Evangelist Holzer. Cf: Anica Cevc, Štirje letni časi in štirje temperamenti v rokokojskem koloritu fresk Antona Lerchingerja v Miljani, Acta historiae artis Slovenica, V, Ljubljana 2002, str. 98; Murovec 2003 (kot op. 5), str. 124–136.

6 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 93–106; Murovec 2003 (kot op. 5), str. 133. O dvorcu Miljana, ki leži nedaleč od slovensko-hrvaške meje, glej tudi: Silvine Novak, Marija Mirković, Dvorac Miljana, Zagreb 1992 s starejšo literaturo.

7 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 93–94.

8 Po mnenju restavratorke Vesne Obid je bila poslikava v preteklosti po vsej verjetnosti izpostavljena hudim poškodbam.

9 Strop v desnem ogelnem pomolu je kopija levega in je rezultat restavratorskega posega. Cf: Juvan, Obid 1997 (kot op. 1), str. 25.

10 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 98–99. Ker je poslikava v Miljani ikonografsko sorodna, razlago likov in simbolov v nadaljevanju povzemam po Cevčevi. Cf: Cevc 2002 (kot op. 5).

11 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 99.

12 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 101.

13 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 99.

14 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 104.

15 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 99.

16 Znanih je 393 Bergmüllerjevih grafičnih upodobitev. Med drugim gre za bakrorezne serije zodiakalnih znamenj, štirih letnih časov, štirih temperamentov, svetnikov, kreposti itd. Bergmüllerjeve grafike so bile razširjene predvsem med južnonemškimi umetniki, vplivale pa so tudi na štajersko sakralno umetnost in na nekatere profane poslikave, na Kranjskem zlasti v Smledniku. Cf: Murovec 2003 (kot op. 5), str. 124–135.

17 Cevc 2002 (kot op. 5), str. 97–98. Lerchinger se je z reinskim opatom Marijanom dogovarjal za poslikavo v letnem koru v samostanski cerkvi, dejansko pa ga je leta 1766 poslikal Jožef Adam pl. Mölk. Cf: Stif Rein 1129–1979, Rein 1979, str. 96.

18 Opat Viljem Kovačič je vladal v času dveh reinskih opatov, Plácida Mallyja (1710–1745) in Marijana Pittreicha (1745–1771). Z obema je imel prirčne odnose in živahno korespondenco. Za prenovo stiške redovne cerkve v baročnem stilu je dal poklicati slavnega ljubljanskega arhitekta Candida Zullianija, ki je sredi 18. stoletja arhitekturno preobrazil tudi dolgi vzhodni trakt samostana ob potoku in na južnem delu velikega vzhodnega dvorišča pozidal nov samostanski trakt, tako imenovano opatovo kapelo. Za časa opata Viljema je sedanjo obliko dobil tudi zvonik samostanske cerkve (1751). Cf.: Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto 1995, str. 737, 886; Zadnikar 2001 (kot op. 4), str. 100–105, 206–215.

19 Opat Taufferer je naročil nagrobnik za svojega predhodnika, opata Viljema Kovačiča (u. 1764). Leta 1768 je pod pevskim korom v srednji ladji dal izdelati grobnico. Z baročno opremo je dopolnil cerkev (večina klopi, oltarji, prižnica, klopi v meniškem koru (1770)). Postaviti je dal tudi krstni kamen iz sivo-rdečega marmorja ter iz enakega kamna ograjo v prezbiteriju in v kapelah. Pri kranjskem baročnem slikarju Fortunatu Bergantu je naročil križev pot (1766). Deset let kasneje, leta 1767, je večino slik za stranske oltarje naslikal goriški slikar Janez Mihael Liechtenreith. Opat Taufferer je dokončal tudi dela v slavnosti dvoran, danes imenovani opatova kapela. Cf: Mlinarič 1995 (kot op. 18), str. 791–792, 888; Zadnikar 2001 (kot op. 4), str. 105, 107–113, 123–130, 214.

20 Reinski opat Marijan Pittreich, doma iz Maribora, je med drugim znan po prezidavah samostana in njegove cerkve v baročnem stilu. V letu 1745 je dokončal gradnjo impozantne cerkve, uvedel hišni študij za svoje konventuale in menihe sosednjih cisterc ter kupil za svojo ustanovo knjižnico nadvojvode Ferdinanda II. Samostansko cerkev je pozidal graški arhitekt Janez Jurij Stengg, poslikal pa Jožef Adam pl. Málk leta 1766. Kipe za oltarje je izdelal Filip Jakob Straub (1740), ohranjena so tudi slikarska in kiparska dela kiparja Leitnerja in slikarja Jožefa Amonteja. Sliko za glavni oltar je naslikal Martin Janez Schmidt, imenovan Kremerschmidt. Cf. Mlinarič 1995 (kot op. 18), str. 877; Stift Rein 1979 (kot op. 17), str. 58, 77–101.

21 Predstojniki so si med seboj izmenjavali tudi svoje portrete. Leta 1755 je reinski opat Marijan prosil stiškega opata Viljema, naj mu pošlje svoj portret. Danes v Reinu najdemo portreta obeh stiških opatov, Viljema Kovačiča in Frančiška Ksaverija barona Tauffererja, poleg teh pa še portreta kostanjeviških opatov Aleksandra barona Tauffererja (1737–1760) in Leopolda pl. Busetha (1760–1772) ter portrete vetrinskih opatov. V Stični portreti reinskih ali drugih opatov niso ohranjeni. Ko je opat Marijan prosil stiškega opata Viljema za svoj portret, mu je ta odpisal, »da bi mu ga že zdavnaj poslal, ko bi na Kranjskem imeli izvedenega slikarja«. Obljubil pa je, da bo po veliki noči dal poklicati s Štajerskega nekega klerika, veččega v portretiranju, ki bo naslikal njegov, od številnih gub razoran obraz. Opat Viljem je opatu Marijanu poslal tudi podobo »nekdanjega slavnega samostana« Topusko na Hrvaškem. Cf.: Mlinarič 1995 (kot op. 18), str. 748.

Literatura

Anica Cevc, Štirje letni časi in štirje temperamenti v rokokojskem koloritu fresk Antona Lerchingerja v Miljani, *Acta historiae artis Slovenica*, V, Ljubljana 2002, str. 93–106.

Manica Juvan, Vesna Obid, Konservatorski-restavratorski poseg na stenskih poslikavah stare prelature stiškega samostana, Ljubljana 1997 (diplomska naloga, specialistični študij restavratorstva in konservatorstva, ALU Ljubljana, mentor F. Kokalj).

Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto 1995.

Barbara Murovec, Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji, Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. XXXIX, Ljubljana 2003, str. 92–145.

Silvije Novak, Marija Mirković, Dvorac Miljana, Zagreb 1992.

Jürgen Rapp, J. Holzer fecit sub Directione Domini J.G. Bergmiller, Pantheon, 48, 1990, str. 81–109.

Stift Rein 1129–1979: 850 Jahre Kultur und Glaube: Festschrift zum Jubiläum, Rein 1979.

Marijan Zadnikar, Samostan Stična in njegove znamenitosti, Ljubljana 2001.

Soba z ogelnima pomoloma v drugem nadstropju Lovrenčeve utrdbe v Cistercijski opatiji Stična
(foto Radivoj Zavadlav)

Room with corner balconies on the second floor of the Lovrenc fortification in the Cistercian Abbey of Stična (Photograph by Radivoj Zavadlav)





Sangvinik, freska, Cistercijanska opatija Stična (foto Darja Srebnik)

“Sanguine temperament”, fresco, Cistercian Abbey of Stična (Photograph by Darja Srebnik)



J. G. Bergmüller in J. Ev. Holzer: Sangvinik, grafika. Staatliche Graphische Sammlung, München (slikovni vir: J. Rapp, J. Holzer fecit sub Directione Domini J. G. Bergmüller, Pantheon, 48, 1990)

J. G. Bergmüller and J. Ev. Holzer: "Sanguine temperament", etching, Staatliche Graphische Sammlung, München (source: J. Rapp, "J. Holzer fecit sub Directione Domini J. G. Bergmüller", Pantheon, 48, 1990)



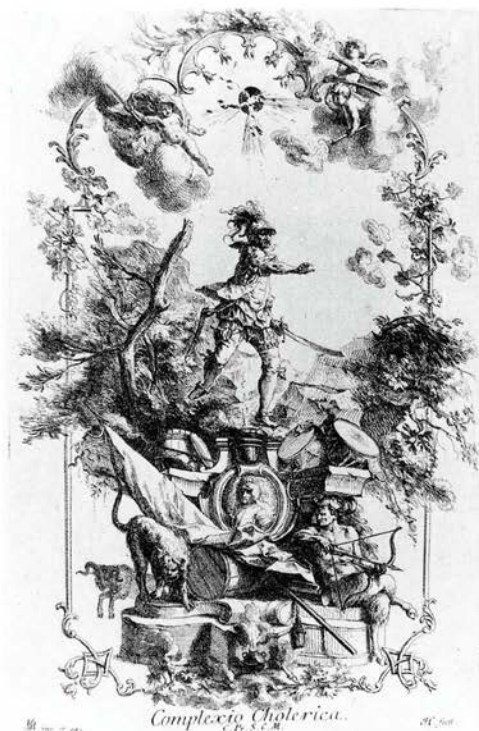
Anton Lerchinger: Sangvinik, freska, dvorec Miljana (slikovni vir: S. Novak, M. Mirković, Dvorac Miljana, Zagreb 1992)

Anton Lerchinger: "Sanguine temperament", fresco, Miljana manor (source: S. Novak, M. Mirković, Dvorac Miljana, Zagreb 1992)



Kolerik, freska, Cistercijanska opatija Stična (foto Darja Srebnik)

“Choleric temperament”, fresco, Cistercian Abbey of Stična (Photograph by Darja Srebnik)



J. G. Bergmüller in J. Ev. Holzer: Kolerik, grafika, Staatliche Graphische Sammlung, München (slikovni vir: J. Rapp, J. Holzer fecit sub Directione Domini J. G. Bergmiller, Pantheon, 48, 1990)

J. G. Bergmüller and J. Ev. Holzer: "Choleric temperament", etching, Staatliche Graphische Sammlung, München (source: J. Rapp, "J. Holzer fecit sub Directione Domini J. G. Bergmiller", Pantheon, 48, 1990)



Anton Lerchinger: Kolerik, freska, dvorec Miljana (slikovni vir: S. Novak, M. Mirković, Dvorac Miljana, Zagreb 1992)

Anton Lerchinger: "Choleric temperament", fresco, Miljana manor (source: S. Novak, M. Mirković, Dvorac Miljana, Zagreb 1992)

Nataša Polajnar Frelih

Frescoes in a Room with Corner Balconies on the Second Floor of the Lovrenc Stronghold

Key words: Cistercian abbey in Stična, Lovrenc Stronghold in the Cisterian abbey in Stična, frescoes

The conservation and restoration works on the frescoes in a room with corner balconies on the second floor of the Lovrenc stronghold (built during the period of Abbot Lovrenc Zupan in 1589 as hospicium or guest house for noble visitors) in the Cistercian Abbey in Stična were completed in 1996. The restoration works were carried out by Vesna Obid and Manica Juvan within specialist studies at the Academy of Fine Arts in Ljubljana and under the tutorship of Professor Franc Kokalj.¹ The conservation and restoration works restored the stability of the painting made in secco technique, removed the results of physical damage as well as transformations, cracks and subsequent paintings and restored its colour where possible. Since 2002 the room has served for a presentation of the history of Christianity in Slovenia in the 20th century as part of a large permanent exhibition of the chronology of Christianity in the territory of Slovenia.²

Paintings from various periods can be traced in the room with corner balconies. The earliest phase comprises Latin quotations by ecclesiastic teachers written in the fields directly beneath the ceiling, a voluted decoration beneath the window in both the corner balconies and at least one layer of the curtain preserved in fragments along the right-hand side of the western wall. A painting revealed in fragments (perhaps part of a curtain) on the left wall in the right-hand corner balcony could be traced back to the same period. The first phase painting probably originated from the beginning of the 17th century when the Abbey was led by Abbot Jakob Reinprecht (1603–1626). The depictions in both corner balconies can be placed into the second phase (i.e. the second half of the 18th century). The decoration surrounding the western and northern windows with partly preserved landscape motifs above the window and beneath it as well as the decorative late Baroque cartouches on the window surrounds are probably the latest items as regards origin. The origin of the two painted curtains with tassels on the northern side is even more difficult to define.

Due to the state of the painting, the purpose of this paper is to present a more detailed presentation of the Latin quotations of ecclesiastic teachers and of the painting in both corner balconies.

The Latin quotations of the ecclesiastic teachers

The following Latin quotations by ecclesiastic teachers are located on the northern wall from left to the right:³

1) NON LOCA VEL ORDINES CREATORI NRO
NOS PROXIMOS FACIUNT SED NOS
MERITA BONA CONIVNGVNT [NOS DEO /CVM EO?]
MALA DISIVNGVNT. S. GREGORIUS.

It is not places or orders that bring us
closer [to God], but rather our
good deeds unite us with God,
whereas the bad ones separate us from Him. St. Gregory.

2) AE ET S.
ECCLESIAM
[To a woman saint and saint?]
this church

3) VA MANDANTEM ET GRANDIA
FACIENTEM S. CHRYSOSTOMVS
Who orders ... and accomplishes great deeds. St. Chrysostom

4) S. BERNARDVS

5) TRIA RELIGIOSVM FACIUNT [SANCTVM]
DEO PA [VPERTAS, CASTITAS, OBOEDIENTIA]
ET MVLTVM ...
Three things make [a monk?]
To God. P[overty, purity, obedience]
and many ...

6) ELI VM ET DEVS MVT
RETVM S. AMBROSIVS
and God St. Ambrose.

7) LI SVS GREXINFICI
S. HIERONYMVVS
the herd is infected ... St. Hieronymus.

8) DEVOTIONIS CERTAMINE ET IN
OPERATIONE SVPERARI.
S. GREGORIVS
In the battle of piety and by
work it is conquered ... St. Gregory.

9) PRAECIPITVR QVAERIT CVR, QVA RE, QVA
OBREM S. AVGVSTINVS
... he commands. He asks what for, why, for
what purpose. St. Augustine.

Paintings on the corner balconies

The painting on the window surrounds of both corner balconies, in which sinopsis is best preserved, is in references described as a quality work of an unknown Baroque painter.⁴ It depicts the four temperaments and the unknown painter based his depictions on earlier copper engravings by two masters from Augsburg: Johann Georg Bergmüller (1688–1762) and Johann Evangelist Holzer (1709–1740).⁵ As regards iconography the painting is very close to the wall decoration in the corner “cabinet” on the first floor of the Miljana manor in Zagorje, Croatia, where the four seasons and the four temperaments are depicted.⁶ The frescoes from Miljana are attributed to the Baroque painter Anton Lerchinger (ca. 1720–after 1787) who presumably painted them after 1763.⁷ A comparison of material, though, indicates that the unknown painter in Stična followed the copper engravings even more closely than Lerchinger in Miljana. In accordance with the above mentioned copper engravings, the Sanguine temperament is depicted in

the left-hand corner balcony in Stična and the Choleric temperament in the right-hand one. A depiction of the Melancholic temperament can be seen in a poorly discernible basic drawing on the left-hand window surrounds in the right-hand corner balcony, while the right-hand wall, where the central cartouche is empty, was probably intended for the depiction of the Phlegmatic temperament.⁸

The depictions of the temperaments on the central part of the wall on all four window surrounds are beset by two caryatids, while a decorative cartouche is painted beneath the central scenes. The caryatids function as two columns supporting the architectural arches with their half-naked bodies. A curtain descends from the top of the arches, then splits open for the central scene. There are no architectural frameworks or curtain in Miljana, while the central depiction of the temperaments is beset only by a narrow Rococo frame. The architectural complement with caryatids in Stična was probably facilitated by broader window surrounds. The fields above the windows were also painted. A depiction of a bull and a woman is clearly discernible in the left-hand field of the left-hand corner balcony (perhaps an allusion to Europe with the bull as a personification of Earth), while a group of female figures, possibly angels, can be observed in the right-hand field. The painting in the right-hand corner balcony is less preserved and therefore more difficult to define as to its iconography. The ceiling in both balconies is decorated with a balustrade painted in illusionist style.⁹

The Sanguine or "balanced" temperament is associated with air, the morning, spring, childhood or early youth and the colour red.¹⁰ The sanguine temperament in Stična is presented with three persons in a landscape and additional symbols. A young man in the middle gives the impression he is dancing (i.e. dance). A lady playing the lute is seated next to him and so is a young man playing the pipe (i.e. music). An eagle is placed on a stone base (i.e. July), a crow in a cage (i.e. November) and there are scales also present in the depiction. A young man with a pitcher in his lap is seated on the left-hand side of the base, a satyr with his back to the observer is painted on the right-hand side, and both of them are raising their hands towards the top of the stone base. Between them is a cartouche depicting a love scene and beneath them bag-pipes showing close similarity with the original engraving. In Miljana the letters C. CH. are written in the cartouche, the bagpipes are omitted as well as the bird by the satyr. (Photograph 4) The bird cage is shaped differently while the cage in Stična is a copy of the cage in the engraving. Also, there is no Ganymede taken into the sky by Jupiter in the shape of an eagle, which can be seen in the upper part of the painting at Miljana. A putto with cymbals is depicted at the top of both architectural arches in Stična.

The Choleric temperament, irascible and fearless, is associated with fire, summer, youth or maturity and the colour yellow.¹¹ A soldier with a plume on his head and a landscape in the background is depicted in the central part with a blasted ball (i.e. fire) over his head. He is holding a scimitar in his left hand, while his right hand is stretched out as if after a throw. Military attributes are arranged on the stone base beneath the soldier: a barrel of gunpowder, some bullets, a match cord, mortar and two drums. A male figure is depicted in the medallion in the centre of the base (a symbol of the Planet), similar to that in the engraving, while the version in Miljana has the initials C. CH. written at the same location. A lion and two rams can be seen on the left-hand side of the base, while an archer with a bow bent is depicted on the right-hand side. The military banner and the trumpet laid next to the banner indicate that the artist in Stična followed the original engraving more consistently than Lerchinger in Miljana. The banner there is depicted in a different manner, and the trumpet is located next to the barrel with bullets at the top of the base and not by the banner. A putto bearing a torch can be spotted in the juncture of the two architectural arches in Stična. Two similar putti are depicted on the engraving, while they are omitted in Miljana.

In the right-hand corner balcony the architecture with both caryatids has best been preserved on the left-hand window surrounds. Only the draft of a human figure can be discerned in the central field. The head is visible as well as part of a slim body and part of the hands, perhaps holding a book. The barely visible figure is painted in a slightly greenish shade. In terms of iconography, this field should contain the depiction of the Melancholic temperament. The original engraving by Bergmüller and also the painting in Miljana show a full-size male figure reading from an open book. The position of the head and the indicated book are reminiscent of the depiction in Stična. The painting in Stična is thus assumed to contain the depiction of the Melancholic temperament, which could to a certain extent be confirmed by the putto with a scythe at the top of the architecture. Bergmüller's engraving and the painting in Miljana also contain the bust of the two-faced Janus-Chronos with a scythe. While Janus/Chronos is positioned above the Melancholic temperament, the putto shading his eyes with his hand (i.e. sight, morning) is

placed beneath him.¹² In Stična the artist made use only of the putto from the original engraving with a scythe added to it. Apart from the evening or twilight, autumn and old age, Melancholy is also associated with earth.¹³

The right-hand window surrounds are the parts least preserved. Only the architectural frame with both caryatids is delineated; the central field is empty. The putto at the top of the architectural arches draws attention to possible comparisons. According to the position of his arms raised above his head as if carrying something, he is reminiscent of the putto from the depiction of the Phlegmatic temperament in the engraving as well as in Miljana. In both cases the putto holds a crescent above him, namely a symbol of the night.¹⁴ The phlegmatic temperament is associated with night, water, winter, mature old age and the colour white.¹⁵

So far it has been impossible to be more precise as regards authorship of the painting of the Four Temperaments in Stična. The poor condition of the painting makes it difficult to define it. It is preserved mostly in the form of a drawing, while the coating of paint survived to the present in a much poorer condition. Stylistically, it can probably not be compared to the work of Anton Lerchinger who made use of the same original engraving for his painting in the Miljana manor as the artist in Stična. It should be known that engravings by Bergmüller were quite widely spread among artists.¹⁶

I would, however, like to draw attention to the association of Anton Lerchinger with Cistercian abbeys. In 1763 Lerchinger sent correspondence from Novo Celje where he took part in the furnishing of the manor to Abbot Marijan in the Cistercian Abbey of Rein near Graz in which "he informed him that he would undertake the assignment on which he agreed with the monastery".¹⁷ Since it is known that the Cistercian monastery in Stična was founded by the very Abbey of Rein in the 12th century, while the then Abbots of Stična Viljem Kovačič (1734–1764)¹⁸ and his successor Frančišek Ksaverij Baron Taufferer (1764–1784)¹⁹ kept vivid correspondence with Marijan Pittreich Abbot of Rein (1745–1771)²⁰ including questions of art,²¹ the information is not insignificant and should be investigated further in the future. The engraving by Holzer which was very common among artists has been dated into the 1730s (1731/32) while the frescoes in the Miljana manor presumably emerged after 1763. Lerchinger wrote to the Abbot of Rein in 1763. The Abbot of Stična at that time was Viljem Kovačič to be succeeded by Taufferer in the following year. Could the wall painting/fresco on the second floor of the Lovrenc stronghold be the result of connections between the abbots of Stična, Viljem Kovačič and Frančišek Ksaverij Taufferer, and Marijan Abbot of Rein?

Notes

1 Manica Juvan, Vesna Obid, *Konservatorski-restavratorski poseg na stenskih poslikavah stare prelature stiškega samostana*, Ljubljana 1997 (diploma work), ALU Ljubljana, mentor F. Kokalj.

2 The exhibition set up in twelve exhibition rooms on the second floor of the museum was prepared by the staff of the Religious Museum of Slovenia [Slovenski verski muzej]. The exhibition obtained the Valvasor award in 2003 and the Josip Jurčič award of the district. Cf. *Zgodovina krščanstva na Slovenskem: Vodnik po stalni razstavi, Stična 2003*.

3 Thanks are due to France Baraga for his Slovene translation of the inscriptions.

4 Marijan Zadnikar, *Samostan Stična in njegove znamenitosti*, Ljubljana 2001, p. 222.

5 Barbara Murovec, "Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji", *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n.v. XXXIX, Ljubljana 2003, p. 133. The models were invented by Johann Georg Bergmüller and published in Augsburg, while they were engraved by his apprentice Johann Evangelist Holzer. Cf. Anica Cevc, "Štirje letni časi in štirje temperamenti v rokokojskem koloritu fresk Antona Lerchingerja v Miljani", *Acta historiae artis Slovenica*, V, Ljubljana 2002, p. 98; Murovec 2003 (as Note No. 5), pp. 124–136.

6 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), pp. 93–106; Murovec 2003 (cf. Note No. 5), p. 133. For Miljana manor located near the border between Slovenia and Croatia see also: Silvijski Novak, Marija Mirković, *Dvorac Miljana*, Zagreb 1992 with earlier literature.

7 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), pp. 93–94.

8 According to restorer Vesna Obid the painting was probably severely damaged in the past.

9 The ceiling of the right-hand corner balcony is a copy of the left-hand one and the result of restoration works. Cf. Juvan, Obid 1997 (cf. Note No. 1), p. 25.

10 Since the painting in Miljana is iconographically similar, the interpretation of the figures and symbols is quoted from Cevc. Cf. Cevc 2002 (cf. Note No. 5).

11 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), p. 99.

12 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), p. 101.

13 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), p. 99.

14 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), p. 104.

15 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), p. 99.

16 There are 393 known engravings by Bergmüller. They include, among others, copper engravings of the signs of the zodiac, the four seasons,

the four temperaments, saints, virtues, etc. His engravings were spread primarily among the artists in Southern Germany; they influenced both sacred art and some secular paintings in Styria (Stajersko) and especially in Smladnik in Upper Carniola (Gorenjsko). Cf. Murovec 2003 (cf. Note No. 5), pp. 124–135.

17 Cevc 2002 (cf. Note No. 5), pp. 97–98. Lerchinger made an agreement with Marijan Abbot of Rein to paint the summer organ-loft in the church of the Stična monastery. The paintings, however, were actually made by Jožef Adam von Mšlk in 1766. Cf. Stift Rein 1129–1979, Rein 1979, p. 96.

18 Abbot Viljem Kovačič was in office in the period of two abbots of Rein, Placid Mally (1710–1745) and Marijan Pittreich (1745–1771). He maintained a cordial relationship and a vivid correspondence with both of them. He summoned a renowned architect from Ljubljana, Candid Zulliani, to renovate the monastic church in Stična in the Baroque style. In the mid 18th century Zulliani transformed the long eastern wing of the monastery along the brook and erected a new monastic wing in the southern part of the large eastern court, the so-called Abbot's Chapel. The steeple of the monastic church acquired its present form during the period of Abbot Viljem (1751). Cf.: Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784, Novo mesto 1995, pp. 737, 886; Zadnikar 2001 (cf. Note No. 4), pp. 100–105, 206–215.

19 The tombstone for his predecessor Abbot Viljem Kovačič (died in 1764) was commissioned by Abbot Tauferer. In 1768 he had the tomb made beneath the choir in the central nave. The church was embellished with Baroque furnishing (the majority of pews, altars, the pulpit, the pews in the monastic choir (1770)). He had both the baptismal stone and the balustrades in the presbytery and in the chapels made of grey-red marble. He also commissioned the Stations of the Cross from Fortunat Bergant (1766), a Baroque painter from Upper Carniola (Gorenjsko). Most of the paintings for the side altars were made a decade later by Janez Mihael Liechtenreith from Gorizia. Abbot Tauferer also had the works completed in the festive hall, today known as the Abbot's Chapel. Cf. Mlinarič 1995 (cf. Note No. 18), pp. 791–792, 888; Zadnikar 2001 (cf. Note No. 4), pp. 105, 107–113, 123–130, 214.

20 Marijan Pittreich Abbot of Rein, born in Maribor, was known, among others things, for remodelling the monastery and its church in the Baroque style. In 1745 the construction of an imposing church was concluded, and home studies were introduced for the Abbot's conventuals and for the monks from the neighbouring Cistercian monasteries. He also purchased the library of Archduke Ferdinand II for his institution. The monastic church was built by Janez Jurij Stenge, an architect from Graz, and painted by Jožef Adam von Mšlk in 1766. The altar sculptures were made by Filip Jakob Straub (1740). Paintings and sculptures by the sculptor Leitner and the painter Jožef Amonte have also survived to the present. The main altar painting was painted by Martin Janez Schmidt known as Kremers Schmidt. Cf. Mlinarič 1995 (cf. Note No. 18), p. 877; Stift Rein 1979 (cf. Note No. 17), pp. 58, 77–101.

21 Abbots also exchanged portraits of themselves. In 1755 Marijan Abbot of Rein asked Viljem Abbot of Stična to send him his portrait. The portraits of both Abbots of Stična are still in Rein, i.e. those of Viljem Kovačič and Frančišek Ksaverij baron von Tauferer as well as those of the Abbots of Kostanjevica Aleksander baron von Tauferer (1737–1760) and Leopold von Buseth (1760–1772) and the portraits of the Abbots of Vetrinj, whereas the portraits of the Abbots of Rein or other monasteries have not been preserved in Stična. When requested by Abbot Marijan to send him his portrait, Viljem Abbot of Stična replied "that he would have sent it long ago if only there were a qualified painter in Carniola." He, however, promised to summon a certain cleric skilled in portrait painting from Styria after Easter to paint his face furrowed with numerous wrinkles. Abbot Viljem also sent an image of the "former famous monastery" Topusko in Croatia to Abbot Marijan. Cf. Mlinarič 1995 (cf. Note No. 18), p. 748.

Literature

Anica Cevc, "Štirje letni časi in štirje temperamenti v rokokojnem koloritu fresk Antona Lerchingerja v Miljani", *Acta historiae artis Slovenica*, V, Ljubljana 2002, pp. 93–106.

Manica Juvan, Vesna Obid, *Konservatorski-restavratski poseg na stenskih poslikavah stare prelature stiškega samostana*, Ljubljana 1997 (Diploma thesis, Specialist study of restoration and conservation, ALU Ljubljana, mentor F. Kokalj).

Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136–1784*, Novo mesto 1995.

Barbara Murovec, "Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji", *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n.v. XXXIX, Ljubljana 2003, pp. 92–145.

Silvije Novak, Marija Mirković, *Dvorac Miljana*, Zagreb 1992.

Jürgen Rapp, "J. Holzer fecit sub Directione Domini J.G. Bergmiller", *Pantheon*, 48, 1990, pp. 81–109.

Stift Rein 1129–1979: *850 Jahre Kultur und Glaube: Festschrift zum Jubiläum*, Rein 1979.

Marijan Zadnikar, *Samostan Stična in njegove znamenitosti*, Ljubljana 2001.

Ohranjanje lesenih stavbnih členov v identitetnem večinskem stavbarstvu

UDK: 72.04-035.3:728.6(497.4)

UDK: 72.04-025(497.4)

UDK: 719:728.6(497.4)

Ključne besede: dediščina, stavbarstvo, arhitektura, integralno (celostno) varstvo, identitetne grajene strukture, identitetno arhitekturno oblikovanje, večinska arhitektura, trajnostni razvoj, celostno varstvo dediščine

Izvleček

Za oblikovanje večinske in identitetne arhitekturne dediščine s poudarjeno funkcijo in konstrukcijo, ki sooblikuje razpoznavnost slovenskih kulturnih krajin, je bila vedno značilna tudi skromna, vendar posebna likovnost. Likovno oblikovanje je bilo v primerjavi z »visoko« arhitekturo skromno zlasti zato, ker so bile vse slogovne usmeritve privzete popreprošteno, prežete s tradicijo in prepletene z ustvarjalnimi potezami domačih umetnikov, mojstrov in samoukov; ti so svoje znanje z izjemnim poslušom prilagodili splošnemu okusu naročnikov.

Tako je pri ohranjenih lesenih stavbnih členih opazna posebna in kakovostna prilagoditev likovnih vplivov iz širšega okolja slovenskemu kulturnemu prostoru.

Zato umetnost oblikovanja lesenih stavbnih členov – vrhunec je dosegla v 17., 18. in 19. stoletju, kaže pa se v raznoliki ornamentiki, ki je v posameznih pokrajinah bolj ali manj razpoznavna in tipološko določljiva – ni samo poljudno poučna, temveč ima tudi kulturno vrednost, ki jo moramo ohranjati in bogatiti. Tudi zaradi spoštovanja mednarodnega dogovora integralnega varstva arhitekturne dediščine.

Trajnostno urejanje prostora

Ekološko in estetsko razvrednotenje okolja, spoznanja o omejeni in enkratni dobrini naravnih virov ter o tem, kako pomembno je ohranjanje prostorske in stavbne raznolikosti (tipologije) za razvoj človeka kot posameznika in naroda, so temeljni razlogi, da so se na meddržavni ravni izoblikovale nove usmeritve, ki temeljijo na drugačnem, naravi in okolju prijaznem, trajnostnem (sustainable development) urejanju prostora. Sprejeti cilji, načela, zaveze in ukrepi trajnostnega urejanja prostora so v spletu dokumentov podrobno razčlenjeni in posebej oblikovani tudi za trajnostno urejanje naselij (Agenda Habitat, Carigradska deklaracija, Deklaracija Svetovnega zbora mest in lokalnih uprav). Med oblikovanimi usmeritvami trajnostnega razvoja naselij je opazen poseben odnos do arhitekturne dediščine (oblikovanje naselij in stavb) in varstva njenih vrednot (celostno varstvo stavbne dediščine).

Nove mednarodne usmeritve trajnostnega urejanja prostora, ki med drugim zajemajo priporočila za razvoj in oblikovanje naselij, je v različnih dokumentih prevzela tudi naša država.

Celostno varstvo arhitekturne dediščine

Študije in podrobne analize so pokazale, da vsebujejo oblikovana merila nekdanje graditeljske kulture številne vrednote, ki so enake tistim, na katerih temeljijo nova priporočila in usmeritve trajnostnega razvoja prostora. Naselja in objekti, ki sestavljajo urbano in arhitekturno dediščino (ne samo posebej vredna in zaščitena naselja in objekti), so oblikovani prilagojeno naravnim danostim, tako da ne poškodujejo naravnih virov in ne degradirajo okolja, stavbe pa so dokazano zdrave in energijsko varčne.

Poleg varovanja okolja se v večinski arhitekturni dediščini kaže tudi prizadevanje za lepo oblikovanje objektov. Ustvarjalci večinske arhitekture so poleg upoštevanja splošno uveljavljenih meril lepega v arhitekturnem oblikovanju (načela lepe kompozicije) v svoje delo nepretrgoma vpeljevali tudi vse novosti, uveljavljene v urbanističnem in arhitekturnem oblikovanju »visoke« arhitekture v širšem prostoru.

Arhitekti in umetnostni zgodovinarji ugotavljajo, da so domači umetniki in mojstri (stavbeniki, kiparji, rezbarji, štukaterji in slikarji) v skladu z novimi usmeritvami v arhitekturnem oblikovanju ter z vsemi drugimi v prostoru ustvarjenimi možnostmi z ustvarjalnim delom likovno oplemenitili razvito večinsko stavbarstvo, ga povzdignili v identitetno arhitekturo, s tem pa je tudi postalo razpoznavno in značilno za posamezne kulturne kraje. Njihovi izdelki, čeprav danes sestavni del večinske arhitekture, so pomembno umetnostno izročilo in pomemben sestavni del celotne kulturne dediščine naroda.

Zaradi trajnostnih vrednot, kulturne vrednosti in razpoznavnih značilnosti je dediščina večinske arhitekture po mednarodnih predpisih in usmeritvah vključena v procese trajnega razvoja naselij. Ta dediščina namreč s svojo prilagodljivostjo naravnim danostim in številnim drugim razmeram v prostoru – od kulturnih vplivov do gospodarskega razvoja – sooblikuje razpoznavno značilnost posameznih kulturnih krajev.

Da bi bile nove usmeritve integralnega varstva grajenih struktur razumljivejše, naj opozorimo, da upoštevanje in vključevanje dediščine večinske arhitekture v razvojne procese urejanja kulturnih krajev ne pomeni le varovanja izoblikovane graditeljske kulture v nekem prostoru in tudi ne samo varovanja pomembne kulturne dediščine, registrirane po predpisih o kulturni dediščini. Pomeni predvsem to, da moramo spoznane kakovostne lastnosti te dediščine upoštevati in prenašati v novo razvojno urejanje naselij in arhitekturno oblikovanje stavb.

Prav opisani odnos do obstoječe, večplastno kakovostne in vredne identitetne dediščine večinske arhitekture v razvojnem načrtovanju naselij in stavb imenujemo integralno ali celostno varstvo te dediščine.

Celostno varstvo arhitekturne dediščine – izhodišče za trajnostno urejanje naselij

Poznavanje vrednot, meril in različnosti v arhitekturnem oblikovanju stavbnih členov ter različnosti v likovnem oblikovanju posameznih arhitekturnih členov večinske arhitekturne dediščine je nujna podlaga za oblikovanje splošnih usmeritev (na državni ravni) za prihodnji kakovostni trajnostni razvoj naselij ter za oblikovanje podrobnih priporočil za njeno varstvo in kontinuirano nadgradnjo. V sozvočju z novimi zahtevami celostnega varstva je bila na Slovenskem opravljena vrsta raziskav dediščine večinskega stavbarstva – od splošnih do podrobnih. V nadaljevanju prispevka so kot vzorčni primer podani izsledki dela splošne raziskave oblikovanja in krašenja stavbnih členov.

Oblikovanje in okras lesenih stavbnih členov v večinski arhitekturni dediščini

Podane splošne ugotovitve oblikovanja in krašenja lesenih stavbnih členov so povzete ugotovitve raziskave, ki je temeljila na podrobnih analizah materialnih in pisnih virov na Slovenskem ter identitetne dediščine večinske arhitekture (oblikovane in kontinuirano razvite do prve polovice 20. stoletja) v manjših naseljih (vasi, trgih), in sicer tistih, ki še kakovostno sooblikujejo razpoznavne značilnosti kulturnih krajev.

Umetna obrt, v kateri so kot gradivo uporabljali samo les in je bila uveljavljena po vsej srednji Evropi, se je v domačem okolju razcvetela v 17., 18. in 19. stoletju, torej v obdobju, v katerem so se v »visoki« arhitekturi uveljavljala merila lepega prenesla tudi na večinsko arhitekturo.

Toda močno razvita domača rezbarskoumetnostna dejavnost – o tem priča množica razmeroma kakovostnih del – se v oblikovanju večinske arhitekture ni izrazila tako na široko in kakovostno, kot bi pričakovali.

– Prvič, mnogi domači mizarski in rezbarski mojstri so usmerili ustvarjalno moč v izdelavo opreme in lesenih plastik, namenjenih krašenju notranjosti številnih cerkva. Posebno pozornosti vredni so oltarji (v Suhi pri Škofji Loki, Bitnjah pri Bohinjski Bistrici, Crngrobu, Muljavi pri Stični, Šaleku pri Velenju, cerkvi sv. Barbare pri Konjicah, Podbrju pri Vipavi in številni drugi), velike mojstrovine, pri katerih »je vse pokrito z rezljano ornamentiko in figuraliko in oko ne najde v tem oziru najmanjšega mrtvega mesta« (France Stelè, Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Ljubljana 1966, str. 65).

– In drugič, po renesančnih in pozneje baročnih likovnih merilih, uveljavljenih v »visoki« arhitekturi, je bil v oblikovanju stavbne lupine leseni okras zapostavljen. Usmerjen je bil v oblikovanje in krašenje notranjosti: stopnišč, stopniških ograj, raznih oblog in drugega.

Zato je bil les tudi v prestižni večinski arhitekturi kot oblikovni vidni likovni poudarek fasadnih členov, razen pri vratnih krilih, le redko uporabljen. Nove zidane stavbe, hiše premožnih kmetov, gostilničarjev in trgovcev, je v skladu z zahtevami po razkošju in plastičnem videzu fasad likovno plemenitilo okrasje iz kamna, štuka in ometa ali slikarsko okrasje.

Vendar je bilo prestižno oblikovanih stavb v obdobju, ko se je v kulturnih krajinah oblikovala danes značilna arhitektura, malo. Prevladovale so skromne zidane, delno zidane ter delno lesene in lesene stavbe (gospodarska poslopja), ki so v nasprotju s prestižno arhitekturo dosegle baročni likovni videz s preprosto oblikovanimi in okrašenimi lesenimi stavbnimi členi. Pri naštetih objektih so les pri oblikovanju posameznih stavbnih členov nadomestili kamen, štuk in omet. Tudi zato, ker je bil cenejši in dostopnejši, in navsezadnje – tradicionalen. Precej slovenskih domačih mojstrov in samoukov ga je znalo prav umetelno obdelovati. Tako je v poenostavljeni in preprosti krasilni obliki les v identitetni večinski arhitekturi ohranil vodilno vlogo.

Podrobnosti večinskega oblikovanja in okrašenja stavbnih členov

Zaradi razlik v avtohtonem gradivu in stopnji gospodarskega in kulturnega razvoja so med slovenskimi pokrajinami nastale precejšnje razlike v številu in kakovosti oblikovanja lesenih stavbnih členov, in te so vidne še danes.

V primorskih kulturnih krajinah, na območju, kjer so uporabljali kamnito gradivo, so bili stavbni členi le malokje leseni in še redkeje slogovno oblikovani in okrašeni.

Podobno je bilo v kulturnih krajinah, kjer so v stavbarstvu avtohtono uporabljali les, bile pa so gospodarsko slabo razvite in odmaknjene od razvoja. Tudi tu so stavbne člene oblikovali in krasili izjemoma, več pozornosti so namenili njihovi uporabnosti in funkciji.

Nasprotno pa je v naseljih naših severnih kulturnih krajin večina lesenih stavbnih členov kakovostno oblikovana in okrašena, pa čeprav so bili v številnih zidanih ter delno zidanih in delno lesenih stavbah teh pokrajin pri oblikovanju likovnega videza najpomembnejši kamen, štuk, omet in slikarski okras. Še danes občudujemo ohranjena vratna krila, posamezne vratne okvire, ograje, stebriče, zaključke lesenih čelnih podstrešnih sten, izrezane v vijuge, srca, solze in križe. Tudi konstrukcijski leseni stavbni členi, lepo oblikovani in okrašeni, pričajo o veliki umetniški kakovosti in zelo razviti tehniki rezbarjenja ter o tem, da so v pokrajini večinoma rezbarili le izučeni mojstri. Vse to govori o dobrem gmotnem položaju naročnikov in dobrih gospodarskih razmerah. Nekateri izdelki, predvsem vratna krila, enaka v podrobnostih, napeljujejo celo na misel o široki serijski ponudbi delavnic in rezbarjev. V Vurnikovi rezbarski delavnici v Radovljici je na primer delalo tudi po trideset pomočnikov. Rezbarja iz podobarske družine Šubicev – eden je imel delavnico v Poljanah, drugi v Škofji Loki – sta opravljala rezbarska dela po vsej Gorenjski, pot pa ju je zanesla tudi drugam.

Toda v večjem delu Slovenije, v njenih osrednjih in vzhodnih kulturnih krajinah, v katerih je bil les tudi identitetno gradivo, v večjih rezbarskih delavnicah niso, tako kot na Gorenjskem, izdelovali lesenih stavbnih členov (lesenih vratnih in okenskih okvirov, vratnih kril, ograj in drugih) za večinsko arhitekturo. Delavnic je bilo malo in zaposlene so bile z zahtevnejšimi naročili za visoko arhitekturo. V teh krajih je bil v primerjavi z Gorenjsko in s širšo okolico glavnega mesta gospodarski razvoj na nižji ravni in izdelavo lesenih stavbnih členov v rezbarski delavnici so lahko naročili le redki. Zato prevladujejo na tem območju preprosto oblikovani, malo okrašeni leseni stavbni členi, ki so jih izdelali domači rokodelci. Teh

ni bilo malo, njihove spretnosti so se prenašale iz roda v rod, očitno pa je, da so pokazali prebivalci veliko znanja in veselja do rezbarjenja. Večino oblikovanih in rezbarsko okrašenih lesenih stavbnih členov so izdelali lastniki sami, izurjeni v ročnih spretnostih, ali pa priučeni rezbarji in rezbarji samouki v manjših rezbarskih delavnicah.

Tipologija oblikovanih okrašenih stavbnih členov

Stavbne lupine identitetnih grajenih struktur v kulturnih krajinah, ki so v skladu z uveljavljenimi baročnimi likovnimi merili, vidno poudarjajo oblikovani in okrašeni leseni deli fasadnih odprtín, lesene opažne stene ter ograje zunanjih stopnišč in hodnikov.

Oblike in okras okenskih okvirov

Leseni okenski okviri in lesene okenske škatle so se izoblikovali kot posledica konstrukcije. Reliefni in plastični okras navedenih lesenih konstrukcijskih delov okenskih odprtín je v slovenskem merilu izjemen. Tudi rezbarsko okrašene dodatne okenske okvire, ki vidno poudarjajo fasadne odprtine in jih omenja literatura, pri pregledu materialnih virov, smo zasledili le izjemoma.

Oblike in okras vratnih okvirov

Edina v lesu oblikovana izvorna oblika lesenega vratnega okvira je ločna oblika s preklado v obliki jarma – jarmičasta oblika. Mizarji in rezbarji so v lesu posnemali kakovostno izdelane in slogovno uveljavljene baročne (poznobaročne) oblike kamnitih vratnih okvirov. Tako so oblike in okrasje lesenih vratnih okvirov na posameznih območjih združljivi s kamnitimi vratnimi okvirji na drugih območjih. Za številnejše lesene vratne okvire (posnetke kamnitih okvirov) so značilne:

1. preprosta pravokotna oblika, podboja in preklada so ravni (prizmatični);
2. pravokotna oblika z ravnimi (prizmatičnimi) podboji, preklado in nadportalno polico;
3. pravokotna oblika z ravnimi (prizmatičnimi) podboji, preklado, nadportalno polico in pazduhama;
4. potlačena polkrožna ločna oblika s temenskim sklepnikom (sklepni kamnom).

Vratni okviri so le izjemoma likovno poudarjeni z reliefnimi ali plastičnimi okrasnimi motivi.

Oblike in okras vratnih kril

Danes v identitetnem stavbarstvu in arhitekturi manjših naselij prevladujejo vratna krila, ki so izdelana iz okvira in polnil. Starejše oblike vratnih kril, opaženih z deščicami v vodoravni, kvadratni, zvezdasti obliki ali obliki, imenovani ribja kost, so redke.

V nasprotju z vratnimi in okenskimi okvirji, katerih oblikovanje je izrazito podrejeno funkciji, pa različno bogato okrašena in marsikatera kakovostno rezljana vrata pričajo, da je bilo »umetniško« delo mizarjev in rezbarjev (tudi samoukov) usmerjeno prav v izdelavo teh.

Vratna krila, izdelana iz debelih okvirov in polnil, lahko krasijo le preprosto profilno oblani okviri polnil. Bolj kakovostno oblikovana vratna krila poleg profilno obdelanih okvirov polnil vidno poudarjajo preprosto okrašena polnila. Med preprosti okras polnil sodijo zrnato in rebrasto oblikovane površine. Najlepša vratna krila so nedvomno tista, ki so bogato rezljana in imajo polnila okrašena z zahtevnimi okrasnimi elementi. Med zahtevne okrasne motive se uvrščajo geometrijski motivi (pravokotniki, rombi, zvezde, rozete, četrtrinski izseki iz rozet, volutaste vijuge), baročni (cofi, različni okviri) in rastlinski motivi (stilizirane cvetke, rastline v vazah) ter različne figuralne rezbarije. Pri bogato rezljanih vratih ima zaporna letev med vratnimi krili pogosto obliko pilastra z rezljanim ali kaneliranim trupom, bazo in kapitelom.

V nasprotju s stilnimi oblikami lesenih vratnih okvirov (posreden močan vpliv italijanskih kamnoseških delavnic) se v izbranih okrasnih motivih vratnih kril kaže močan vpliv severnih umetnostnih tokov. Pod njihovimi vplivi so namreč delovali vsi kakovostni rezbarji, ki so na Slovenskem opremljali z lesenimi izdelki kakovostno arhitekturo.

Oblike in okras opažnih sten

Lesene opažne stene lesenih delov zidanih objektov (čelni zaključki podstrešij in leseni nadstropni deli delno zidanih in delno lesenih objektov) pogosto krasijo prezračevalne odprtine in profilirano oblikovani previsni zaključki navpično postavljenega opaža. Poleg lin, ki imajo ob straneh zobčasto ali valovito oblikovane obrise, krasijo ploskve opaža različni motivi, ki so preprosto izžagani med dvema deskama. Paleta vzorcev je raznolika, od preprostih geometrijskih motivov do motivov iz krščanskega in vsakdanjega življenja.

Oblike in okras zunanjih hodnikov

O ograjah, v posameznih kulturnih krajinah slovenskega prostora značilno oblikovanih in okrašenih, bi lahko napisali obširen samostojen sestavek. Tokrat naj poudarimo le, da so v večinskem stavbarstvu identitetne ploskovno oblikovane ograje izdelane iz pokončno postavljenih desk ali prav tako pokončno postavljenih letev. Široke deske so stikoma pribite na ograjo hodnika, tako da popolnoma pokrivajo leseno ogrodje in vidno zapirajo hodnik. Letve so, drugače kakor široke deske, pritrjene na ogrodje ograje z manjšimi presledki.

Pri stavbah premožnih lastnikov je umetelno izdelanim in okrašenim stavbnim členom v oblikovanju sledila tudi ograja kot pomemben element, ki vpliva na videz objekta. Lesene ploskve ograj je dopolnil okras, sestavljen iz različno oblikovanih odprtin, skozi katere se vidi ozadje stene. Med okrasnimi motivi, dobljenimi z robnim oblikovanjem desk, prevladujejo preprosti geometrijski liki, rastlinski motivi in motivi, povezani z verskim življenjem. Kombinacija in zahtevnost motivov sta bila odvisna od izdelovalčeve likovne izobrazbe in ročne spretnosti.

Viri zgledov in kulturni vplivi za oblikovanje in okras lesenih stavbnih členov

Priučeni rezbarji in rezbarji samouki so pri oblikovanju posnemali vodilne nosilce likovnega razvoja. Vir zgledov in novih likovnih zamisli jim je bila lesena oprema v sakralnih objektih. Zato so na številnih izdelkih priučeni rezbarjev in rezbarjev samoukov okrasni motivi, ki posnemajo drobne okraske lesenih oltarjev, prižnic in druge cerkvene opreme, izdelali pa so jo izučeni mojstri v večjih rezbarskih delavnicah. V 18. stoletju so male rezbarske delavnice v širši okolici Ljubljane prevzemale likovne usmeritve znane frančiškanske rezbarske delavnice. Njeni mojstri so se izučili rezbarskih spretnosti v južni Nemčiji in tudi večina izučeni rezbarjev, ki so v tem obdobju in tudi pozneje samostojno delovali v Ljubljani in njeni širši okolici, se je mojstrskih spretnosti in likovnih meril naučila v vodilnih rezbarskih delavnicah zunaj naših meja, na Dunaju in v Gradcu (H. M. Lohr, J. Gaber, M. Tomec, M. Ozbič, J. Žnider, A. Repič in drugi).

Podobno je bilo na širšem območju Celja, Slovenskih Konjic, Ptuja, Maribora, Gornje Radgone in Ljutomera.

Z umetnostnim delovanjem so bile tudi vse štajerske delavnice prek delavnic v Gradcu in na Dunaju tesno povezane z nosilci likovnih meril v srednji Evropi in Nemčiji. Vodilni kiparji rezbarji, ki so v naštetih delavnicah poleg kamna obdelovali predvsem les, so bili brata Jožef in Jurij Straub, J. Holzinger, M. Pogačnik, J. Stutzi in drugi.

Seveda ne moremo poleg umetnostnih meril, sprejetih s severa, prezreti tudi blagih umetnostnih silnic, ki so prihajale s sosednjega Madžarskega in so opazne predvsem v Prekmurju. Čeprav umetnostni zgodovinarji ugotavljajo tudi obrnjen pretok – delovanje štajerskih umetnikov je seglo tudi na Madžarsko –, je v oblikovanih in rezljanih stavbnih členih večinske arhitekture opazen vpliv te sosednje pokrajine.

Poleg opreme sakralnih objektov so bili nosilci novih likovnih zamisli tudi vrednostno izpostavljeni kamniti izdelki in predvsem okrasje v ometu. Na Slovenskem je v posvetni in večinski arhitekturi prav leseni vratni okvir kazal gospodarsko šibkega naročnika in prav tako naslikane ali v ometu izdelane trakaste obrobe okenskih odprtin.

Ker so mizarji in rezbarji v lesu posnemali kakovostno izdelane in slogovno uveljavljene baročne (poznobaročne) oblike kamnitih in v ometu oblikovanih stavbnih členov, so marsikje oblike in okrasje

lesenih členov večinske arhitekture združljivi s kamnitimi in v mavcu ali štuku izdelanimi stavbnimi členi, značilnimi za prostor.

Tako med reliefnimi okrasnimi motivi ljubljanske pokrajine in po Dolenjskem prevladujejo stilizirani cvetni, geometrijski in simbolni motivi krščanstva, ki se navezujejo na tradicijo kamnoseštva in vplive italijanskih umetnostnih tokov. V pokrajinah severnega in vzhodnega dela Slovenije prevladujejo med okrasnimi motivi razpoznavno baročni vzorci, cofi, girlande, ki so jih rezbarske delavnice sprejele iz severnih koroških in štajerskih umetnostnih tokov ter so značilni za tod prevladujoči okras v štuku in ometu. Opisana opredelitev je zelo splošna, za natančno prostorsko določitev in izvore okrasja pa bi bila potrebna podrobnejša raziskava.

Namesto sklepa

Zdaj oblikovani in okrašeni leseni stavbni členi sicer nekoliko vplivajo na likovno podobo fasadnih ploskev, so pa manj kakovostni in številni, kot bi bilo pričakovati. Vzrok je v tem, da je večina lesenih in precej zidanih stavb propadla (širša območja večjih mest – okolica Ljubljane, Maribora, Celja – in naselja ob prometnicah – Jesenice, Ljubljana, Zagreb in Ljubljana, Maribor, Murska Sobota), veliko nekdaj kakovostno oblikovanih lesenih členov pa so uničili neustrezni razvojni gradbeni posegi na avtohtonih zidanih objektih.

Položaj naj bi izboljšale poskusno oblikovane usmeritve za stavbno in arhitekturno oblikovanje večinske arhitekture, ki so izbrane v povezavi s predstavljeno materijo. Izdelane so na podlagi opravljenih analiz in usmeritev novega trajnostnega razvoja grajenih struktur, ki temelji na celostnem varstvu dediščine.

- Pri vseh sodobnih posegih v grajene strukture večinskega, v prostoru obstoječega in identitetnega stavbarstva in arhitekture naj bi čim bolj upoštevali ugotovljene različnosti v likovnih merilih, ki se izražajo tudi v različnih stilnega oblikovanja in krašenja lesenih stavbnih členov.
- Kar najbolj naj bi zavarovali kakovostno in manj kakovostno oblikovane in okrašene lesene stavbne člene. Ohranjanje kakovostnih in manj kakovostnih lesenih izdelkov je pomembno, saj so v celoti plod domače dejavnosti in po mnenju mnogih umetnostnih zgodovinarjev (Stelè, Zadnikar, Šumi) resnično prežeti z ustvarjalnostjo, značilno za narod. Varovanju je treba nameniti posebno pozornost v kulturnih krajinah, v katerih je arhitekturna identiteta še dobro razpoznavna (Peter Fister s sodelavci, Arhitekturne regije in krajine, Ljubljana 1993).
- Zaželeno je likovna nadgradnja (kontinuiteta), posodobitev pokrajinsko značilnih oblik ter okrasja vratnih in okenskih okvirov, vratnih kril, lesenih opažnih sten in ograj zunanjih hodnikov. Mnogi motivi so blizu sodobnim lepotnim merilom. Okrasni motivi, ki so se uveljavili v lesu, izvirajo iz tradicije, odlikavajo vsakdanje življenje in navade ter so zato tudi danes upravičeno značilni kot fasadni elementi sodobne arhitekture.
- Sestavni del varstvenih in razvojnih usmeritev mora biti tudi oživljanje jeder tesarskih, mizarskih in rezbarskih dejavnosti, obrti in obrtnih delavnic na Slovenskem.

Literatura

- Arhiv Korpus slovenske arhitekture.
 Anton Bač, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
 Franjo Baš, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Ljubljana 1984.
 Michel Boucher, Joelle Furic, La maison rurale en Haute-marche, Pariz 1984.
 Ivan Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti, Ljubljana 1994.
 Emilijan Cevc, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981.
 Emilijan Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966.
 Živa Deu, Stavbarstvo slovenskega podeželja, Ljubljana 2001.
 Nold Egenter, Architectural anthropology, Lozana 1992.
 Peter Fister, Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1986.
 Peter Fister, Arhitekturne krajine in regije, Ljubljana 1993.
 Peter Fister, Glosar arhitekturne tipologije, Ljubljana 1993.
 Cyril M. Harris, Illustrated dictionary of historic architecture, New York 1977.

- Jože Karlovšek, Slovenski ornament, ljudski in obrtniški izdelki, Ljubljana 1937.
Jože Karlovšek, Slovenski domovi, Ljubljana 1939.
Fedja Košir, Uvod v analizo arhitekturne teorije, Ljubljana 1987.
Boris Kuhar, Odmirajoči stari svet vasi, Ljubljana 1972.
Gorazd Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, zgodovina likovne umetnosti na kmetijah, Ljubljana 1981.
Vojeslav Mole, V., Umetnost, Ljubljana 1941.
Marjan Mušič, M., Arhitektura in čas, Maribor 1963.
Ivan Sedej, Kmečka hiša na Slovenskem, Ljubljana 1979.
Ivan Sedej, Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana 1985.
Anton Sič, Kmečke hiše in njih oprava na Gorenjskem, Ljubljana 1924.
Soren, Experience from Denmark restoration of wooden windows, Craft and Heritage št. 9/96, Council of Europe, France, 1996.
Jasna Sok, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje; Občina Šmarje pri Jelšah, Ljubljana 1991.
France Stelč, F., Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Ljubljana 1966.
Nace Šumi, Pogledi na slovensko umetnost, Ljubljana 1975.
Stane Stražar, Moravska dolina, Moravče 1979.

Slike od 1 do 8

O razvitem stavbarstvu najpreprostejše vrste in delovanju nadarjenih rezbarjev, ki so oblikovali lesene izdelke, na vsakem koraku pričajo materialni viri. "Več vedo povedati domačini o ljudskih rezbarjih. Izdelovali so največ nabožno plastiko – razpela in praktične predmete. Stari Mohar in Jurca iz Dvorij sta rezljala razpela. Kipe iz lesa so rezljali tudi Jože Urankar z Rožeka, Vagrincov iz Stegen, Vehovčev iz Stegen in Anton Urankar z Limbarske gore. O rezbarju Andreju Rovšku iz Dol, ki se je šolal in se je kasneje preselil v Gabrje pri Moravčah, vedo povedati, da je imel na paši vedno pipec v roki in je nekaj rezljal" (Stane Stražar, Moravska dolina, Moravče 1979, str. 227–228). Tako številni preprost okras lesenih stavbnih členov sooblikuje identitetne značilnosti dediščine večinske arhitekture in dokazuje, da les ni bil le konstrukcijsko gradivo, ampak je bil tudi snov splošnega umetnostnega izražanja, tradicionalno razvitega rezbarstva in solidnega rokodelstva. Fotografije: Živa in Matjaž Deu.

Figures 1 to 8

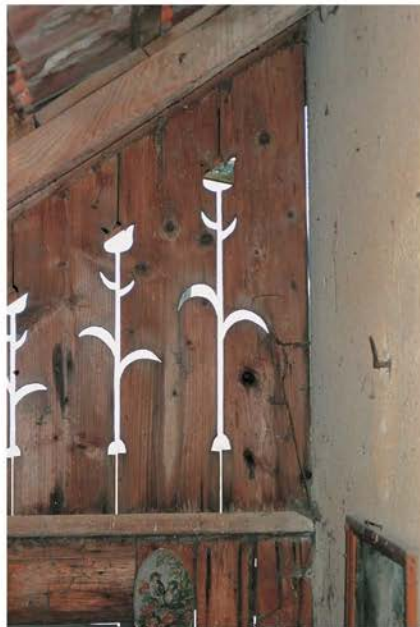
There are a large number of material sources which testify to a developed culture of basic building and the work of talented carvers designing wooden artefacts. "Local people can tell us more about folk carvers. They designed mostly sacred sculptures – crucifixes and practical items. Old Mohar and Jurca from Dvorje carved crucifixes. Sculptures made of wood were also carved by Jože Urankar from Rožek, Vagrincov from Stegne, Vehovčev from Stegne and Anton Urankar from Limbarska Gora." We know that Andrej Rovšek from Dole, who learned his trade there and subsequently moved to Gabrje pri Moravčah "always had his knife in his hand and carved something while pasturing" (Stane Stražar, Moravska dolina, Moravče, 1979, pp. 227–228). Thus the numerous simple decorations adorning the wooden architectural elements contributed to the identity characteristics of the prevailing architectural heritage and confirmed that timber was not only a structural material, but also a material of artistic expression, of traditionally developed carving and sound craftsmanship. Photographs by Živa and Matjaž Deu.



Križan vrh



Križe



Dobrovnik



Kapele



Gorenc



Gotenc



Prelasko



Prelasko

Slike od 9 do 13

Stilno oblikovani konstrukcijski elementi lesenih, predvsem gospodarskih objektov ter mojstrsko in likovno zahtevno oblikovana vratna krila baročnih zidanih stavb pričajo o močno razviti rezbarski obrti v kulturno razvitih in gospodarsko močnih pokrajinah.

Med zahtevne okrasne motive vratnih kril sodijo geometrijski (pravokotniki, rombi, zvezde, rozete, četrtinski izseki iz rozet, volutaste vijuge), baročni (cofi, različni okviri) in rastlinski motivi (stilizirane cvetke, rastline v vazah) ter različne figuralne rezbarije. Pri bogato rezljanih vratih ima zaporna letev med vratnimi krili pogosto obliko pilastra z rezljanim ali kaneliranim trupom, bazo in kapitelom. Umetnost, ki je kot prvina večinske stavbne dediščine prepuščena propadu in nestrokovnemu obnavljanju.

Figures 9 to 13

The stylistically designed structural elements of wooden houses, primarily outhouses, as well as the masterly and artistically demanding door panels of Baroque stone-built houses testify to the flourishing craft of carving in the culturally and economically developed regions.

Door panels were decorated with various figurative carvings and a range of demanding motifs: geometrical (rectangles, rhombi, stars, rosettes, quarterly rosette sections, voluted curves), Baroque (tassels, various frames), and floral (stylised flowers, plants in vases) and a variety of figurative carvings. In the case of richly carved doors the post between the panels is often shaped as a pilaster with a carved or fluted body, base and capital. Much of the artwork that forms part of the prevailing architectural heritage has been left to deteriorate or was renovated by non-professionals.



Veternik



Višnja Gora



Poljane



Poljanska dolina



Dolga Vas

Živa Deu

The Preservation of Wooden Architectural Elements in the Prevailing Identity Architecture

Key words: heritage, architecture, integral (integrated) protection, built identity structures, identity architectural design, prevailing architecture, sustainable development, integrated heritage protection

Abstract

A certain modest, yet distinctive artistic quality has been evident throughout the development of the predominant and identity architectural heritage, which with its pronounced function and structure, has shaped the particular character of the cultural landscapes of Slovenia. In comparison with “elevated” architecture, artistic design has always been modest, primarily due to the fact that all stylistic orientations were adopted in a simplified form, imbued with tradition and intertwined with the creative features of native artists, masters and self-taught artists; their skills were adapted to the general taste of the public who accepted them willingly. Preserved wooden architectural elements therefore demonstrate an especially successful adaptation of the artistic influences from a broader milieu to the cultural milieu of Slovenia. The art of designing wooden architectural elements, which reached its heyday in the 17th, 18th and 19th centuries and was marked by a variety of ornaments that are more or less distinguishable in individual provinces and also typologically definable, is therefore not only instructive, but also of cultural value that is to be preserved and enriched, last but not least out of respect for the international agreement on the integrated protection of architectural heritage.

Sustained environmental development

A number of factors lie behind the establishment of new international guidelines aimed at a different, nature friendly and sustainable development: the ecological and aesthetic devastation of the environment, an awareness of the limited and unique wealth of natural resources as well as of the importance of preserving environmental and architectural variety (typology for the development of human beings as individuals and as nations. The list of agreed goals, principles and undertakings as well as actions of sustainable land development, is presented in detail in a set of documents which focus specifically on sustainable settlement development (Habitat Agenda, Istanbul Declaration, Declaration of the World Council of Towns and Local Authorities). The established guidelines for settlement development display particular interest in architectural heritage (settlement development and architectural design) and the preservation of its distinctive quality (integrated protection of architectural heritage). New international guidelines for sustainable land development including recommendations for settlement development and design were adopted by Slovenia in the form of various documents.

Integrated protection of architectural heritage

Studies and detailed analyses have demonstrated that the established criteria of the former building culture share a number of qualities with the criteria on which the new recommendations and guidelines for sustainable land development are based. Settlements and buildings that make up urban and architectural heritage (not only those that are of exceptional quality and stand under protection) have been created in harmony with their natural surroundings so as not to harm natural resources or degrade the natural environment, while the buildings themselves have proved to be healthy and energy efficient.

As well as environmental protection, it is clear that the fine design was an important consideration in creating our architectural heritage. Apart from following the generally accepted criteria of the beautiful in architectural design (i.e. the principle of fine composition), the creators of the prevailing architecture have consistently featured new ideas in town planning and architectural planning from the sphere of "elevated" architecture in their work.

Architects and art historians have established that structures were artistically enriched by native artists and masters (builders, sculptors, carvers, stucco masters and painters) through their creative work. New trends in architectural design were followed and became established as identity architecture, considered now as distinctive and typical of individual cultural landscapes. Although they are part of the prevailing architecture, the works represent a significant artistic tradition and are a vital element of our national cultural heritage.

The prevailing architectural heritage is included in the processes of sustainable settlement development on account of its permanent values, cultural significance and distinctive characteristics. Through its adaptation to natural conditions and numerous other conditions in the environment – from cultural influences to economic development – architecture contributes to the distinctive quality of individual cultural landscapes.

In order to make new guidelines for the integrated protection of building structures more interesting it should be pointed out that the inclusion of the prevailing architectural heritage within the development of cultural landscaping does not mean protecting the existing building culture of a certain milieu or indeed protecting significant cultural heritage as required by the relevant legislation. Above all, it means that architectural heritage must be treated with maximum consideration for the qualities it embodies and included in new urban planning and architectural design. Such an attitude to the identity heritage of the prevailing architecture and the particular qualities it possesses is termed integral or integrated protection of heritage in the field of settlement development and building.

Integrated protection of architectural heritage – Principles of sustainable settlement development

Recognition of the values, criteria and diversity of the architectural design of building shells and of diversity in the artistic design of individual elements of the prevailing architectural heritage is an ideal basis for the establishment of general guidelines (on national a level) for the high-quality sustainable settlement development of quality and for the establishment of detailed recommendations for its protection and continuation. A series of surveys – from general to specific – of the prevailing Slovene architectural heritage has been carried out according to the new requirements of integrated protection. The results presented in this paper form part of a general survey on the design and decoration of architectural elements.

Design and decoration of wooden architectural elements in the prevailing architectural heritage

The conclusions presented here on the design and decoration of wooden architectural elements are a summary of the results of a survey based on detailed analyses of material and written sources in Slovenia as well as the identity heritage of the prevailing architecture (created and developed uninterrupted until

the first half of the 20th century) in smaller settlements (villages, boroughs), namely those that are still considered to be distinctive features of the cultural landscape.

Applied art that made exclusive use of wood, common in the entire area of Central Europe, flourished in the 17th, 18th and 19th centuries, i.e. in the period when the criteria of beauty predominant in “elevated” architecture were transferred to the prevailing architecture.

However, well developed fretwork art – as exemplified by a multitude of works of varying quality – was not so widely included and was of lower quality than might be expected.

Firstly, numerous native master joiners and carvers concentrated their creative powers on the making of furnishings and wooden sculptures intended for decoration of the interior of numerous churches. The altars in Suha pri Škofji Loki, Bitnje pri Bohinjski Bistrici, Crngrob, Muljava pri Stični, Šalek pri Velenju, the Church of St. Barbara near Konjice, Podbrje pri Vipavi and many other churches are great masterpieces where “everything is covered with fretted ornaments and figures so that no dead spot meets the eye” (France Stele, *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih* [Outline of Art History of the Slovenes], Ljubljana, 1966, p. 65).

And secondly, according to the Renaissance and subsequently Baroque standards of “elevated” architecture, wooden ornaments were neglected in the design of a building shell. Creative powers were directed to the design and decoration of the interior: staircases, banisters, various panelling etc.

Timber was therefore seldom used in the prestigious prevailing architecture as an artistic accent in elements of the facade, except for door panels. New stone-built houses, the houses of wealthy farmers, innkeepers and merchants, were enriched with decorations made of stone, stucco and plaster, as well as painted decorations, which met the demands for luxury and sculptural appearance of the facades.

However, only a small number of prestigiously designed buildings were created in the period when the typical of today architecture was created in cultural landscapes. Modest stone-built houses or houses partly built and partly made of timber with timber outhouses prevailed, and in contrast to prestigious architecture, their Baroque appearance was created by means of simply designed and decorated wooden architectural elements. In houses of this variety, stone, stucco and plaster were replaced by wood in the design of individual architectural elements since timber was cheaper, more available and, last but not least, more traditional. Several native Slovene masters and self-taught masters excelled at designing it. Thus wood in its simplified and simple decorative role preserved its predominant role in the prevailing identity architecture.

Details of the prevailing design and decoration of architectural elements

Due to differences in indigenous materials and the level of economic and cultural development of the Slovene provinces, considerable inconsistencies in the number and quality of the design of wooden elements occurred that are still discernible today.

In coastal cultural landscapes, where stone materials were primarily used, architectural elements were rarely made of wood and even more rarely stylistically designed and decorated.

The situation was similar in those areas where wood was indigenously used in building, and which tended to be economically underdeveloped and slow to progress. It was rare that architectural elements were designed and decorated since their utility and function were considered much more important.

In contrast to that, most wooden architectural elements in the settlements of northern Sloveia were skillfully designed and decorated, although stone, stucco and painted decorations were the predominant materials in the design of the appearance of stone or part stone, part timber houses. Preserved door panels can still be admired as well as individual door-frames, banisters, balustrades, and conclusions of timber gables carved in the form of meanders, tears and crosses. Even wooden structural elements, finely designed and decorated, testify to excellent artistic quality and well developed carving and fretwork techniques and to the fact that they were created exclusively by master carvers. Such works bear witness to the wealth of those who commissioned them and to the favourable economic conditions they enjoyed. Some artefacts, especially door panels that are similar in detail, indicate the existence of a broad serial supply of workshops and carvers. The carvers from the Šubic family of painters – one of them with a workshop in Poljane, the other in Škofja Loka – carried out carving work all over the Gorenjsko region and elsewhere.

However, in most of Slovenia, especially in the central and eastern provinces where wood was an iden-

tity material, larger wooden architectural elements (wooden doors and window frames, door panels, banisters, etc.) were not made in carving workshops like in the Gorenjsko region. There were few workshops and they were busy with commissions for the more demanding works of elevated architecture. In comparison with the Gorenjsko region and the broader vicinity of the capital, Ljubljana, the level of economic development in these provinces was lower and only few wooden architectural elements were commissioned in carving workshops. These areas are therefore predominantly characterised by simple, less decorated wooden architectural elements by local craftsmen, of whom there were a large number. Their skills were passed from generation to generation since it is obvious that local people demonstrated a fair amount of skill and pleasure in carving. Most of the skillfully decorated architectural elements were made by the owners of houses skilled in crafts or by practised carvers and self-taught masters in smaller workshops.

Typology of designed and decorated architectural elements

The shells of stone identity houses built in accordance with established Baroque artistic criteria, were discernibly embellished by designed and decorated wooden elements: doors and windows, as well as panels and banisters on external staircases and galleries.

Form and decoration of window frames

Wooden window frames and window boxes were created as a result of the structure. The relief and sculptural decoration of the enumerated structural elements of window openings in Slovenia is exceptional. However, additional window frames decorated with fretwork, which accentuated the openings on the facade and were mentioned in records, were only discovered in a survey of material sources.

Form and decoration of door frames

The only original form of wooden door frame designed in timber is the arched form with a yoke-shaped lintel. Joiners and carvers imitated in timber the skillfully made and stylistically established (late) Baroque forms of stone-carved door frames. Thus the form and decoration of wooden door frames in individual areas were associated with stone door frames in other areas. The typical features of wooden door frames (i.e. imitations of those made of stone) are:

- 1) simple rectangular form, with level (prismatic) frames and a lintel;
- 2) rectangular form with level (prismatic) frames, a lintel and a ledge above the portal;
- 3) rectangular form with level (prismatic) frames and a lintel as well as a ledge and sockets above the portal;
- 4) flattened semi-circular arched form with keystone (moulding).

The door frames are only exceptionally accentuated with relief or sculptural decorative motifs.

Form and decoration of door panels

Door panels consisting of a frame and filling predominate in contemporary identity building and architecture of smaller settlements. Earlier forms of door panels discernible by horizontal, square, star-shaped boards or herring-bone motif are rare.

In contrast to the door and window frames where design is clearly subordinated to function, various richly decorated and skillfully carved door panels testify to the fact that the "artistic" work of joiners and carvers (including the self-taught ones) was creatively oriented.

Door panels consisting of thick frames and fillings can only be decorated with simple profiled frames of the fillings. Apart from that, door panels of high-quality design are visually accentuated by simply decorated fillings. Simple decorations include grain-shaped and ribbed surfaces. The finest door panels are undoubtedly those that are richly fretted and have fillings decorated with more demanding elements. These include geometrical motifs (rectangles, rhombi, stars, rosettes, quarterly rosette sections, voluted curves), Baroque motifs (tassels, various frames) and floral motifs (stylised flowers, plants in vases) as well as various figural carvings. In case of richly fretted doors, the closing batten between the panels often has

the form of a pilaster with a carved or fluted body, base and capital.

In contrast to the stylistic forms of door frames (the indirect influence of Italian masonry workshops), the selected decorative motifs of door panels demonstrate the strong influence of northern art which guided the Slovene master carvers who furnished high-quality architecture with wooden artefacts.

Form and decoration of panelled walls

Wooden panels for the timber sections of stone-built houses (gable conclusions and the upper, wooden parts of two-storey houses) were often decorated with openings for airing as well as with profiled perpendicular conclusions of vertical panelling. Apart from slots with toothed or curved outlines, the panels were usually decorated with motifs that were simply cut out between two boards. The range of motifs was varied, from simple geometrical motifs to Christian images and those taken from everyday life.

Form and decoration of galleries

While typical banister design and ornamentation throughout Slovenia provides ample scope for study, we should point out here that in the prevailing architectural style the identity banisters were flat in form and made of vertical boards or laths. Broad boards were nailed to the banisters in a continuous line so as to cover the timber framework and close the gallery visually. In contrast to boards, laths were attached to the framework with interspacing.

Skillfully designed and decorated architectural elements of wealthy houses were complemented with banisters that contributed significantly to the overall appearance of the building. The wooden surfaces of banisters were supplemented with decorations consisting of variously shaped openings through which the background walls were visible. The predominant decorative motifs created by shaping the edges of boards were simple geometrical motifs, floral motifs and those associated with religious life. However, the combination and refinement of motifs depended on the artistic abilities and skills of the master.

Sources of models and cultural influences for the design and decoration of wooden architectural elements

Experienced and self-taught carvers imitated the leading masters of contemporary artistic development in their designs. Wooden furnishings in churches and other sacred buildings often provided a source of models and new ideas. Numerous decorations on artefacts therefore imitated the small ornaments of wooden altars, pulpits and other church items. They were made by experienced masters in larger carving workshops. In the 18th century, small workshops around the capital adopted the artistic orientation of the famous Ljubljana Franciscan carving workshop. Their masters were trained in carving skills in southern Germany and most other trained carvers that worked independently in the Ljubljana area in that period were likewise taught the skills and artistic criteria employed in the leading carving workshops abroad, mostly in Vienna and Graz, Austria (H. M. Lohr, J. Gaber, M. Tomec, M. Ozbič, J. Žnider, A. Repič and others). The same was also true of the areas of Celje, Slovenske Konjice, Ptuj, Maribor, Gornja Radgona and Ljutomer.

The workshops in Štajersko (Styria) were closely linked with the mainstays of artistic development in Central Europe and Germany through the workshops in Graz and Vienna. The leading sculptors and carvers working primarily in wood and stone were the brothers Jožef and Jurij Straub, J. Holzinger, M. Pogačnik, J. Struzl and others.

As well as the artistic standards adopted from the north, various moderate artistic influences from Hungary discernible primarily in the Prekmurje region, cannot be overlooked. Although art historians has established that the artistic current also flowed in the opposite direction – the work of masters from the Štajersko region (Styria) penetrated Hungary as well – the Hungarian influence is discernible in the design and carving of the prevailing architectural style.

Aside from the furnishings of sacred buildings, new artistic ideas were also displayed primarily in plaster decoration and outstanding stone artefacts. Timber door frames in secular and prevalent architecture in Slovenia, as well as the painted band-shaped borders of window openings (jambs) or those made of plaster, indicated economically weak contractors.

Since master joiners and wood carvers imitated the skillfully made and stylistically prevalent (late) Baroque shapes of architectural elements made of stone or designed in plaster, the shapes and decorations of wooden elements of prevailing architecture often matched stone, plaster or stucco architectural elements typical of the area.

The prevailing relief decorative motifs in the Ljubljana and Dolenjsko regions were thus stylised floral, geometrical or symbolic Christian motifs linked with the tradition of masonry as well as influences of Italian artistic styles. The prevailing motifs in the northern and eastern parts of Slovenia are discernible Baroque patterns, tassels and garlands that were adopted by carving workshops from the northern artistic styles in the Koroško and Stajersko regions (Carinthia and Styria) and were typical of the prevailing decorations in stucco and plaster. This is purely intended as a general description, as a more detailed survey would be required for a precise definition of their origins and local character.

Instead of conclusion

The architectural elements designed and decorated at present influence the artistic appearance of the facades to a certain extent, yet they are of poorer quality and less frequent than might be expected. The reason for this is that the condition of most wooden and stone-built houses has deteriorated (in the wider areas of larger cities and towns: in the vicinity of Ljubljana, Maribor, Celje and settlements along traffic routes: Jesenice, Ljubljana, Zagreb and Ljubljana, Maribor, Murska Sobota), while many outstanding wooden elements were destroyed by inappropriate building work carried out on indigenous stone-built houses.

The situation is expected to improve through the implementation of draft guidelines relating to the building and design of the prevailing architecture based on the material presented in this paper. The guidelines were drawn up according to the results of analysis and in accordance with the guidelines for the sustainable development of building structures based on integrated heritage protection.

- All work on the structure of the prevailing buildings and architecture of identity in a certain area is to be carried out with consideration for the established differences in artistic criteria, including variations of stylistic design and decoration of wooden architectural elements.
- All designed and decorated wooden architectural elements of outstanding as well as of poorer quality are to be protected to the utmost. The preservation of wooden artefacts is important since they are the product of native craft in their entirety and, according to numerous art historians (Stele, Zadnikar, Šumi), actually imbued with creativity typical of the nation. Special attention is to be paid to protection in cultural landscapes where the architectural identity is still clearly discernible (Peter Fisater et al., *Arhitekturne regije in krajine*, Ljubljana, 1993).
- Artistic continuity is desirable, as well as the modernisation of shapes typical of the regions and decorations of door and window frames, door panels, panelling and banisters of galleries. Many motifs are close to the contemporary stylistic standards. The decorative motifs established in wood originate from tradition, reflect daily life and habits and are therefore considered facade elements of contemporary architecture.
- The revival of former centres of carpentry, joinery and carving as well as crafts and workshops in Slovenia is to form part of the guidelines for protection and development.

Literature

- Arhiv Korpus slovenske arhitekture (Corpus of Slovene Architecture Archive)
 Anton Bač, *Slovensko ljudsko izročilo*, Ljubljana 1980.
 Franjo Baš, *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*, Ljubljana 1984.
 Michel Boucher, Joelle Furic, *La maison rurale en Haute-marche*, Paris 1984.
 Ivan Cankar, *Uvod v umevanje likovne umetnosti*, Ljubljana 1994.
 Emilijan Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, Ljubljana 1981.
 Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966.
 Živa Deu, *Stavbarstvo slovenskega podeželja*, Ljubljana 2001.
 Nold Egenter, *Architectural anthropology*, Lausanne 1992.

- Peter Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana 1986.
- Peter Fister, *Arhitekturne krajine in regije*, Ljubljana 1993.
- Peter Fister, *Glosar arhitekturne tipologije*, Ljubljana 1993.
- Cyril M. Harris, *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*, New York 1977.
- Jože Karlovšek, *Slovenski ornament, ljudski in obrtniški izdelki*, Ljubljana 1937.
- Jože Karlovšek, *Slovenski domovi*, Ljubljana 1939.
- Fedja Košir, *Uvod v analizo arhitekturne teorije*, Ljubljana 1987.
- Boris Kuhar, *Odmirajoči stari svet vasi*, Ljubljana 1972.
- Gorazd Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost, zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*, Ljubljana 1981.
- Vojeslav Mole, V., *Umetnost*, Ljubljana 1941.
- Marjan Mušič, M., *Arhitektura in čas*, Maribor 1963.
- Ivan Sedej, *Kmečka hiša na Slovenskem*, Ljubljana 1979.
- Ivan Sedej, *Ljudska umetnost na Slovenskem*, Ljubljana 1985.
- Anton Sič, *Kmečke hiše in njih oprava na Gorenjskem*, Ljubljana 1924.

Andreja Breznik

Arheološki park – dejavnost rekonstruiranja preteklosti¹

UDK: 719:903/904(069)

UDK: 069.02:903/904:712

Ključne besede: arheološki park, muzej na prostem, tipologija arheoloških parkov, koncepti postavitve arheološkega parka, prezentacija arheoloških nepremičnih spomenikov, ocene arheoloških parkov, ocena prezentiranosti v Sloveniji

Uvod

Arheološki park in muzej na prostem, kljub več kot stoletni tradiciji, predstavljata nov, moderen način prezentacije, kjer je prikaz kulturnih spomenikov dobil nove razsežnosti. Cilj tovrstnih ustanov ni več le hranjenje in varovanje gradiva, temveč nazornejši in bogatejši prikaz spomenikov, predvsem pa prikaz preteklega življenja. To so smernice, ki so bile starejšim generacijam tuje. Danes so vidne težnje po populariziranju dediščine in približevanju arheološke stroke širši publiki na način prijaznejšega in razumljivejšega prikaza (Gollman 1991, 63–65; Walsh, 1992, 94; Merriman, 2002, 541). V Angliji, na primer, se celo razvija področje znotraj akademske stroke, ki se ukvarja izključno z načini, kako približati arheologijo javnosti, znano kot »*public archaeology*» (Merriman 2002, 542). Vse bolj se poudarja tudi tržna vrednost dediščine in pomen vključevanja v turizem ter v ponudbo za prosti čas (Ahrens 1990, 40; Guštin 2000, 23).

Tovrstni trendi niso ostali neopaženi niti v slovenski arheologiji, kjer se kažejo težnje po upoštevanju novih smernic, predvsem v kontekstu kontrasta z obstoječo situacijo (npr. Slabe 1974, 63, 66; Kolšek 1981, 561–562; Vuga 1981, 89; Mikl - Curk 1984, 104–105; Slabe 1986, 126; Ravnik - Toman 1999, 177; Guštin 2000, 25; Picej 2000, 21–22; Ravnik - Toman 2000, 26–27).

Arheološki park je dejavnost, ki upošteva navedene zahteve. Funkcija arheoloških parkov in muzejev na prostem še zdaleč ni več zgolj ohranjanje in predstavitev ostalin (ruševin) sub divo, temveč je težnja po prikazu vseh segmentov preteklega življenja, vključujoč ljudi, živali, okolje, pretekle oblike dejavnosti itn. Zato ni naključje, da se je za ta tip prezentacije uveljavil izraz »dejavnost rekonstruiranja preteklosti«. Prezentacija v arheoloških parkih in muzejih na prostem je postala multidisciplinarna panoga, ki se razvija v take razsežnosti, da je vedno več pobud po ustanovitvi nove znanstvene veje, ki se bo ukvarjala izključno z načini in možnostmi prezentacije (npr. Ahrens 1990, 10–11; Gollmann 1991, 63; Schmidt 2000, 44ss; Merriman 2002, 541).

Definicije: arheološki park in muzej na prostem

Muzej na prostem in tematski park³ definira prezentacija kulturnih spomenikov oziroma dediščine na prostem (sub divo). Po svojem namenu in ponudbi sta si zelo blizu. Cilj je prikaz načina preteklega življenja v določenem času in okolju s pomočjo originalnih poslopij, z vso opremo in pripadajočimi predmeti. Zaradi mešane uporabe navedenih pojmov je na tem mestu nujno treba razjasniti ali celo ponovno definirati termine.

V strokovni literaturi je opazno, da je muzej na prostem predvsem bolj domena etnoloških, etnografskih, tehničnih in podobnih muzejev oziroma da se ta izraz pretežno uporablja za prezentacijo nearheoloških spomenikov (prim. Koželj 1986, 101ss; Koželj 1991, 111ss; Koželj 1992, 176ss; Gaberšček 1992, 180–181; Conrad 1992, 47ss; Grafenauer 2000, 59–61). Posodobljena deklaracija o muzejih na prostem iz leta 1982 sicer v svoji tipologiji navaja tudi arheološke muzeje na prostem, vendar pa jim zaradi pogoste uporabe rekonstrukcij in kopij le redko priznava status muzeja na prostem (3. člen) (objavljena v Lah 2002, 317ss, Priloga D).

Tega »zavedanja« o (ne)upravičenosti uporabe termina muzej na prostem v arheološki stroki ni opaziti. Za prezentacijo arheoloških ostalin na prostem se uporabljata oba pojma, muzej in park. Razliko je definirala Claus Ahrens na podlagi koncepta ureditve prostora. V nasprotju z muzejem na prostem nudi arheološki park obiskovalcu poleg informativnega značaja prijeten sprehod. Zato je park navadno večji in vključuje poleg historigičnih eksponatov elemente krajinske arhitekture ter ponuja objekte za sprostitve, razvedrilo in zabavo. Gre za »ponudbo za prosti čas« z namenom, da predstavi kulturnozgodovinske objekte (Ahrens 1990, 40).

Judit Antoni je definirala arheološki park kot obliko muzeja na prostem, za katerega je značilna postavitev (predstavitev) objektov na prostem. Geografsko gledano, je v zvezi z raziskovanim ali zaščitnim območjem, ali pa je ustanovljen na prostoru, ki ne vsebuje arheoloških ostankov, vendar pa po svojih geografskih lastnostih ustreza določenemu tipu poselitve. V parku je mogoča predstavitev enega samega obdobja ali zaporedno si sledečih obdobji ali pa obdobji, ki niso v kronološkem sosedstvu (Antoni 1991, 217).

Definiciji arheoloških parkov po Ahrensu in Anotonijevi sta zaradi podobnosti z muzejem na prostem, kar zadeva metode prikazovanja, precej ohlapni. To se odraža v mešani rabi obeh terminov za različne tipe prezentacij, celo obeh izrazov za isto predstavljeno najdišče (prim. npr. Antoni 1999, 217; Gollmann 1991, 63; Ažman - Momirski 1993, 40 ss).

Za razjasnitev pojmov sem se naslonila na Icomovo definicijo muzeja (Statut Icoma 1993, 2. člen) in na definicijo muzeja na prostem, kot jo navaja Posodobljena Icomova deklaracija o muzejih na prostem iz leta 1982 (1. poglavje, 1. člen). Oba dokumenta definirata zbiranje oziroma pridobivanje muzejskih eksponatov v muzejsko enoto, kjer se ustvarja zbirka.

Slovar slovenskega knjižnega jezika definira park kot negovano površino z drevjem in rastlinjem, navadno v mestih, prirejeno zlasti za sprehode. Za primer gozdnega parka navaja »gozd, urejen za park«.

Ko govorimo o prezentaciji arheoloških spomenikov na prostem, imamo nehoti največkrat v mislih njihovo umestitev na mestu odkritja. Pri tem ne gre za zbirko eksponatov, kar pomeni, da ko govorimo o prezentaciji arheoloških ostalin in situ, ne moremo govoriti o muzeju, ki ga definira zbirka. Zato predlagam za definicijo arheološkega parka naslednjo definicijo:

arheološki park je območje, ki je arheološko zaščiteno, dopolnjeno z elementi krajinske arhitekture in urejeno za sprehode (ima parkovno ureditev), kjer so na prostem prezentirane arheološke ostaline in situ.

Če se sklicujemo na zgornjo definicijo muzeja na prostem, predstavlja tako arheološki muzej na prostem muzejsko območje, kjer se zbirajo in na prostem prezentirajo arheološke ostaline na način, da se prenesejo z njihovega prvotnega mesta na ta na novo izbrani prostor.

V osnovi lahko glede na zgodovino nastanka, razvoj, tip arheoloških ostalin in metode predstavitve ločimo dve tradiciji arheoloških parkov, mediteransko in celinskoevropsko. Mediteranski prostor pretežno zaznamujejo monumentalne ruševine starih civilizacij, ki zaradi tipa in ohranjenosti ostalin nudijo svojevrsne možnosti za razvoj arheoloških parkov (prim. Schmidt 2000, 23–27). Druga tradicija, značilna za prostor severne, zahodne in srednje Evrope, je povezana z razvojem (etnološkega) muzeja na prostem, ki ima korenine v Skandinaviji (prim. Ahrens 1990, 40; Antoni 1999, 217). Za prostor Slovenije je zaradi tipov arheoloških ostalin, stopnje ohranjenosti in geografskih podobnosti morda zanimivejša slednja.

Večina avtorjev se strinja, da lahko za uradni začetek razvoja organiziranega in sistematičnega muzeja na prostem vzamemo poskus švedskega učitelja Arthurja Hazeliusa iz leta 1891, ki ga je poimenoval Skansen. Na mesto nekdanje stare utrdbe nad stockholmskim pristaniščem je iz različnih predelov Švedske prenesel hiše različnih namembnosti in starosti, ki jih zaradi različnih razlogov ni bilo mogoče ohraniti in situ. Njegova ideja je bila, da bi tod ljudje dejansko stanovali in nosili oblačila iz določenih obdobj, vendar pa ni bila izvedljiva, saj je za tak prikaz potrebno usposobljeno muzejsko osebje (Grafenauer 2000, 58–59).

Vsekakor pa lahko razvoj arheoloških parkov povežemo tudi z naravnimi parki, ki glede na svojo velikost, razmeroma zgodne začetke in veliko vlogo pri spodbujanju obiska predstavljajo vzor za slednje (ustna informacija dr. J. Pirkovič).

Fenomen arheološkega parka in oblike predstavitve preteklosti

Sodobni kriteriji muzejske predstavitve so se do danes spremenili v težnji po živem in resničnem prikazu, ki je atraktiven in razumljiv, čemur »prezentacija golih ruševin ne zadosti« (Gollmann 1991, 63). Prikaz preteklega življenja iz določenega arheološkega obdobja je tako v neposredni povezavi z rekonstrukcijami. Čedalje več pa je težej po prikazu (rekonstruiranju) ne le posamičnih objektov, temveč nekdanjega okolja in načina življenja. Zato se vse pogosteje uporablja izraz »dejavnost rekonstruiranja preteklosti« (Ahrens 1990, 9–10). V ponudbo sodobnih arheoloških parkov tako sodijo naslednje oblike prikaza preteklosti in dejavnosti:

1. Rekonstrukcije objektov

Razvoj arheoloških muzejev na prostem in parkov je v neposredni povezavi z razvojem rekonstruiranja bivalnih objektov v naravni velikosti (prim. Ahrens 1990, 12–32). Ker so ruševine objektov za laičnega opazovalca velikokrat nerazumljive in uspejo le delno predstaviti nekdanjo kulturo in okolje, se objekti pogosto rekonstruirajo v njihovi naravni velikosti. Take rekonstrukcije nudijo gledalcu jasnejšo sliko in imajo hkrati nanj močan emocionalni učinek. Pri rekonstruiranju objektov je nujno upoštevanje metod eksperimentalne arheologije in izsledkov etnoarheologije (Ahrens 1990, 9–10, 28–32; Antoni 1999, 217).

2. Rekonstrukcije okolja

Ker dajejo rekonstruirane stavbe zgolj delni vpogled v zaključeno kulturo ali kulturno okolje, so se nadalje arheološki parki in muzeji na prostem razvijali tako, da so prikaz obogatili z upoštevanjem in rekonstrukcijo takratnega naravnega okolja oziroma je tendenca po predstavitvi objektov v originalnem okolju. Vegetacija, kot so drevesa, zelišča, žita ipd., se rekonstruira na podlagi paleobotaničnih raziskav (Ahrens 1990, 36–37; Weber 1991, 104).

3. Historične delavnice

Posebna oblika rekonstruiranja preteklosti so historične delavnice, ki se vse pogosteje vključujejo v dejavnost muzejev in parkov. Njihova eksperimentalna in pedagoška uporaba je bila razvita predvsem na Danskem, kjer so tudi zelo razširjene. V delavnicah lahko obiskujoče skupine izvajajo različne dejavnosti z namenom, da doživijo izseke življenja prednikov, kot na primer izdelovanje kamenega orodja, volne za blago, pridelovanje moke za kruh, izdelavo keramičnih loncev brez lončarskega vretena, izdelavo peči ter pripravo hrane. V sklopu delavnic nekateri parki in muzeji ponujajo tudi enotedenske avanture, na primer prebivanje v hiši iz kamene dobe brez pripomočkov sodobnega časa (Ahrens 1990, 61–67).

4. Sodobna tehnologija

Razvoj sodobne tehnologije je obogatil prikaz preteklosti na še bolj živ in privlačen način. To vključuje predstavitve na ekranu, filme, računalniške simulacije in multimedijske predstavitve, pri čemer je doživetje obogateno z efekti glasbe, hrupa, vonja ipd. Na izrazito moderen način ponuja doživetje preteklosti na primer Yorvik Centre, kjer časovni avto, ki ima vgrajen sinhroniziran akustični sistem, popelje obiskovalca 1000 let v preteklost (Ahrens 1990, 29–31).

5. Prikaz arheoloških izkopavanj in načina dela

Cilj parkov ni samo prikazovanje preteklosti, temveč približevanje arheološke stroke širši publiki in seznanjanje z načinom dela. To vključuje prikaz arheologov pri delu in arheoloških ostalin ob izkopu, v nekaterih primerih pa se lahko obiskovalci ob strokovnem nadzoru tudi sami preizkusijo v tej večini (Ahrens 1990, 30).

6. Eksperimentalna arheologija

Vse pogosteje se v dejavnost parkov in muzejev vključujejo različni znanstvenoraziskovalni inštituti, kar daje tej dejavnosti znanstveni značaj. Arheološka veja, ki je v neposredni povezavi z rekonstruiranjem preteklosti, je eksperimentalna arheologija, ki na podlagi poskusov ugotavlja originalno obliko objektov in artefaktov (Ahrens 1990, 44ss; Antoni 1999, 218).

7. Zabava in turizem

Posebnost arheoloških parkov in muzejev na prostem je poleg izobraževalne in znanstvene funkcije zabava, sprostitvev in turizem, seveda na način, ki ustreza prezentiranemu času in okolju. Sem sodijo različne moderne oblike zabave, igrala za otroke, vrtci, predstave, ki rekonstruirajo določene segmente življenja, ipd. V sklopu parka so tudi trgovine s spominki in knjigarne, čajnice, restavracije z, na primer, rimsko hrano po originalnih Apicijevih receptih, počitniške hišice, mesta za kampiranje ipd. (Ažman - Momirski 1993, 70–80; Blume 1997, 132; Ahrens 1990, 42–43).

8. Vključevanje v turizem kraja

Čedalje bolj se arheološki parki in muzeji na prostem vključujejo v turizem kraja in navezujejo na druge okoliške znamenitosti. Velik del se jih uveljavlja s svojo promocijsko dejavnostjo in delovanjem v smislu informacijskih centrov.

Nadalje sodelujejo in se povezujejo z drugimi institucijami (na primer živalskim vrtom, botaničnim parkom ipd.), se vključujejo v krajevne prireditve (festivali, predstave, praznične shode) in dajejo pečat samemu kraju (na primer imena hotelov po rimskih cesarjih, ponudba gostiln v kraju). Take kombinacije dajejo nove razsežnosti tako arheološkim parkom kot drugim dejavnostim (Ahrens 1990, 37; Lah 2002, 181–182; reklamni prospekti).

Tipologija arheoloških parkov

Danes poznamo veliko število in oblik arheoloških parkov. Zaradi nedostopne literature na temo arheoloških parkov na tem mestu ne morem navesti že obstoječe tipologije parkov, v kolikor ta obstaja. Naslednja tipologija je osnovana s pomočjo tipologije muzejev na prostem (Grafenauer 2000; Lah 2002, 183ss) in različnih študij na temo prezentacije arheoloških spomenikov (Ahrens 1990; Ažman - Momirski 1993, 83ss). Tako lahko v osnovi postavimo naslednje kriterije delitve, ki pa se velikokrat med seboj prepletajo:

- obseg parka oziroma število objektov, ki so prikazani (hiša, mesto, mesto s krajino, historična krajina),
- tip najdišča oziroma vsebina (naselbina, grobišče),
- periodičnost prikaza (prikaz enega ali več arheoloških obdobij),
- oblika prezentacije oziroma način ohranjanja (konservacija, restavracija, rekonstrukcija, kopije),
- vpetost v okolje (v urbano, v naravno okolje),
- način življenja, ki ga prikazuje (mestno ali podeželsko življenje oziroma samo segmente življenja, na primer rokodelsko dejavnost, poljedelstvo, živinoreja itn.),
- oblike spremljajočih prikazov preteklosti (historične delavnice, gledališke predstave, multimedijske predstavitve, računalniške simulacije ipd.).

Temu lahko dodamo še delitev:

- glede na lastništvo (privatna, državna last, kombinacija obojega),
- glede na pomenske razsežnosti (lokalni, regionalni, nacionalni, meddržavni pomen).

Čeprav arheološki park definira predstavitev ostalin in situ, pa se v arheološke parke za potrebe razumljivejšega in nazornejšega prikaza postavlja objekte, ki prvotno niso stali na tem mestu.

Koncepti postavitve arheološkega parka

Postavitev arheološkega parka mora nujno temeljiti na predhodnih izkopavanjih in mora vsebovati arheološke ostanke (Ahrens 1990, 9; Antoni 1991, 217).

V prezentacijo naj bodo vključene naslednje oblike:

- 1.) originalni ostanki,
- 2.) rekonstrukcije,
- 3.) aktivnosti

oziroma kombinacije zgornjega oziroma v najboljšem primeru kombinacija vsega naštetega.

Metode prezentacije naj se poslužujejo izsledkov:

- 1.) eksperimentalne arheologije,
 - 2.) etnoarheologije,
 - 3.) muzejskih razstav
- oziroma v najboljšem primeru vsega trojega.

Raziskovalno delo v takem parku naj vključuje:

- 1.) dokumentacijo vseh arheoloških, rekonstrukcijskih in etnoarheoloških dejavnosti (posegov), ki uporabljajo tako tradicionalne kot novejšje metode,
- 2.) knjižnico in ustrezne delovno-raziskovalne (laboratorijske) prostore (Antoni 1999, 217).

Njihove naloge naj bodo:

- 1.) prikaz zgodovinskih dogodkov; postavitev mora biti razumljiva tako večini obiskovalcev kot krogu ožje zainteresiranih;
- 2.) spomeniško varstvo, raziskovanje, dajanje pobud za znanstvene diskusije in usmerjanje k novim spoznanjem;
- 3.) vpliv na oblikovanje krajine;
- 4.) upoštevanje gospodarskih in turističnih aspektov (Gollmann 1991, 63).

Pri postavitvi arheološkega parka lahko upoštevamo določila o ureditvi arheoloških ostalin za prezentacijo, kot jih navaja Veronska listina v 1. dodatku (Verona Charter, 1997). Listina določa konkretne tehnične napotke za ureditev spomeniškega okolja ter merila za javno predstavitev, ogled in uporabo antičnih objektov, ki so služili rimskodobnim predstavam (cirkus, amfiteater, teater), vendar lahko navedene pogoje apliciramo tudi na primer arheološkega parka. Žal zaradi prostorske omejitve članka na tem mestu ne morem podati vsebine listine.

Poleg konkretno naštetih kriterijev so se med delovanjem parkov izoblikovala še nekatera splošna merila za ustrezno zasnovano in delovanje arheološkega parka.

Osnovanje arheološkega parka, ki bo zadostil navedenim zahtevam, je nujno timsko delo različnih strokovnjakov: arheologov, spomeniških varstvenikov, arhitektov, pravnikov in politikov, ki na podlagi strokovnih znanj, načel in pravil predhodno jasno načrtajo nastavke za ureditev in predstavitev. Predstavitev mora biti smiselna in v skladu z znanstvenimi raziskavami (Gollmann 1991, 65; Guštin 2000, 25).

»Idealni« arheološki park je postavljen v center ali bližino območja, ki je zaščiten s spomeniškovarstveno regulativo. V večletni praksi muzejev na prostem in arheoloških parkov je bilo ugotovljeno, da je njihovo gradnjo smiselno planirati na območjih, kjer so prisotni arheološki ostanki, kar posledično pomeni prikaz ostalin in situ in predstavlja pomemben prispevek k varovanju kulturne dediščine in situ. In še več, spomeniki so v prvotnem okolju, ki odseva izvirne razmere ljudi, ki so tam nekoč živeli (Ahrens 1990, 60; Antoni 1999, 217ss).

Za zaščito naravnega okolja in arheološkega parka je bolje, da so parku pripadajoči moderni objekti (službeni prostori, parkirišče) nekoliko oddaljeni, tj. ne v njegovi neposredni bližini oziroma v okviru njegovega teritorija (Antoni 1999, 217ss).

Priporočljivo je, da je v bližini teh stavb tudi muzej; ta s predstavitvijo izbranih artefaktov dodatno pojasnjuje vsebino arheološkega parka, lokalna izkopavanja in okolje. To gradivo je lahko dopolnjeno

z rekonstrukcijsko dokumentacijo in ponudbo eksperimentalnega dela, ki obiskovalcu omogoča lažje razumevanje in doživetje preteklosti. Muzej naj služi kot majhen raziskovalni center in naj vsebuje knjižnico (ib. 218).

Rekonstrukcije objektov so zelo dobrodošla metoda za razumljivejši prikaz preteklosti. Kljub ugovarjanju strokovnjakov, da gre pri tem le za hipotetične miselne predstave nekdanje podobe in s tem posledično za zavajanje občinstva, pa arheologi, ki se ukvarjajo z muzeologijo arheoloških parkov, ugotavljajo njihovo neprecenljivo vrednost (Ahrens 1990, 9–10; Antoni 1999, 217; Gollmann 1999, 65). Rekonstrukcije morajo biti v skladu z znanstvenimi spoznanji. Tak projekt zahteva sodelovanje arheologov izkopavalcev z arhitektom, saj arheolog na podlagi svojih ugotovitev večkrat ne more podati uporabnega predloga za rekonstrukcijo. Za rekonstrukcijske skice, risarska dela in meritve je potreben arhitekt, ki pa mora biti vseskozi prisoten pri izkopavanjih oziroma mora slediti ugotovitvam, da ne izpusti in zamudi pomembnih informacij in detajlov. Izredno dobrodošli so arhitekti, ki poznajo arhitekturne oblike in gradbene tehnike, značilne za arheološka obdobja (Gollmann 1999, 65).

Veliko je muzejev in parkov, ki predstavljajo več različnih arheoloških in zgodovinskih obdobj. To je zelo domiselna in vabljava ponudba, vendar laični obiskovalci pogosto »zamešajo« značilnosti posameznih obdobj. To se dogaja še pogosteje, če so taki objekti zelo blizu skupaj. Zato je pri večperiodni prezentaciji potreben dovolj velik vmesni prostor med posameznimi objekti, da obiskovalec stvari v mislih ne bo povezal (Antoni 1999, 218, 220).

Idealni arheološki park, kot tudi idealna muzejska razstava, mora odsevati preteklo življenje, življenje ljudi, ki so nekoč tukaj živeli, in ne življenja arheologov, ki so tod izkopavali. Ne smemo pozabiti, da se prikazuje način življenja in ne zgolj predmeti. V nasprotju z muzeji zaprtega tipa imajo arheološki parki velikansko prednost v rekonstruiranju in reprezentiranju preteklega življenja in situ. Predvsem pa naj ne bo to »predstavitev smrti in minljivosti, temveč pozitivnega koncepta žive arheologije, torej življenja« (Weber 1991, 104; Antoni 1999, 218–219).

Koncepti prezentacije arheoloških nepremičnih spomenikov

Osnovna načela obravnave in obnove dediščine in spomenikov je formuliral avstralski ICOMOS v Burri listini leta 1999 (The Burra Charter, 1999; prim. Guštin 2000, 23–24). Tudi pri nas je bilo na to temo že veliko napisanega, tako o valorizacijskih kriterijih za prezentacijo spomenika kot o kriterijih dobre prezentacije arheoloških ostalin (npr. Petru 1965, 5–7; Mikl - Curk 1972, 49–50; Slabe 1974, 62; Vuga 1981, 98–99; Slabe 1986, 124; Guštin 2000, 23–27). Zato se na tem mestu ne bom spuščala v problematiko ohranjanja in ureditve spomenikov.

Predstavila pa bom načine in možnosti prezentacije spomenikov v arheološkem parku glede na tri kriterije: način, prostor in čas.

Način

Spomenik lahko prezentiramo v različnih oblikah: v besedi, sliki, modelu ali v živo. V arheoloških parkih in muzejih na prostem je tendenca po živem prikazu poslopij z vso opremo in pripadajočimi objekti. Kadar želimo prezentirati arhitekturne arheološke ostaline, se nam ponujajo različne možnosti: konservacija, restavracija, rekonstrukcija in kopija.

Lausanska listina zagovarja pri prezentaciji spomenika konservatorsko metodo, torej ohranitev spomenika v prvotno odkriti oziroma ohranjeni obliki (ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage, Lausanne, 1990, 6. in 7. člen). Dodaten argument, ki govori v prid konservaciji in ki obenem nasprotuje drugačnim posegom v spomenik, je, da je ena izmed komponent arheološkega spomenika podoba ruševine.

V arheoloških parkih se za prikaz preteklosti pogosto uporablja metoda rekonstruiranja. Mnenja o uporabi rekonstrukcij za potrebe arheoloških parkov so različna. Nesporno je dejstvo, da imajo rekonstrukcije objektov v naravni velikosti izjemen vizualni učinek, ki olajša razumevanje, medtem ko »konservativni krog« tej metodi ostro oporeka zaradi dejstva, da gre le za hipotetične modele in da tovrstni posegi direktno na ostalinah pomenijo neprimerno ravnanje z ruševinami (prim. Ahrens 1990, 10, 177–178;

Gollmann 1991, 63–65; Antoni 1999, 217; Lah 2002, 185). ICOMOS-ova listina iz Lausanne določa, da pri rekonstruiranju nikakor ne sme biti poškodovan ali uničen originalni arheološki vir in da se naj rekonstrukcije, če je le mogoče, ne izvajajo direktno na arheoloških ostankih (7. člen).

Ne glede na to, za kateri poseg se odločimo, je pri tem treba upoštevati splošne konservatorske principe. Restavracija, rekonstrukcija ali kopija mora biti vselej zasnovana na tako imenovani znanstveni gotovosti in se mora končati na točki, kjer se začne domneva.

Prostor

Če govorimo o prezentiranju spomenikov na prostem, so lahko ti predstavljeni in situ ali pa preneseni s svojega originalnega mesta na drug dodeljeni in zamejeni prostor. Arheološki park v osnovi definira ohranitev in prezentacijo spomenika in situ. Večkrat zaradi različnih okoliščin spomenikov ni mogoče ohranjati na mestu odkritja, zaradi česar so ti preneseni na mesto, kjer obstajajo možnosti za njegovo ohranitev. Primer prenesenih spomenikov na novo izbrano lokacijo predstavljajo muzeji na prostem.

Za arheologe je pozicija spomenika in situ od nekdaj predstavljala posebno vrednost, v zadnjih letih pa se tudi v etnologiji pojavljajo vse močnejše tendence po ohranjanju in prezentaciji spomenikov in situ (prim. npr. Lah 2002, 184, Conrad 1992, 50). Predvsem gre pri ohranitvi na mestu odkritja za prikaz spomenika v njegovem originalnem naravnem okolju, ki je v prostorskem kontekstu razumljivejši in več razloži o življenjskem okolju prednikov. Prezentacije in situ imajo posebno težo tudi zaradi zavedanja gledalca, da je bil prav ta kraj nekoč že poseljen (Ahrens 1990, 56–60).

Prikaz in situ predstavlja pomemben prispevek k varovanju kulturne dediščine in situ in na pomemben način odgovarja zahtevam več dokumentov (Beneška karta, Amsterdamska deklaracija, Burska listina, Lausanska listina).

Čas

V smislu časovne predstavitve razumemo eno- ali večfazni in periodični prikaz spomenikov.

Večperiodni prikaz pomeni predstavitev objektov iz različnih arheoloških obdobij. Tak način je pogost pri muzejih na prostem, kjer so na dokaj kratkih prostorskih razdaljah prikazani arheološki objekti, največkrat tja prenesene stavbne rekonstrukcije, iz različnih arheoloških obdobij. Lahko bi rekli, da je pri takem prikazu poglavitna informativno-pedagoška funkcija. Kot so pokazale izkušnje, ostanejo informacije o značilnostih posameznih arheoloških obdobij zaradi neposredne bližine posameznih objektov v spominu obiskovalca laika pogosto kaotične. Če se že odločimo za tak prikaz, je priporočljivo, da so objekti razstavljeni dovolj narazen (Antoni 1999, 218, 220).

Večperiodnosti pa ne poznamo zgolj v smislu načrtnega prenosa objektov, temveč je ta pojav v arheologiji dokaj pogost, ko na istem mestu ali v neposredni medsebojni bližini zasledimo poselitve iz različnih arheoloških obdobij.

Večfaznost razumemo v smislu kontinuirane poselitve na istem mestu oziroma na istem spomeniku, pri čemer so vidne faze v nastanku v okviru istega arheološkega obdobja (prim. Harris 1989, 149, 152). Običajno je bolje ohranjena le ena gradbena faza. Laiku bi bila ta razumljiva le, če na primer ne bi bilo vkopov skozi uničene tlake (faze). Zato se konservatorji navadno odločajo na osnovi rezultatov znanstvenega proučevanja izkopavališča in ostalin za poudarjen prikaz ene gradbene faze, vse druge pa pokažejo odkopane le toliko, kolikor je potrebno zaradi načela, da je pri ureditvi spomenika treba upoštevati prispevke vseh časov (Mikl - Curk 1972, 50).

K prezentaciji spomenika sodita tudi ustrezna razlaga in skrb za prezentirani spomenik. Slednje vključuje uporabo primernih materialov in ureditev okolja, v katero je spomenik postavljen, da posegi ne povzročijo ali pospešijo njegovega propada. Zaradi omejenosti obsega prispevka se na tem mestu ne bom spuščala v podrobnosti, pa tudi sicer je bilo že veliko napisanega na to temo, tudi pri nas (npr. Mikl - Curk 1972, 49; Slabe 1974, 61ss; Slabe 1988, 14–20; Vuga 1981, 98–99; Gollmann 1991, 65; Weber 1991, 106; Maroević 1993, 243–244; Guštin 2000, 23–25).

Pomen, ocene in kritike arheoloških parkov

Pomen arheoloških parkov je mogoče razlagati iz ciljev in nalog, ki pogojujejo njihovo ustanovitev. V prvi vrsti je to varstvo in ohranjanje kulturnih spomenikov oziroma dediščine. Arheološki park, ki ga definira prikaz spomenikov v svoji prvotni legi in okolju, predstavlja pomemben prispevek k njihovem ohranjanju in varovanju in situ in tako na pomemben način odgovarja zahtevam mnogih listin in deklaracij (na primer Beneška listina, Amsterdamska deklaracija, Burska listina; Lausanska listina).

Ohranjanje spomenikov nudi možnosti za nadaljnje raziskave, kar daje arheološkemu parku znanstvenoraziskovalni značaj. To vlogo dodatno podkrepi zahteva po vključevanju raziskovalnih inštitutov, laboratorijev, knjižnic in muzejev v sklopu njihovega delovanja, kot tudi organizacija različnih strokovnih delavnic, seminarjev, izmenjave znanstvenikov ipd. (prim. Gollmann 1991, 63; Antoni 1999, 217).

Izjemno pomembna je pedagoško-informativna in izobraževalna funkcija. Ljudi se seznanja z oblikami dediščine in njeno vrednostjo, razumevanje tega pa je nujno za uspeh varstva dediščine (Curk 1990, 291; ista 1989, 377–378; Lah 2002, 169; Merrimann 2002, 550ss). Načini, s katerimi je predstavljena preteklost v modernih arheoloških parkih, omogočajo obiskovalcu lažje razumevanje arheoloških ostankov in preteklosti kot take. Doživetje je neprimerno bolj živo in prepričljivo na prostem kakor v zaprtih muzejskih prostorih. Predvsem igrajo tu pomembno vlogo rekonstrukcije v naravni velikosti, ki imajo v primerjavi z ruševinami neprecenljivo informativno vrednost in ostanejo v spominu veliko dlje kot katera koli druga oblika literarne ali muzejske prestavitve. In ne nazadnje tovrstna atrakcija privablja veliko število obiskovalcev in tako daje oziroma večja tržno vrednost spomenikov (Ahrens 1990, 9–11, 177–178; Gollmann 1991, 63–65; Walsh 1992, 94–96; Antoni 1999, 217; Merrimann 2002, 553–556; Lah 2002, 172–175, 185).

Med temeljne naloge arheoloških parkov sodi tudi vzbujanje in krepitev pozitivnih vrednot, kot so kulturna oziroma nacionalna pripadnost in identiteta, skupnost, pojasnjevanje raznolikosti kultur ipd. (Petru 1981, 568; Ahrens 1990, 9, 56; Pirkovič 1993; Walsh 1993, 109; Lah 2002, 174, 179; Merrimann 2002, 547).

Mnogi arheološki parki in muzeji na prostem delujejo kot promocijska in informacijska središča ter predstavljajo sestavni del turistične ponudbe kraja, regije ali države. S povezovanjem z drugimi institucijami in znamenitostmi kraja dajejo poseben pečat mestu, v katerem se nahajajo, in nudijo nove turistične razsežnosti (Ahrens 1990, 37; Lah 2002, 180–181).

Arheološki parki postajajo v sodobnosti vse bolj tudi kraji za oddih, razvedrilo in sprostitve. Sem sodijo igrala in vrtci za otroke, čajnice, restavracije, urejeni prostori za kampiranje ali druge oblike nočitve ter organizacija družabnih dogodkov (Ahrens 1990, 42–43; Lah 2002, 181).

Našteta ponudba ima tudi izjemen ekonomski pomen. Tu je v prvi vrsti zaslužek od vstopnin in prodajnih artiklov ter zaslužek hotelov in gostiln v kraju, širše gledano pa tovrstna dejavnost nudi možnost ustvarjanja novih delovnih mest, kar pomeni zviševanje stopnje zaposlenosti v regiji in predstavlja prispevek v lokalno ekonomijo (Ahrens 1990, 36–37; Lah 2002, 195–197).

Arheološki parki so seveda naleteli tudi na kritike. Pogosto se pojavlja dvom o tem, koliko ta predstavitev z vsemi pripadajočimi oblikami zabave in sprostitve nudi obiskovalcu realno predstavo o preteklem načinu življenja, na primer o vsakdanu prebivalca v rimski provinci (Ahrens 1990, 42–43). Nezmožnost ustvaritve popolnoma resnične slike, ki bi vključevala na primer tudi umazanijo, bedo in revščino, vzbuja varljivo, idilično in romantično predstavo o preteklosti (Ahrens 1990, 178; Lah 2002, 173; Merrimann 2002, 546–547).

Na ostro kritiko je naletela tudi uporaba rekonstrukcij, ki se množično uporabljajo za potrebe prikaza preteklosti. Kljub velikanskemu vizualnemu pomenu, ki ga imajo rekonstrukcije za obiskovalca, se je treba zavedati, da te niso historična realnost, temveč miselni modeli (Ahrens 1990, 177–179). Metoda rekonstruiranja tudi sicer ne ustreza modernim konservatorskim pristopom oziroma je le v redkih primerih upravičena (Lausanska listina, 7. člen; Burska listina, 20. člen; Pirkovič 1993, 159).

V današnji dobi množičnega potrošništva je za parke značilno vključevanje zabavne industrije in različnih oblik ponudb za prosti čas, ki povečujejo njihovo atraktivnost in posledično prinašajo visok obisk in dobiček. Veliko je primerov, kjer je komercialna funkcija prevladala in tako zasenčila prvotni namen parka ali muzeja, kot sta varovanje in prikaz eksponatov. Ponekod se poslužujejo dragih spektaklov, ki so lahko nerealni, strokovno oporečni ali celo lažni. Gre seveda za primere, kjer je vmes privatni investitor ali so ustanovitelji amaterski arheologi, ki nimajo poslušalca za znanost in omejitve v pozna-

vanju preteklosti. To je seveda naletelo na oster ugovor strokovnjakov. Za tovrstne primere parkov se je uveljavila oznaka »zabaviščni park« ali »Disneyland«. Da bi se ognili naštetemu, je priporočljivo k projektu vključiti državne institucije ter neodvisne organizacije, kot sta UNESCO in ICOM (Ahrens 1990, 28–44; Blume 1997, 132; Antoni 1999, 218).

Zaključek

V Sloveniji se ponášamo z bogato arheološko dediščino iz vseh arheoloških obdobij. Veliko spomenikov je bilo do danes tudi prezentiranih in spekter prezentiranih arheoloških najdišč ali posamičnih spomeniških enot zajema skoraj vse tipe najdišč, prezentirane na najrazličnejše načine (strnjen oris tega Miikl - Curk 1991, 75–87; Curk 1995). Vendar pa je pri tem mogoče opaziti večje napore v prezentaciji rimskodobnih in srednjeveških kompleksov ter manj prazgodovinskih, kot tudi to, da prevladuje prezentacija na način konservacije in restavracije in manj na način rekonstrukcije.

Spomeniki, ki so pri nas prezentirani in situ, niso parkovno urejeni, tako da v teh primerih ne moremo govoriti o arheološkem parku, temveč je za te primernejša Slabetova oznaka »spomeniki v naravnem ali urbanem okolju« (prim. Slabe 1988, 13ss). Primer arheološkega muzeja na prostem pa s prenosom nagrobnikov predstavlja Šempetrška nekropola.

Žal v Sloveniji ne poznamo arheološkega parka, strukturiranega po sodobnih merilih, opisanih na prejšnjih straneh, torej z vsemi pripadajočimi objekti in dejavnostmi. Arheološki parki ponujajo nove pristope k prezentaciji arheoloških spomenikov in so oblika živega prikaza preteklosti. Tovrsten moderni, morda celo potrošniški prikaz je množicam danes mikaven in zanimiv. Dejavnost prispeva tako k popularizaciji arheologije kot k bogatejši turistični ponudbi. Veliko držav sledi novim smernicam, ki bi jim morali tudi sami slediti.

Sodobna prezentacija arheoloških ostankov ni več le groba predstavitev izkopanin, temveč predstavitev »rekonstruirane preteklosti«. Mnenja o arheoloških parkih so različna od njihove ustanovitve. Kljub naštetim pomanjkljivostim arheoloških parkov in muzejev na prostem je to živa in izjemno razumljiva oblika prikaza preteklosti, z neprecenljivo didaktično vrednostjo ter ponudba na način združiti prijetno s koristnim. Je odličen primer popularizacije stroke in kulturne dediščine ter njenega vključevanja v javno življenje, kar posledično dviguje zavest o pomenu in ima ne nazadnje koristi tudi za stroko.

V osnovi lahko glede na zgodovino nastanka, razvoj, tip arheoloških ostalin in metode predstavitve ločimo dve tradiciji arheoloških parkov, mediteransko in celinskoevropsko. Mediteranski prostor pretežno zaznamujejo monumentalne ruševine starih civilizacij, ki zaradi tipa in ohranjenosti ostalin nudijo svojevrstne možnosti za razvoj arheoloških parkov (prim. Schmidt 2000, 23–27). Druga tradicija, značilna za prostor severne, zahodne in srednje Evrope, je povezana z razvojem (etnološkega) muzeja na prostem, ki ima korenine v Skandinaviji (prim. Ahrens 1990, 40; Antoni 1999, 217). Za prostor Slovenije je zaradi tipov arheoloških ostalin, stopnje ohranjenosti in geografskih podobnosti morda zanimivejša slednja. Večina avtorjev se strinja, da lahko za uradni začetek razvoja organiziranega in sistematičnega muzeja na prostem vzamemo poskus švedskega učitelja Arthurja Hazeliusa iz leta 1891, ki ga je poimenoval Skansen. Na mesto nekdanje stare utrdbe nad stockholmskim pristaniščem je iz različnih predelov Švedske prenesel hiše različnih namembnosti in starosti, ki jih zaradi različnih razlogov ni bilo mogoče ohranjati in situ. Njegova ideja je bila, da bi tod ljudje dejansko stanovali in nosili oblačila iz določenih obdobij, vendar pa ni bila izvedljiva, saj je za tak prikaz potrebno usposobljeno muzejsko osebje (Grafenauer 2000, 58–59).

Vsekakor lahko razvoj arheoloških parkov povežemo tudi z naravnimi parki, ki glede na svojo velikost, razmeroma zgodne začetke in veliko vlogo pri spodbujanju obiska predstavljajo vzor za slednje (ustna informacija dr. J. Pirkovič).

Opombe

1 Ta prispevek je izvleček prvega dela moje diplomske naloge (Arheološki park – primer Spodnja Hajdina, Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo). Koncepte sem aplicirala na najdišče Spodnja Hajdina, kjer sta bila poleg redkejših prazgodovinskih najdb odkrita rimsko grobišče in mestna četrt, ki sta nekoč sodila v sklop antične Petovionae.

2 *Public archaeology* je prvotno pomenilo upravljanje z dediščino, v zadnjem času pa je njen glavni cilj približati arheologijo ljudem, v kombinaciji izobraževanja in prijetne izkušnje (Merriman 2002, 541).

3 Mišljen splošni termin za tip prezentacije. Temo predstavite določa pridevnik, ki pojasnjuje predmet predstavitve, na primer arheološki, etnografski, tehniški ... muzej na prostem ali park (prim. Lah 2002).

Literatura

- Ahrens, C., 1990, Wiederaufgebaute Vorzeit – Archäologische Freilichtmuseen in Europa, Neumünster.
- Amsterdamska deklaracija, The Declaration of Amsterdam, 21.–25. 10. 1975, vir: <http://www.icomos.org/docs/amsterdam.html> (18. 4. 2003).
- Antoni, J., 1999, Mirrors of our past and present: Archaeological parks, *Archaeology of the Bronze Age*, Archaeolingua, 217ss.
- Ažman - Momirski, L., 1993, Imaginarij arheoloških objektov, Magistrsko delo, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Beneška listina, Mednarodna listina o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij, Benetke, 31. 5. 1964, *Var. spom.* 12, (1967) 1969, 153ss.
- Blume, H., 1997, Pridobivanje sredstev za vaš muzej ali kako lahko vaš muzej zasluži. – *Argo* 40/2, 132ss.
- Burska listina, The Burra Charter, The Australian ICOMOS Charter for Conservation of Places of Cultural significance, 1999. – Vir: <http://www.icomos.org/australia/burra.html> (15. 4. 2003).
- Conrad, K., 1992, Ein Europäisches Freilichtmuseum in Mitteleuropa. 100 Jahre nach Skansen. – *Glasnik slovenskega etnološkega društva* letn. 32, št. 3, 49ss.
- Curk, I., 1990, Unesco-Konferenca. Razumevanje in ohranjanje arhitekturne dediščine. Vzgoja in izobraževanje mladih. – *Var. spom.* 32, 290ss.
- Curk, I., 1995, Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji. – Ljubljana.
- Gaberšček, S., 1992, Muzej na prostem na Brdu pri Kranju. – *Var. spom.* 34, 180ss.
- Gollmann, K. F., 1991, Planung und Errichtung eines Archäologieparks in Carnuntum aus der Sicht des Architekten, *Savaria* 20/1, 63ss.
- Grafenauer, Boža, 2000, Muzej na prostem, skansen, ekomuzej ...?. – *Glasnik slovenskega etnološkega društva*, let. 40, št. 1, 58ss.
- Guštin, M., 2000, Ni gore, hriba ne gorice, kjer cerkva se ne blešči ... – Ljubljana.
- Harris, E. C., 1989, Načela arheološke stratigrafije. – Ljubljana.
- ICOM-ova deklaracija o muzejih na prostem iz leta 1982 (posodobljena). – V: Lah 2002, priloga D, 317ss.
- ICOMOS-ova listina iz Lausanne, ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage, 1990. – Vir: http://www.bda.at/download/charta/lausanne/Charta_von_Lausanne_dt.doc.
- Kolšek, V., 1981, Turistična izraba in vloga arheoloških spomenikov in muzejev. – *Arh. vest.* 32, 561ss.
- Koželj, Z., 1986, Muzej na prostem kot skupni spomeniškovarstveni problem in muzejski problem. – *Var. spom.* 28, 101ss.
- Koželj, Z., 1991, Novosti pri oblikovanju mreže regionalnih muzejev na prostem v Republiki Sloveniji. – *Var. spom.* 33, 111ss.
- Koželj, Z., 1992, Poročilo o izvajanju projekta »Mreža regionalnih muzejev na prostem na Slovenskem« v letu 1991. – *Var. spom.* 34, 176ss.
- Lah, L., 2002, Muzeji na prostem – večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine. Doktorska disertacija. Fakulteta za arhitekturo. – Ljubljana.
- Maroević, I., 1993, Uvod u muzeologiju. – Zagreb.
- Merriman, N., 2002, *Archaeology, heritage and interpretation.* – V: *Archaeology – The Widening Debate.* – Oxford University Press.
- Milk - Curk, I., 1972, K prezentaciji nepremičnih arheoloških spomenikov – rimskih stavbnih ostalin. – *Var. spom.* 15, 49ss.
- Milk - Curk, I., 1984, Arheološka dediščina na Slovenskem in turizem. – *Var. spom.* 26, 101ss.
- Milk - Curk, I., 1991, Römische Altertümer Sloweniens als Freilichtmuseen und Parkanlagen. – *Savaria* 20/1, 75ss.
- Petru, P., 1965, Upravičenost rekonstrukcije posameznih arheoloških spomenikov. – *Var. spom.* 9, 3ss.
- Petru, P., 1981, Arheološka dediščina – obča družbena svojina. – *Arh. vest.* 32, 567ss.
- Picej, R., 2000, Z muzeji obogaten turizem – kdaj tudi v Sloveniji. – *Argo* 43/1, 20ss.
- Pirkovič, J., 1993, Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji. – *Vestnik* št. XI.
- Ravnik - Toman, B., 1999, Arheologija v slovenskih muzejih. – *Argo* 42/1, 20ss.
- Ravnik - Toman, B., 2000, Turizem in slovenski muzeji. – *Argo* 43/1, 26ss.
- Schmidt, H., 2000, Archäologische Denkmäler in Deutschland – rekonstruiert und wieder aufgebaut. – Pos. izd. *Archäologie in Deutschland.*
- Slabe, M., 1974, Nekaj pripomb k prezentaciji nepremičnih arheoloških spomenikov. – *Var. spom.* 17–19/1, 61ss.
- Slabe, M., 1986, O vrednotenju nepremične arheološke dediščine. – *Var. spom.* 28, 121ss.
- Slabe, M., 1988, Iz izkušenj pri prezentiranju arheološke dediščine. – *Var. spom.* 30, 13ss.
- Statut ICOM-A, ICOM-ov kodeks poklicne etike, Ljubljana, 1993.
- Veronska listina 1997, Verona Charter, Charter on the use of ancient places of performance, avgust 1997. – Use of ancient places of performance, Verona Charter and Segesta Declaration. www.coe.int/T/E/Cultural_Cooperation/Heritage/Resources/1RefTxt.asp#TopOfPage.
- Vuga, D., 1981, Prispevki k teoriji in praksi zaščitnega arheološkega raziskovanja. – *Varstvo spomenikov*, 23, 95ss.
- Walsh, K., 1992, *The Representation of the Past – Museums and heritage in the postmodern world.* – London in New York.
- Weber, G., 1991, APC – Der Archäologische Park Cambodunum. Archäologie als Spektakel? Archäologie als Auftrag?. – *Savaria* 20/1, 103–122 str.

Andreja Breznik

Archaeological Park: Activity of Reconstructing the Past¹

Key words: Archaeological park, open-air museum, typology of archaeological parks, concepts of setting up archaeological parks, presentation of archaeological monument real estate, evaluation of archaeological parks, evaluation of the situation in Slovenia

Introduction

Despite a tradition stretching back more than a century, archaeological parks and open-air museums present a new, modern method of presentation where the display of cultural monuments has taken on a new dimension. The goal of such institutions is no longer the storing and protection of materials, but a more illustrative and richer display of monuments – most importantly - presentation of past ways of life. These are trends that were unknown to earlier generations. There is a discernible tendency today to popularise heritage and make archaeology more accessible to the general public in the form of friendlier and more comprehensible displays (Goldman 1991, 63–5; Walsh 1992, 94; Merriman 2002, 541). In England, for example, an entire field has developed within academia dealing exclusively with how to bring archaeology closer to the public, known as “public archaeology”² (Merriman 2002, 542). Increasing emphasis being placed on the market value of heritage, as well as on the importance of including it in tourism and leisure time activities (Ahrens 1990, 40; Guštin 2000; 23).

Trends of this kind have not gone unnoticed in archaeology in Slovenia where attempts are being made to follow this new direction, especially in comparison with the past (e.g. Slabe 1974, 63, 66; Kolšek 1981, 561–562; Vuga 1981, 89; Mikl- Curk 1984, 104–105; Slabe 1986, 126; Ravnik-Toman 1999, 177; Guštin 2000, 25; Picej 2000, 21–22; Ravnik-Toman 2000, 26–27).

The archaeological park is an enterprise that takes into account the requirements discussed previously. The function of archaeological parks and open-air museums is much more than just the preservation and presentation of the remains (ruins) *sub divo*, but rather the tendency to present all aspects of life in the past including people, animals, the environment, past forms of activities, etc. It is therefore no coincidence that the term “the activity of reconstructing the past” was introduced for this type of presentation. Presentation in archaeological parks and open-air museums has become a multidisciplinary activity, developing so widely that there is an ever growing number of institutions aimed at establishing a new branch of science dedicated solely to presentation itself (e.g. Ahrens 1990, 10–11; Gollmann 1991, 63; Schmidt 2000, 44ss; Merriman 2002, 541).

Definitions: archaeological park and open-air museum

Open-air museums and thematic parks³ are defined by the presentation of cultural monuments or open-air heritage (*sub divo*). In terms of their purpose and what they offer they are remarkably similar. Their goal is the presentation of past life in a certain time and environment by means of original buildings including all the fittings and furnishings. Since the use of the terms mentioned above overlaps, it is vital that they are explained or even defined again.

It is clear from professional literature that the term open-air museums falls primarily within the range of ethnological, ethnographic, technical and similar museums or that the term is mostly applied to presentations of non-archaeological monuments (cf. Koželj 1986, 101ss; Koželj 1991, 111ss; Koželj 1992, 176ss; Gaberšček 1992, 180–181; Conrad 1992, 47ss; Grafenauer 2000, 59–61). The updated Declaration on museums from 1982 includes archaeological open-air museums in its typology, yet they are seldom granted the status of open-air museums on account of their frequent use of reconstructions and copies (Art. 3, published in Lah 2002, 317ss, Supplement D).

However, such “awareness” of (un)justifiable use of the term open-air museums cannot be detected in the archaeological profession. Both the notions, museum and park, are used for open-air presentations of archaeological remains. The difference was defined by Claus Ahrens on the basis of the concept of their layout. In contrast to open-air museums, archaeological parks offer pleasant walks for visitors as well as being informative in character. The park is therefore usually larger and includes elements of landscaping. Aside from historical artefacts, it also offers facilities for relaxation and entertainment. It is a leisure time entertainment facility with the purpose of presenting cultural and historical artefacts (Ahrens 1990, 40).

Judit Antoni defined the archaeological park as a form of open-air museum characterised by a setup (presentation) of artefacts {facilities} in the open air. From a geographical point of view, the park is associated with a surveyed or protected area or established in an area that is devoid of archaeological remains, yet corresponds to a certain type of settlement. The park facilitates presentation of a single period of time or a sequence of periods or periods devoid of a chronological sequence (Antoni 1991, 217).

On account of their similarities to open-air museums, the definitions of archaeological parks by Ahrens and Antoni are rather loose as to their methods of presentation. This is reflected in the overlapping use of both the terms for various types of presentations, or even both the terms for the same presented site (cf. e.g. Antoni 1999, 217; Gollmann 1991, 63; Ažman-Momirski 1993, 40ss).

In order to clarify the concepts, I relied on the Icom definition of the museum (Statute of Icom 1993, Art. 3) and the definition of the open-air museum as stated by the Updated Icom Declaration on open-air museums from 1982 (Ch. 1, Art. 1). Both documents define the collecting or acquiring of museum artefacts as a museum unit where the collection is created.

The term park is defined in the Dictionary of the Slovene Language as a tended area with trees and plants, usually in towns, suited primarily for walks. “A wood tended as a park” is given as an example of a wooded park.

Talking of the presentation of archaeological monuments in the open-air, we usually think of their positioning at the site of discovery. This does not include a collection of artefacts, which means that a presentation of archaeological remains *in situ* does not indicate a museum defined by a collection. Therefore I suggest the following definition of the archaeological park: it is an area under archaeological protection, supplemented with elements of landscape architecture and intended for walks (i.e. is tended as a park) where the archaeological remains are presented *in situ* in the open air.

In reference to the definition stated above, the archaeological open-air museum is thus an area where archaeological remains are collected and presented in the open air in such a way that they are transferred from their original location to a newly selected site.

Archaeological sites can be divided into two traditions, the Mediterranean and the Continental, depending on their origin, development and type of archaeological remains. The Mediterranean region is characterised by monumental ruins of ancient civilisations that offer specific possibilities for the development of archaeological parks due to the type and the condition of the ruins (cf. Schmidt 2000, 23–7). The second tradition, typical of Northern, Western and Central Europe, is associated with the development of (ethnological) open-air museums with roots in Scandinavia (cf. Ahrens 1990, 40; Antoni 1999, 217). The latter possibility is perhaps more interesting for Slovenia on account of the type of

archaeological remain found here, their level of preservation and the geographical similarities between the two regions.

Most experts agree that the efforts of the Swedish teacher Arthur Hazelius from 1891 onwards (known as Skansen) can be considered the official beginning of the development of organised and systematic open-air museums. He transferred houses of various types and ages from different parts of Sweden that could not be preserved in situ for various reasons to the site of the former ancient stronghold above the port of Stockholm. His idea was for people to actually live there and wear clothes from different periods, yet it turned out to be impractical as skilled museum staff are required for such a display (Grafenauer 2000, 58–9).

Nonetheless, the development of archaeological parks can also be associated with that of natural parks since they provided a model as to size, their relatively early beginnings and their role in stimulating visitors (oral information of Dr. Jelka Pirkovič).

Phenomenon of archaeological parks and the presentation forms of the past

The modern criteria of museum presentations have been adapted in time with the trend for displays that are not only vivid and realistic but also attractive and comprehensible, a requirement which “a mere presentation of naked ruins does not meet” (Gollmann 1991, 63). Displays of past life from certain archaeological periods inevitably entail reconstructions. The practice of displaying (reconstructing) not only individual buildings but also former environments and ways of life has become increasingly popular, and the term “the activity of reconstructing the past” increasingly frequent (Ahrens 1990, 9–10). The following forms of display of the past and the corresponding activities are therefore part of modern archaeological parks:

1) Reconstruction of buildings

The development of open-air archaeological museums and parks is directly connected to the development of life-size reconstruction of dwellings (cf. Ahrens 1990, 12–32). Since the ruins are often incomprehensible for lay visitors and former cultures and environments can only partly be represented by them, the buildings are often reconstructed on a life-size scale. Such reconstructions offer a clearer image and render a powerful emotional impact. However, the reconstruction of buildings must take into consideration the methods of experimental archaeology and the findings of ethnoarchaeology (Ahrens 1990, 9–10, 28–32; Antoni 1999, 217).

2) Reconstruction of the environment

Since the reconstructed buildings offer only partial insight into a complete culture or a cultural environment, archaeological parks and open-air museums have further developed in such a way as to enrich the displays with a consideration and reconstruction of the then natural environment or even to present buildings in their original environments. Vegetation like trees, herbs, corn etc are reconstructed on the basis of paleobotanical research (Ahrens 1990, 36–7; Weber 1991, 104).

3) Historical workshops

Historical workshops are a special form of reconstructing the past and their inclusion in the activities of museums and parks is on the increase. Their experimental and pedagogical purpose was developed primarily in Denmark, where they are in widespread use. Groups of visitors can perform various activities in workshops in order to catch a glimpse of their ancestors', e.g. the manufacture of stone tools, wool for clothing, flour for bread, earthen pots without potter's wheels, ovens as well as food. Some parks and museums even offer weekly adventures, e.g. living in stone age houses without modern appliances (Ahrens 1990, 61–7).

4) Modern technology

The development of modern technology has enriched presentation of the past and rendered it more vivid and attractive. Such displays include the use of presentations on monitors, films, computer simulations and multimedia presentations where the experience is enhanced with effects of music, noise, smells, etc.

The York Centre offers an experience of the past in a very modern way: a time car with a synchronised acoustic system takes the visitors back 1000 years (Ahrens 1990, 29–31).

5) Display of archaeological excavations and methods of work

The goal of parks is not only the presentation of the past, but also bringing archaeology closer to the general public and presenting its methods of work. This includes presentations of archaeologists at work as well as archaeological remains during excavation, and in some cases visitors can take part in the activity under professional supervision (Ahrens 1990, 30).

6) Experimental archaeology

The activities of parks and museums increasingly include various research institutes which bring a scientific quality to their work. The branch of archaeology directly associated with reconstructing the past is experimental archaeology which establishes the original shapes of buildings and artefacts on the basis of experiments (Ahrens 1990, 44ss; Antoni 1999, 218).

7) Entertainment and tourism

Apart from their educational and scientific function, the speciality of archaeological parks and open-air museums is entertainment, relaxation and tourism in keeping with the time and environment presented. This includes various modern forms of entertainment, e.g. children's playgrounds, kindergartens, shows reconstructing certain segments of life, etc. Parks also include souvenir shops, bookshops, tea shops, restaurants with, for example, Roman cuisine following original recipes by Apicius, camps and summer houses, etc. (Ažman-Momirski 1993, 70–80; Blume 1997, 132; Ahrens 1990, 42–3).

8) Incorporation in local tourism

Archaeological parks and open-air museums are increasingly incorporated into local tourism and linked with other local sights. Most of them develop their own promotional activities and function as information centres.

The parks also work closely with other institutions (e.g. zoos, botanical parks, etc.), or are included in local events (festivals, performances, celebrations) and popularise places (e.g. with hotel names taken from Roman emperors, menus in local restaurants). Such links open up new awareness of possibility to archaeological parks as well as other activities (Ahrens 1990, 37; Lah 2002, 181–82; promotional leaflets).

Typology of archaeological parks

There are a huge number and variety archaeological parks. Due to a lack of literature on the subject, the existing typology, as far as it exists, cannot be quoted here. The following typology was established with the help of open-air museum typology (Grafenauer 2000; Lah 2002, 183ss) and various studies on the subject of the presentation of archaeological monuments (Ahrens 1990; Ažman-Momirski 1993, 83ss). Thus the following criteria of classification can be established, although they tend to overlap:

- range of the park or the number of buildings presented there (a house, a town, a town with landscape, a historical site),
- type of site or the subject (settlement, burial-ground),
- periodic display (a single archaeological period or several periods),
- form of presentation or method of preservation (conservation, renovation, reconstruction, copies),
- incorporation in the surroundings (urban, natural surroundings),
- way of life presented (urban or rural life or only segments of life, e.g. crafts, cultivation of land, stock-breeding, etc.),
- forms of accompanying displays of the past (historical workshops, theatre performances, multimedia presentations, computer simulations, etc.)

The following classification can be added:

- according to ownership (private or state property or a combination of both),
- according to the level of significance (local, regional, national, international).

Although archaeological parks are defined by the presentation of remains *in situ*, buildings that were not originally located there are also included in parks for a more comprehensible and illustrative display.

Concepts of the layout of archaeological parks

The layout of an archaeological park must be based on previous excavations and include archaeological remains (Ahrens 1990, 9; Antoni 1991, 217).

The presentation should include the following forms:

- 1) original remnants,
- 2) reconstructions,
- 3) activities or a combination of the above or, at best, a combination of all.

The methods of presentation should make use of the findings of:

- 1) experimental archaeology,
- 2) ethnoarchaeology,
- 3) museum exhibitions, or, at best, all of the above.

The research in such parks should include:

- 1) documentation of all archaeological, reconstructive and ethnoarchaeological activities (works) that make use of traditional as well as more modern methods,
- 2) library and appropriate facilities (laboratories) for work and research (Antoni 1999, 217).

Their tasks should be:

- 1) presentation of historical events; the display must be comprehensible for most visitors as well as those with special interests;
- 2) monuments protection, research, launching initiatives for scientific discussions as well as directions for new findings;
- 3) influence on landscape development;
- 4) consideration of economic and tourism factors (Gollmann 1991, 63).

The regulations governing the layout of archaeological remains for presentation as stated by the Verona Charter in Supplement 1 (Verona Charter 1997) can be used as a guide in the setting up of an archaeological park. The Charter regulates concrete technical directions for the setup of a monument environment as well as the criteria for public presentations, tours and use of ancient buildings that served for performances in the Roman period (circus, amphitheater, theatre), yet the conditions stated in it can also be applied to archaeological parks. Regrettably, the contents of the Charter cannot be presented here due to the limited scope of the article.

As well as the criteria set at above, general rules governing the appropriate layout and operation of archaeological parks have come to being through practice.

The establishment of an archaeological park in accordance with the requirements listed above is essentially the work of a team of experts: archaeologists, monument protection experts, architects, lawyers and politicians, who can define the directions for layout and presentation on the basis of their expert knowledge as well as the principles and regulations of the field. The presentation must be well thought-out and in line with scientific research (Gollmann 1991, 65; Guštin 2000, 25).

The "ideal" archaeological park is located in the centre or near the area that is under monument protection regulations. The practical operation of open-air museums and parks has established over the years that it is sensible to plan them in areas where archaeological remnants are present, which means that the presentation of remains *in situ* is a significant contribution to cultural heritage protection *in situ* on

the whole. Moreover, the monuments are located in their original surroundings, reflecting the original conditions of the people who lived there (Ahrens 1990, 60; Antoni 1999, 217ss).

It is better for the protection of the natural environment as well as the archaeological park that the appertaining modern facilities (business premises, car park) are located somewhat away from it, i.e. not in its direct vicinity or within its territory (Antoni 1999, 217ss).

It is advisable that the museum is located in the vicinity of these premises; its presentation of selected artefacts complements the subject of the archaeological park as well as local excavations and the surrounding area. These materials can be supplemented with reconstructive documentation and the offer of experimental work which facilitates not only a better understanding of the past but the feeling that the visitor has actually experienced the past. The museum should serve as a small research centre and include a library (ib. 218).

The reconstruction of buildings is a highly-rated method of presenting the past in a more comprehensible way. Despite numerous objections from experts that they are only hypothetical images of former appearances and therefore misleading for the audience, archaeologists dealing in the museology of archaeological parks have established that they are extremely valuable (Ahrens 1990, 9–10; Antoni 1999, 217; Gollmann 1999, 65). However, reconstructions must be in keeping with scientific findings. Such projects demand the collaboration of excavating archaeologists with architects, since archaeologists alone often cannot put together proposals for reconstruction on the basis of their findings. Architects are required for reconstructive sketches as well as drawing and measurements. They must also be present constantly during excavations and kept informed of the findings so as not to miss any important information or details. Architects familiar with architectural forms and building techniques typical of the archaeological periods in question are extremely welcome (Gollmann 1999, 65).

There are numerous museums and parks that present several archaeological and historical periods which, although imaginatively conceived and attractive for the visitor, can also be confusing. Lay people often “confuse” the characteristics of individual periods. This happens most often when the buildings are located in close proximity. A sufficient interspace between the buildings is therefore required for a multi-period presentation so that the information given remains clear in the minds of the visitors (Antoni 1999, 218, 220).

The ideal archaeological park and museum exhibition must reflect past life, the lives of people who lived there and not the lives of the archaeologists who excavated the site. We must bear in mind that it is the way of life that is being presented and not the artefacts themselves. In contrast to close-type museums, archaeological parks have an enormous advantage in the reconstruction and representation of past life in situ. And above all, they should not be “a presentation of death and mortality, but the positive concept of living archaeology, i.e. life” (Weber 1991, 104; Antoni 1999, 218–19).

Concepts of presentation of archaeological monument real estate

The basic principles of the management and renovation of heritage and monuments were formulated by the Australian ICOMOS in The Burra Charter in 1999 (The Burra Charter, 1999; cf. Guštin 2000, 23–24). A great deal has been written on the subject in Slovenia: on the evaluation criteria for monument presentation as well as on the criteria for the appropriate presentation of archaeological remains (e.g. Petru 1965, 5–7; Mikl-Curk 1972, 49–50; Slabe 1974, 62; Vuga 1981, 98–99; Slabe 1986, 124; Guštin 2000, 23–27). I will, therefore, not go into the detail on the problems of preservation and the management of monuments.

Instead, I will present the methods and options of presentation of monuments in archaeological parks according to three criteria: method, place and time.

Method

A monument can be presented in various forms: in words, through an image, as a model or live. Archaeological parks and open-air museums are characterised by a tendency towards live presentations of buildings with furnishings and appertaining outhouses. When architectural archaeological remains are

to be presented, there are a number of possibilities to choose from: conservation, restoration, reconstruction and a copy.

The Lausanne Charter favours the conservation method in monument presentation, i.e. the preservation of monuments in their originally discovered or preserved forms (ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage, Lausanne, 1990, Art. 6 & 79). An additional argument in favour of conservation and in opposition to other interventions in monuments is the idea that the image of ruins is one of the elements of archaeological monuments.

The method of reconstruction is commonly used in archaeological parks for representations of the past. The opinions on the use of reconstruction for the purposes of archaeological parks vary. It is indisputable that life-size reconstructions of buildings render exceptional visual effects that facilitate comprehension, while more "conservative" experts are sharply opposed to this method on account of the fact that reconstructions present only hypothetical models. They argue that such direct interventions represent inappropriate treatment of the ruins (cf. Ahrens 1990, 10; 177–178; Gollmann 1991, 63–65; Antoni 1999, 217; Lah 2002, 185). It is stated in the ICOMOS Lausanne Charter that no original archaeological sources are to be damaged or destroyed during reconstruction and, if possible, reconstructions are not to be carried out directly on archaeological remains (Art. 7).

Regardless of the choice of intervention, there are general conservation principles to be considered. Restoration, reconstruction or a copy must always be based on so-called scientific certainty and end at the point where conjecture begins.

Space

As far as the presentation of monuments in the open air is concerned, it can either be done in situ or by transferring them to another allocated and limited space. Archaeological parks basically define the preservation and presentation of monuments in situ. However, for a number of reasons, monuments cannot be preserved at the site of their discovery and are therefore transferred to locations where the conditions for their preservation are ensured. Open-air museums are examples of monuments transferred to new, selected locations.

The position of monuments in situ has always been highly significant for archaeologists; in recent years the trend of creating such presentations has also prevailed in ethnology (cf. Lah 2002, 184, Conrad 1992, 50). Preservation at the site of discovery is primarily a display of the monument in its original, natural surrounding that can be more easily understood in its spatial context and provides more information about our ancestors' way of life. Presentations in situ are also of special significance because the visitors to the site are aware that the very same area has been inhabited before (Ahrens 1990, 56–60).

Presentations in situ are an important contribution to the protection of heritage in situ and address the requirements of several documents in a significant way (Venice Charter, Amsterdam Declaration, Burra Charter, Lausanne Charter).

Time

As regards the temporal aspect, the presentation of monuments can be displayed in a single phase display, in several phases or in the form of a periodical display. The multi-period display means the presentation of buildings from different archaeological periods. Such a method is common in open-air museums where archaeological buildings are displayed at short distances, comprising mostly building structures from different archaeological periods transferred there from other places. It could be said that the informative and pedagogical functions prevail in such displays. Experience has shown that information on the characteristics of individual archaeological periods can often be confusing to visitors due to close proximity of individual buildings. When such a display is chosen, it is therefore advisable for the buildings to be displayed at greater distances (Antoni 1999, 218, 220). The phenomenon of several periods is not only known in planning the transfer of buildings, but is also fairly common in archaeology, when settlements from different archaeological periods are traced at the same location or in close proximity.

The phenomenon of several phases in continuous settlement can be seen at the same location or in the

same monument when phases of development within the same archaeological period are discernible (cf. Harris 1989, 149, 152). Usually only one of the building phases is better preserved. This would only be comprehensible to lay visitors when there were no entrenchments in the ruined pavements (phases). Therefore, the conservators usually make decisions on the basis of the results of scientific investigation of the excavation site and remains, and focus on the presentation of a single building phase. The rest is only indicated in accordance with the principle that contributions from all periods are to be taken into account in monument management (Mikl-Curk 1972, 50).

The presentation of monuments also comprises appropriate explanation as well as care for the presented monument. The latter includes the use of appropriate materials and development of the surrounding area in which the monument is positioned so that interventions do not cause or hasten its deterioration. Due to the limited scope of this paper I will not go into detail; there are several papers written on this subject, also in Slovenia (e.g. Mikl-Curk 1972, 49; Slabe 1974, 61ss; Slabe 1988, 14–20; Vuga 1981, 98–99; Gollmann 1991, 65; Weber 1991, 106; Maroević 1993, 243–244; Guštin 2000, 23–25).

Significance, evaluations and criticism of archaeological parks

The significance of archaeological parks can be explained by the goals and tasks that underpin their establishment: primarily the protection and preservation of cultural monuments or heritage. Archaeological parks containing a display of monuments in their original locations and surroundings present an important contribution to their preservation and protection *in situ* and thus correspond to the requirements of numerous charters and declarations (e.g. Venice Charter, Amsterdam Declaration, Burra Charter, Lausanne Charter).

The preservation of monuments also offers possibilities for further research, which renders a scientific and research character to archaeological parks. Their role is additionally enhanced by the requirement for the incorporation of research institutes, laboratories, libraries and museums within the scope of their activities as well as the organisation of various expert workshops, seminars, exchange of scientists in residence, etc. (Cf. Gollmann 1991, 63; Antoni 1999, 217).

The pedagogical and informative function are also of exceptional significance. Visitors encounter various forms of heritage and their wider value, since the appreciation of heritage is vital for the success of heritage protection (Curk 1990, 291; 1989, 377–178; Lah 2002, 169; Merriman 2002, 550ss). The methods in which the past is presented in modern archaeological parks facilitate a better understanding of archaeological remains and the time they originate from. Visitors undergo a far more vivid and convincing experience in the open air than in closed museum premises. However, life-size reconstructions play an important role, since they possess inestimable informative value in comparison with ruins and are retained in the memory much longer than any other kind of literary or museum presentations. Last but not least, such presentations attract numerous visitors and thus enhance the market value of monuments (Ahrens 1990, 9–11, 177–178; Gollmann 1991, 63–65; Walsh 1992, 94–96; Antoni 1999, 217; Merrimann 2002, 553–556; Lah 2002, 172–175, 185).

The primary tasks of archaeological parks include the stimulation and strengthening of positive values like cultural or natural identity, a sense of community, explanation of cultural diversity, etc. (Petru 1981, 568; Ahrens 1990, 9, 56; Pirkovič 1993; Walsh 1993, 109; Lah 2002, 174, 179; Merrimann 2002, 547).

Numerous archaeological parks and open-air museums operate as promotional and information centres and play a role in the tourist service of the place, region or country. Their connections with other institutions and the sights they contain render a special character to the city in which they are located and offer a new dimension to the tourist experience (Ahrens 1990, 37; Lah 2002, 180–81).

Archaeological parks are increasingly becoming places of relaxation and entertainment. They include children's playgrounds and kindergardens, tea shops, restaurants, camping facilities and other accommodation as well as event facilities (Ahrens 1990, 42–3; Lah 2002, 181).

The possibilities described above are also of exceptional economic significance, primarily in the form of profit from entrance fees and sales as well as hotels and restaurant income in the city. In a broader context such activities offer the potential for creating new jobs, which means enhancing the level of employment in the region and contributing to the local economy (Ahrens 1990, 36–7; Lah 2002, 195–7).

However, archaeological parks have also encountered criticism. Doubt is frequently expressed as to how their presentations, with all the accompanying forms of entertainment and relaxation, can offer realistic images of past ways of life, e.g. the everyday life of a citizen from a Roman province (Ahrens 1990, 42–3). The inability to create an entirely realistic image including dirt, misery and poverty stimulates misleading, idyllic and romantic notions of the past (Ahrens 1990, 178; Lah 2002, 173; Merrimann 2002, 546–47).

The employment of reconstructions widely used for displays of the past have also met with fierce criticism. Despite their great visual significance, one has to be aware that reconstructions do not belong to historical reality, but are models of the mind (Ahrens 1990, 177–79). The reconstruction method is also out of step with modern conservation approaches and is only seldom justified (Lausanne Charter, Art. 7; Burra Charter, Art. 20; Pirkovič 1993, 159).

In the present age of mass consumerism it is typical of parks to include entertainment and various forms of leisure activities which enhance their appeal and consequently stimulate the number of visitors and level of profit. There are numerous cases where the commercial function has predominated and obscured the original purpose of the park or museum, e.g. the preservation and presentation of exhibits. In other cases they make use of spectacles that are nonrealistic, professionally dubious or even fake. These are cases where private investors are involved or the founders are amateur archaeologists with no sense of science and limited knowledge of the past. Such cases have met with the severe opposition of experts. The term “entertainment park” or “Disneyland” has been used for such parks. In order to avoid the dangers described above it is advisable to include national institutions in such projects and, above all, independent organisations like UNESCO and ICOM (Ahrens 1990, 28–44; Blume 1997, 132; Antoni 1999, 218).

Conclusion

Slovenia can boast a rich archaeological heritage from all archaeological periods. Numerous monuments have been presented so far, and the range of presented archaeological sites or individual monuments comprises almost all types of sites and methods of presentation (for a concise overview see Mikl-Curk 1991, 75–87; Curk 1995). However, it is clear that more attempts are made to present Roman and Mediaeval complexes than those from prehistory. It is also true that they are dominated by presentation in the form of conservation and restoration rather than reconstruction.

Monuments in Slovenia that are presented *in situ* have not been developed as parks so they cannot be considered archaeological parks, but rather “monuments in their natural and urban surroundings” (cf. Slabe 1988, 13ss). The necropolis in Šempeter with its transferred monuments, however, is an example of an archaeological museum.

Regrettably, there are no archaeological parks in Slovenia structured according to the modern standards described above, i.e. with all the accompanying buildings and activities. Archaeological parks offer new approaches to the presentation of archaeological monuments and are a form of vivid presentation of the past. Such modern or even consumerist displays are attractive and interesting for the masses. Thus the activity contributes to the popularisation of archaeology as well as to a richer range of tourist services. Numerous countries follow new trends and Slovenia should do the same.

The modern presentation of archaeological remains is no longer a crude presentation of excavations, but rather a presentation of the “reconstructed past”. Opinions on archaeological parks have varied since their introduction. Despite the deficiencies of archaeological parks and open-air museums discussed above, they are a vivid and exceptionally accessible presentation of the past, with inestimable didactic value which manage to combine the pleasant with the useful. They are also an excellent example of the popularisation of the profession as well as of our cultural heritage and their incorporation in public life, which consequently raises awareness of their significance is, last but not least, beneficial for the profession itself.

Archaeological sites can be divided into two traditions, the Mediterranean and the Continental, depending on their origin, development and type of archaeological remains. The Mediterranean region is characterised by monumental ruins of ancient civilisations that offer specific possibilities for the development of archaeological parks due to the type and the condition of the ruins (cf. Schmidt 2000, 23–7). The second tradition, typical of Northern, Western and Central Europe, is associated with the

development of (ethnological) open-air museums with roots in Scandinavia (cf. Ahrens 1990, 40; Antoni 1999, 217). The latter possibility is perhaps more interesting for Slovenia on account of the type of archaeological remain found here, their level of preservation and the geographical similarities between the two regions.

Most experts agree that the efforts of the Swedish teacher Arthur Hazelius from 1891 onwards (known as Skansen) can be considered the official beginning of the development of organised and systematic open-air museums. He transferred houses of various types and ages from different parts of Sweden that could not be preserved in situ for various reasons to the site of the former ancient stronghold above the port of Stockholm. His idea was for people to actually live there and wear clothes from different periods, yet it turned out to be impractical as skilled museum staff are required for such a display (Grafenauer 2000, 58–9).

Nonetheless, the development of archaeological parks can also be associated with that of natural parks since they provided a model as to size, their relatively early beginnings and their role in stimulating visitors (oral information of Dr. Jelka Pirkovič).

Notes

1 This paper is a summary of the first part of my diploma work (Arheološki park – primer Spodnja Hajdina, Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo). The concepts were applied to the site of Spodnja Hajdina, where, apart from a few prehistoric finds, a Roman burial-ground and a town quarter were discovered that used to be part of the Roman Petoviona.

2 "Public archaeology" originally denoted heritage management, while recently its goal has become to bring archaeology closer to people, through a mixture of education and pleasure (Merriman 2002, 541).

3 I.e. general term for the type of presentation. The theme of presentation is defined by the adjective explaining the subject of presentation, e.g. archaeological, ethnographic, technical ... open-air museum or park (cf. Lah 2002)

Literature

- Ahrens, C., 1990, Wiederaufgebaute Vorzeit - Archäologische Freilichtmuseen in Europa, Neumünster.
Amsterdamska deklaracija, The Declaration of Amsterdam, 21.–25. 10. 1975, vir: <http://www.icomos.org/docs/amsterdam.html> (18. 4. 2003).
- Antoni, J., 1999, Mirrors of our past and present: Archaeological parks, *Archaeology of the Bronze Age, Archaeologia*, 217ss.
- Ažman - Momirski, L., 1993, Imaginarni arheoloških objektov, Magistrsko delo, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Beneška listina, Mednarodna listina o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij, *Benetke*, 31. 5. 1964, *Var. spom.* 12, (1967) 1969, 153ss.
- Blume, H., 1997, Pridobivanje sredstev za vaš muzej ali kako lahko vaš muzej zasluži. – *Argo* 40/2, 132ss.
- Burska listina, The Burra Charter, The Australian ICOMOS Charter for Conservation of Places of Cultural significance, 1999. – Vir: <http://www.icomos.org/australia/burra.html> (15. 4. 2003).
- Conrad, K., 1992, Ein Europäisches Freilichtmuseum in Mitteleuropa. 100 Jahre nach Skansen. – *Glasnik slovenskega etnološkega društva* letn. 32, št. 3, 49ss.
- Curk, I., 1990, Unesco-Konferenca. Razumevanje in ohranjanje arhitekturne dediščine. Vzgoja in izobraževanje mladih. – *Var. spom.* 32, 290ss.
- Curk, I., 1995, Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji. – Ljubljana.
- Gaberšček, S., 1992, Muzej na prostem na Brdu pri Kranju. – *Var. spom.* 34, 180ss.
- Gollmann, K. F., 1991, Planung und Errichtung eines Archäologieparks in Carnuntum aus der Sicht des Architekten, *Savaria* 20/1, 63ss.
- Grafenauer, Boža, 2000, Muzej na prostem, skansen, ekomuzej ...? – *Glasnik slovenskega etnološkega društva*, let. 40, št. 1, 58ss.
- Guštin, M., 2000, Ni gore, hriba ne gorice, kjer cervkica se ne blešči ... – Ljubljana.
- Harris, E. C., 1989, Načela arheološke stratigrafije. – Ljubljana.
- ICOM-ova deklaracija o muzejih na prostem iz leta 1982 (posodobljena). – V: Lah 2002, priloga D, 317ss.
- ICOMOS-ova Listina iz Laussane, ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage, 1990. – Vir: http://www.bda.at/download/charta/lausanne/Charta_von_Lausanne_dt.doc.
- Košček, V., 1981, Turistična izraba in vloga arheoloških spomenikov in muzejev. – *Arh. vest.* 32, 561ss.
- Koželj, Z., 1986, Muzej na prostem kot skupni spomeniškovarstveni problem in muzejski problemi. – *Var. spom.* 28, 101ss.
- Koželj, Z., 1991, Novosti pri oblikovanju mreže regionalnih muzejev na prostem v Republiki Sloveniji. – *Var. spom.* 33, 111ss.
- Koželj, Z., 1992, Poročilo o izvajanju projekta »Mreža regionalnih muzejev na prostem na Slovenskem« v letu 1991. – *Var. spom.* 34, 176ss.
- Lah, L., 2002, Muzeji na prostem – večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine. Doktorska disertacija. Fakulteta za arhitekturo. – Ljubljana.
- Marović, I., 1993, Uvod u muzeologiju. – Zagreb.
- Merriman, N., 2002, Archaeology, heritage and interpretation. – V: *Archaeology – The Widening Debate*. – Oxford University Press.
- Mikl - Curk, I., 1972, K prezentaciji nepremičnih arheoloških spomenikov – rimskih stavbnih ostalin. – *Var. spom.* 15, 49ss.
- Mikl - Curk, I., 1984, Arheološka dediščina na Slovenskem in turizem. – *Var. spom.* 26, 101ss.

- Mikl - Curk, I., 1991, Römische Altertümer Sloweniens als Freilichtmuseen und Parkanlagen. – Savaria 20/1, 75ss.
- Petru, P., 1965, Upravičenost rekonstrukcije posameznih arheoloških spomenikov. – Var. spom. 9, 3ss.
- Petru, P., 1981, Arheološka dediščina – obča družbena svojina. – Arh. vest. 32, 567ss.
- Picej, R., 2000, Z muzeji obogaten turizem – kdaj tudi v Sloveniji. – Argo 43/1, 20ss.
- Pirkovič, J., 1993, Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji. – Vestnik št. XI.
- Ravnik - Toman, B., 1999, Arheologija v slovenskih muzejih. – Argo 42/1, 20ss.
- Ravnik - Toman, B., 2000, Turizem in slovenski muzeji. – Argo 43/1, 26ss.
- Schmidt, H., 2000, Archäologische Denkmäler in Deutschland – rekonstruiert und wieder aufgebaut. – Pos. izd. Archäologie in Deutschland.
- Slabe, M., 1974, Nekaj pripomb k prezentaciji nepremičnih arheoloških spomenikov. – Var. spom. 17–19/1, 61ss.
- Slabe, M., 1986, O vrednotenju nepremične arheološke dediščine. – Var. spom. 28, 121ss.
- Slabe, M., 1988, Iz izkušenj pri prezentiranju arheološke dediščine. – Var. spom. 30, 13ss.
- Statut ICOM-A, ICOM-ov kodeks poklicne etike, Ljubljana, 1993.
- Veronska listina 1997, Verona Charter, Charter on the use of ancient places of performance, avgust 1997. – Use of ancient places of performance, Verona Charter and Segesta Declaration. [www.coe.int/T/E/Cultural Cooperation/Heritage/Resources/1RefTxt.asp#TopOfPage](http://www.coe.int/T/E/Cultural%20Cooperation/Heritage/Resources/1RefTxt.asp#TopOfPage).
- Vuga, D., 1981, Prispevki k teoriji in praksi zaščitnega arheološkega raziskovanja. – Varstvo spomenikov, 23, 95ss.
- Walsh, K., 1992, The Representation of the Past – Museums and heritage in the postmodern world. – London in New York.
- Weber, G., 1991, APC – Der Archäologische Park Cambodunum. Archäologie als Spektakel? Archäologie als Auftrag?. – Savaria 20/1, 103–122 str.

Mitja Ferenc

Ministrstvo za kulturo in evidentiranje prikritih grobišč v RS

Analiza opravljenega dela v obdobju od aprila 2002 do oktobra 2004

UDK: 719:94(497.4)"1941/1946"

UDK: 001.8:323.28(497.4)"1941/1946"

Ključne besede: evidentiranje prekritih grobišč v Sloveniji, druga svetovna vojna

Zgodovinski uvod

Izrazi zamolčana grobišča, povojna grobišča, fojbe ali sedaj najbolj uveljavljeni prikrita grobišča so označka za grobišča skupinskih in posamičnih usmritev pripadnikov oboroženih formacij protipartizanskega tabora in tudi civilistov ob koncu druge svetovne vojne ter tudi med vojno samo. V politični, publicistični in deloma strokovni rabi se je zanje uporabljal tudi izraz (množična) povojna grobišča.

Oborožene enote, ki so se bojevale proti slovenski in jugoslovanski narodnoosvobodilni vojski in gibanju na strani nemških oboroženih sil, so se ob koncu druge svetovne vojne v Evropi, med zaključnimi operacijami, umikale s slovenskega ozemlja in čezenj na avstrijsko Koroško. Spremljalo jih je večje število civilistov. V strahu pred Jugoslovansko armado in novimi oblastmi so se želeli predati Angležem in Američanom.

Po 5. maju 1945 so se na Koroško umaknili tudi pripadniki slovenskih oboroženih formacij protipartizanskega tabora: Slovenskega domobranstva, Gorenjske samozaščite (Gorenjsko domobranstvo), del Policijskega zbora v Ljubljani in nekaj četnikov. Na Koroškem so se dali razorožiti britanski vojski, ki jih je internirala na Vetrinjskem polju južno od Celovca. Umaknilo naj bi se jih okoli deset do dvanajst tisoč in še okoli šest tisoč civilistov. Tam so se britanskim enotam želele predati tudi umikajoče se poražene enote iz drugih jugoslovanskih pokrajin. Tako je v tistem času tja prispelo tudi več tisoč ustaških, hrvaških domobrantskih, srbskih in drugih vojakov in civilistov.

Zavezniške vojaške oblasti so se odločile, da vse Jugoslovane, ki so služili nemškim oboroženim silam, izročijo Titovim oblastem in da ne sprejmejo več nobenih enot z jugoslovanskega ozemlja. Tako so po nekaj dneh bivanja na Koroškem med 27. in 31. majem vrnili pripadnike slovenskega protipartizanskega tabora in civiliste. V celoti naj bi zavezniki vrnili skupaj s civilisti okoli 10.000 oseb. Vendar se v virih pojavljajo različne številke: od 8263 do 11.850.¹ Hrvaške ustaše in domobrane so vrnili že prej, med 18. in 23. majem, t. i. srbske ljotičevce (Srbski dobrovoljski korpus), t. i. nedičevce (Srbska državna straža) pa med 24. in 27. majem. Po nekem zavezniškem poročilu naj bi od 18. do 31. maja izročili jugoslovanskim oblastem 12.196 Hrvatov, 8263 Slovencev, 5480 Srbov in 400 Črnogorcev.

Transporti vrnjenih Slovencev so šli v dveh smereh. Britanske enote so domobrane in druge prepeljale do železniških postaj v Podgorju (Maria Elend) in Pliberku (Bleiburg), kjer so jih prevzeli pripadniki Jugoslovanske armade in jih prepeljali v Jugoslavijo; iz Podgorja so jih peljali čez Področjo in Jesenice ter čez sprejemni taborišči v Radovljici in Kranju na škofjeloški grad in v Škofove zavode v Šentvidu nad Ljubljano, kjer je bilo osrednje taborišče, iz Pliberka pa so transporti odpeljali čez Dravograd do Slovenj Gradca, od koder so šli ujetniki peš ali z vlakom v taborišče Teharje, zadnja transporta pa so tja pripeljali z vlakom čez Maribor.

Ujetnike so po kratkih zaslišanjih in verjetno poizvedbah v domačih krajih razdelili v tri skupine. Tiste iz skupine C – bilo jih je največ – so kmalu usmrtili. Iz Šentvida so jih največ prepeljali z vlakom do Kočevja in nato s kamioni do brezen v Kočevskem rogu, iz Teharj pa največ do rudniških razpok Starega Hrastnika. Jetnikom iz skupin A in B so sodila vojaška sodišča in jih večinoma obsodila na časovne kazni z zaplembo premoženja. Po odloku predsedstva Avnoja s 3. 8. 1945 so večji del še živečih obsojencev, zlasti mladoletne, izpustili. Toda vsi niso prišli domov, nekatere od njih so nato zunajodno usmrtili po odločitvi krajevnih oblasti oziroma so jih pričakale in usmrtila različne neformalne skupine »maščevalce« ali pa so izginili pozneje.

Tiste, ki so služili v nemški vojski ali oboroženih enotah pod njenim poveljstvom in so ostali v Sloveniji, so nove oblasti sredi maja pozvale, naj se prijavijo. Zaprli so jih in jih podvrgli enakemu izboru kot v Šentvidu in Teharju, le z blažjim režimom. Iz zaporov so jih vodili na bližnja morišča. V taborišča je OZNA zaprla velik del pripadnikov nemške manjšine in tiste Slovence, ki jih je sumila sodelovanja z okupatorji. Tiste, ki jih niso izgnali ali izpustili, so usmrtili.²

Takoj po osvoboditvi in zasedbi slovenskega in hrvaškega etničnega ozemlja zahodno od rapalske meje (državne meje med Jugoslavijo in Italijo) ter vzpostavitvi zasedbene vojaške uprave so jugoslovanske oblasti v Julijski krajini (in Benečiji) aretirale več tisoč ljudi: Italijanov, Slovencev, Hrvatov, Nemcev in drugih. Okoli 1600 oseb je končalo bodisi v kraških brezni na Goriškem ali Tržaškem ali pa so jih deportirali v Jugoslavijo, kjer so bili bodisi ubiti ali pa so umrli v zaporih in taboriščih.³

V Sloveniji so usmrtili tudi pripadnike drugih narodov, največ pripadnikov oboroženih sil Neodvisne države Hrvaške (hrvaških ustašev in domobranov), črnogorskih četnikov in tudi civilistov, ki so se umikali z oboroženimi enotami čez Slovenijo na Koroško. Pred Pliberkom se je ta množica 15. maja pod britanskim pritiskom predala jugoslovanski vojski. Vrnitev po Dravski dolini proti Hrvaški so spremljale množične usmrtitve zlasti ustašev in domobranskih častnikov.⁴ Mnogo vojakov in civilistov so že pred tem zajele enote Jugoslovanske armade na poti od hrvaške do avstrijske meje.

O povojnih pobojih je prav gotovo odločalo najožje jugoslovansko državno vodstvo, ukaz je verjetno prišel od vrhovnega poveljnika Jugoslovanske armade Josipa Broza Tita. »Posel« sta, vsaj kar zadeva množične usmrtitve Slovencev, opravila KNOJ in OZNA za Slovenijo, sodelovali pa so tudi pripadniki Jugoslovanske armade iz drugih predelov Jugoslavije.

Kolikšno je število usmrčenih v prikritih grobiščih, natančno verjetno ne bo nikoli znano. Zadnja leta Inštitut za novejšo zgodovino izvaja projekt popisa žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji. Po zadnjih podatkih (1. 1. 2004) je v Sloveniji v vojni in zaradi nje do vključno januarja 1946 umrlo 84.708 oseb, od teh 13.387 po vojni.⁵ Nas zanimajo žrtve na protirevolucionarni, protipartizanski strani, med katerimi je večji del tistih, ki so v prikritih grobiščih. Tako je popis naštel 6233 skupnih žrtev med civilisti protirevolucionarnega tabora, od teh 4371 žrtev medvojnih in 1862 žrtev povojnih usmrtitev, ter 14.392 žrtev protirevolucionarnih oboroženih enot, od teh 11.492 žrtev povojnih zunajodnih usmrtitev in 975 žrtev medvojnih zunajodnih usmrtitev (414 vaških stražarjev, 211 slovenskih četnikov, 273 slovenskih domobrancev, 21 gorenjskih domobrancev, 56 primorskih domobrancev).⁶

Razloge za drastičen obračun z domobranci in tudi civilisti je treba ocenjevati v povezavi z glavnimi procesi medvojne okupacije, kolaboracije, odporom in na delu slovenskega ozemlja znotraj okupacije tudi državljansko vojno. Pomembno vlogo so odigrala čustva oziroma želja po maščevanju in težnja po obračunu z nasprotniki revolucije in »moralnem čiščenju«.

Usoda domobrancev med prebivalstvom ni ostala skrita. Pobegli jetniki iz taborišč in zaporov, predvsem pa rešenci iz brezen Kočevskega roga in rudniških razpok Starega Hrastnika so o tem pričali sorodnikom in prijateljem, o njihovi usodi je obširno pisala politična emigracija. Toda v slovenski javnosti se o tem ni smelo govoriti. Množična grobišča so bila zravnana, zakrita, uničena. Da je treba zravnati grobove nemških in drugih okupatorjev in njihovih sodelavcev, je določal dopis zveznega ministra za notranje zadeve z dne 18. maja 1945 in prepis njegovega ukaza slovenskega ministra za notranje zadeve Zorana Poliča z dne 12. junija 1945. Vprašanje usode domobrancev je v političnih krogih prvi načel Edvard Kocbek leta 1947, a so mu zagotovili, da so domobranci na »prevzgoji«. V javnosti pa je močno odmeval njegov intervju v tržaški reviji Zaliv leta 1975, v katerem je govoril tudi o usmrtitvi domobrancev in zaradi tega doživel ostro reakcijo slovenskih politikov. Vprašanje narodne sprave, za katero se je zavzela Spomenka Hribar leta 1984 v eseju Krivda in greh (Kocbekov zbornik) in ki je odprl pot javnemu, pietetnemu spominu na domobranske žrtve, še danes ni rešeno, čeprav so državni, cerkveni in strankarski predstavniki že večkrat izrazili svoja stališča in prizadevanja do narodne pomiritve. Tudi po spravi

slovesnosti 8. julija 1990 pred množičnim grobiščem pod Krenom v Kočevskem rogu, ki se je je udeležilo več deset tisoč ljudi z najvišjimi predstavniki političnega in javnega življenja, je poboj domobrancev ostal predmet delitev med Slovenci. To se je nazadnje pokazalo tudi v parlamentarni razpravi ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, ki je bil po nekaj letih sprejet junija 2003 in ki naj bi uredil vprašanje vojnih in poveljskih grobišč, med njimi tudi domobrantskih žrtev in žrtev drugega medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja.

Zakonodaja vojnih grobišč

V Sloveniji je 3811 grobov in grobišč, od katerih jih je 114 iz prve svetovne vojne, 3694 iz druge svetovne vojne in 3 iz drugih vojn. Gre za okoli 108.000 pokopanih oseb, od katerih jih večina sodi v čas prve svetovne vojne (več kot 86.000). Seveda ne gre le za Slovence, temveč za osebe različnih narodnosti, ki so padle na ozemlju Slovenije. Od 3694 grobov druge svetovne vojne je 2707 grobišč in grobov borcev NOV in 942 grobov žrtev vojnega nasilja.⁷ V te uradne številke pokopališč, grobišč, grobnic, grobov in žrtev pa niso zajeti tisti, ki niso mogli in smeli imeti svojega groba, niso zajeta tista grobišča, ki jih označujemo kot prikrita.

Slovenija v dvanajstih letih svoje samostojnosti in še nekoliko daljšem obdobju, ko se je vprašanje teh grobišč v medijih lahko dotaknilo slehernega Slovenca, ni mogla začeti sistematično zbirati podatke o prikritih grobiščih.⁸ Aktivneje je država – vsaj deklarativno – posegla v problem jeseni 2001, ko so javnost zasuli komentarji o odkritih grobiščih v Crngrobu, Lancovem in Slovenski Bistrici ter se je upravičeno postavljalo vprašanje, kdaj bo država pridobila seznam prikritih grobišč in kdaj ter kako jih bo začela urejati. Sledila je izjava, v kateri se je Vlada RS zavezala, da bodo državni organi storili vse, da se grobišča najdejo, označijo, in kjer je potrebno, posmrtni ostanki tudi prekopljejo.⁹

Kako in na kakšen način je potekalo sodelovanje Ministrstva za kulturo pri evidentiranju prikritih grobišč

Začetki evidentiranja segajo v leto 2000. Državni zbor je oktobra 1999 ob obravnavi predloga zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini (ZLKSDL) sprejel dva sklepa, od katerih eden predlaga Vladi RS, da Komisija za reševanje prikritih grobišč¹⁰ (v nadaljevanju Komisija) pripravi seznam množičnih grobišč kot osnovo, na podlagi katere bo Vlada pripravila razglasitve za spomenike državnega pomena.

Tisti, ki smo se ukvarjali z zgodovinskimi spomeniki in njihovim razglašanjem, smo vedeli, da tak sklep Državnega zbora pomeni tudi potencialno nevarnost. Ob dejstvu, da ni bilo evidence grobišč, da se grobišča niso začela še niti urejati, je obstajala bojazen, da bi za kulturne spomenike, morda celo državnega pomena, razglasili lokacije, ki bi bile nepreverjene, neraziskane in nepotrjene. Jasno je, da mora biti razglasitev nekega grobišča za kulturni spomenik samo končna faza pri urejanju tega grobišča. Najprej je treba ugotoviti, ali imamo v posameznem primeru sploh opraviti z grobiščem. Šele nato pridejo na vrsto uvrstitve v register vojnih grobišč, ureditev in na koncu morebitna razglasitve za kulturni spomenik. Spomeniška stroka se je s podobnimi pojavi in pritiski ubadala že pri sorodni zgodovinski dediščini iz obdobja druge svetovne vojne.

Ko smo v Komisiji spoznali, da v bližnji prihodnosti ni realnih možnosti, da bi Ministrstvo za delo kot resorni organ evidentiranje izvedlo (kadrovska in tehnična nezmožnost, zavračanje pristojnosti, dokler zakon o Vojnih grobiščih ne bo sprejet, itd.), smo se v začetku leta 2000 priprave seznama lotili člani Komisije sami. Predlagali smo, da se razkorak med zahtevami Državnega zbora, med željami in nalogami Komisije, med prakso in strokovnimi načeli, ki veljajo v spomeniškoarstveni stroki (Ministrstvo za kulturo), in med trenutnim stanjem priprave topografije in ureditve grobišč (Ministrstvo za delo), reši tako, da si Komisija ali skupina članov Komisije, ki jo ta pooblasti, ogleda vsa (ali že vnaprej izbrana) grobišča in pripravi seznam. Od januarja do junija 2000 so delo na terenu izvajali: člana Komisije **Tine Velikonja** (predsednik Nove slovenske zaveze) in dr. **Mitja Ferenc** (Ministrstvo za kulturo, Uprava RS za kulturno dediščino; v nadaljevanju MK, Uprava RS KD) ter **Mateja Bavdaž** (MK, Uprava RS KD). Občasno so

se skupini pridružili tudi drugi člani Komisije (na primer predsednik Viktor Blažič). Že takrat je delo potekalo v okviru Ministrstva za kulturo, saj Komisija ni imela nobenih materialnih in tehničnih sredstev za tak projekt. Po nekajmesečnem delu se je junija 2000 delo prekinilo, saj je vlada dr. Bajuka zamenjala predsednika Komisije in del članov. Novo vodstvo Komisije¹¹ je imelo drugačne poglede in način dela, pisec tega članka in vodja ekipe za evidentiranje pa kljub prizadevanjem dotedanlega predsednika Komisije ni bil več njen član.¹² Naslednje leto – junija 2001 – je vlada dr. Janeza Drnovška sestavila novo komisijo, Komisijo Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Med sedmimi nalogami te komisije je na prvem mestu napisano: »... evidentiranje podatkov o številu in območjih grobišč predstavnikov nezmagovite strani v drugi svetovni vojni – vzpostavljena evidenca bo lahko pozneje služila za normiranje grobišč.« Priprava evidence je torej postala ena glavnih nalog Komisije.¹³

Poznavajoč sistem evidentiranja kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo in njeni Upravi RS KD in upoštevajoč tehnične možnosti njihovega INDOK centra ter dejstvo, da za tak projekt niso obstajala namenska sredstva v proračunu, je bilo najprimerneje, da je ta projekt začel nastajati v okviru Ministrstva za kulturo. Zakaj?

Pri Upravi RS KD namreč že nekaj let deluje računalniško podprta baza registra kulturne dediščine, kjer je vpisanih več kot 16.000 enot kulturne dediščine.¹⁴ Metodologija, ki jo je razvila Uprava RS KD, se nam je zdela najprimernejša in najbližja osnova, na katero bi lahko navezali topografijo prikritih grobišč. Vsakršno uvajanje nove metodologije, novega načina dela, iskanje izvajalcev, proračunskih sredstev itd. bi delo zavleklo, zahtevalo bi veliko večja sredstva, razpise, daljše roke itd. Realno gledano, je v sistemu državne uprave tak projekt zaradi metodologije in zagotovljenih tehničnih predpogojev lahko začel nastajati le pri tem organu. Ministrstvo za kulturo se je, čeprav ni resorni organ za vojna grobišča, odločilo, da bo projekt eno leto nastajal v njegovem okviru, to je z njegovimi kadri in sredstvi ter tehnično podporo oziroma njegovemu upravnemu.

Načela priprave projekta Evidentiranje prikritih grobišč v RS

Osnovne usmeritve projekta so bile izdelati evidenco in register prikritih grobišč, ki bosta kartografsko in fotografsko ter dokumentacijsko podkrepljena. Projekt naj bi nastajal v okviru državne uprave in ob obstoječih kadrovskih in finančnih možnostih po notni metodologiji. Vseboval naj bi rezultate, na podlagi katerih se bo država lažje odločala o postavitvah spominskih znamenj in smernicah za urejanje grobišč. Omogočal bi nadgradnjo in nadaljevanje dela in bil osnova za delo resornemu organu – Ministrstvu za delo, ko bo ta imel zagotovljene kadrovske in tehnične možnosti za nadaljevanje. V pomoč naj bi bil tudi drugim državnim organom – Ministrstvu za notranje zadeve, Ministrstvu za okolje in prostor, tožilstvom, sodiščem (pri odločitvah sodišča o posegih pri sondažah, izkopih), medijem, raziskovalcem in drugim. Zaradi kratkega roka smo se dela lotili po stopnjah; nismo šli v detajlno raziskavo posameznih grobišč, temveč smo želeli čim prej pridobiti osnovne podatke za čim več lokacij. Za najpomembnejše smo imeli določitev kraja s satelitsko navigacijo, ki je bila osnova za poznejše digitaliziranje in kartografski izris in določitev zemljiškopravnih podatkov ter fotodokumentacijo in natančen opis dostopov. Priprava evidence je bila specifična in težavna že v tem, da je bilo treba na terenu samem najti, določiti posamezne lokacije grobišč in njihovo velikost ter morebitne žrtve, in to ob dejstvu, da so pisni viri o povojnih pobjah redki, o lokacijah grobišč pa jih skoraj ni. Tako so nam za iskanje podatkov poleg literature, časopisja, zapisnikov občinskih preiskovalnih komisij, zapisnikov preiskovalnih komisij Državnega zbora RS (t. i. Pučnikove, Polajnarjeve), arhiva Nove Slovenske zaveze, arhivov okrožnih javnih tožilstev, arhivov policijskih uprav, katastra Jamarske zveze Slovenije in zasebnih arhivov prišli zelo prav tudi ustni viri. Ne glede na to, da je treba ohraniti kritično distanco do virov, zlasti ustnih, pa so bili zaradi pomanjkanja pisnih virov (kot že rečeno, so pisni viri o povojnih pobjah redki, o lokacijah grobišč pa jih skoraj ni) spominski zapisi in izjave neposrednih prič skoraj edine sledi, ki so nas privedle do lokacije.¹⁵ Ker se država, razen v nekaj redkih primerih, načrtnega raziskovanja – sondiranja grobišč – še ni lotila, je posamezne evidentirane lokacije še nemoogoče povsem potrditi ali zavreči.

Poročilo o ogledih in tehničnih zadevah

V sodelovanju s poznavalci posameznih grobišč, kriminalisti, predsedniki in člani nekdanjih občinskih preiskovalnih komisij za raziskavo povojnih množičnih pobojev, sorodniki žrtev in drugimi sta avtorja dr. Mitja Ferenc in Mateja Bavdaž v obdobju od marca 2002 do februarja 2003 obiskala in zajela podatke o vsakem grobišču in jih obdelala po enotni metodologiji.¹⁶ S satelitsko navigacijo (GPS) sta v tem času določila 196 lokacij grobišč, naredila okoli 2000 fotografij, pripravila 262 kart, okoli 1300 skic, zemljevidov, fotografij in druge dokumentacije ter opravila številne avdio- in videozapise. Za vsako grobišče sta podala identifikacijske podatke, opisala grobišče in mu dodala oznake za iskanje in razvrščanje, določila lokacijo grobišča, vire in literaturo, fotografije itd.¹⁷ Kljub 196 evidentiranim lokacijam je še najmanj 187 krajev ostalo na seznamu za ogled. Delo se je pozneje lahko nadaljevalo avgusta 2003, ko sta Ministrstvo za delo in Ministrstvo za kulturo sklenili dogovor o sodelovanju pri Evidentiranju prikritih grobišč v RS. Evidentiranje naj bi bilo končano do konca leta 2004.

Shema računalniške obdelave

1. Identifikacija

Oznaka: pomeni zaporedno številko vpisa.

EŠD: evidenčna številka dediščine. Nekaj grobišč je že sedaj vpisanih v register dediščine, ki se vodi pri Upravi RS KD.

Ime grobišča: sestavljeno je iz imena naselja, na območju katerega se grobišče nahaja, in iz krajevne oznake, ki najbližje opredeljuje lokacijo.

Sinonimi: tu vpisujemo druga imena grobišča, ki jih zasledimo v virih in literaturi.

2. Opis grobišča

Kratek (stavek ali dva) in nekoliko daljši opis (običajno okoli deset vrstic) sta namenjena opisu zgodovinskih dogodkov: kdo, kdaj, koliko. Tu bo prihajalo do največ sprememb, saj bomo z raziskavami ali dognanji na terenu, ob izkopih, sondažah, novih pričevanjih ipd. prihajali do novih spoznanj.

Tip grobišča nam bo razvrstil lokacije po vrsti zemljišča, na katerem je grobišče: travnik, njiva, obrežje, sadovnjak, območje ob potoku, gozd, apnenica, kamnolom, gomila, vrtača, jasa, odlagališče odpadkov, ribnik, urbano okolje ipd.

Pod **geslo** sva vnašala vrsto žrtev, ki se pojavljajo v virih: na primer hrvaški civilisti, slovenski domobranci, ustaši, domobranski ranjenci ipd.

Kategorija **narodnost** nam bo omogočala razvrstitev grobišč in njihovih žrtev po narodnosti (Nemci, Italijani, Romi, Slovenci itd.).

Status žrtve nam bo omogočal razvrščanje grobišč glede na to, kdo je v njih pokopan: civilisti, vojaki, mešano, neznano.

Označitev nam bo povedala, koliko grobišč je označenih in koliko ne.

3. Lokacija

Tretja skupina podatkov so podatki o lokaciji grobišča.

Vsaka satelitsko določena lokacija sodi v območje, ki naselju pripada, vsako naselje pa pripada določeni občini. **Centroid** pomeni središčno točko v primeru, če imamo zarisano območje in ne lokacije. Slovenija je razdeljena na mrežo **kart** v različnih merilih. Tu sva s kolegico Matejo Bavdaž vpisovala imena kart v merilu 1 : 5000 in 1 : 25.000. Sledita **kratek** in **daljši opis lokacije**. Tu zapišemo lego grobišča. Če je grobišče na primer v kraškem breznu, zapišemo osnovne podatke o breznu, o ureditvi grobišča in mnenje o zanesljivosti oziroma o tem, kaj bi bilo treba še storiti za zanesljivejšo ugotovitev obstoja posmrtnih ostankov. Zelo pomembno je poglavje **Opis dostopa do lokacije**, kjer sva poskušala natančno opisati, kako do grobišča pridemo. Podrobneje sva to opisovala pri teže dostopnih lokacijah.

Zaris lokacije TTN in **zaris lokacije ortofoto** pomeni, da sva vsak zemljevid skenirala tako kartografsko kot s pogledom iz zraka (ortofoto) v merilu 1 : 5000.

4. Viri in literatura

Tu bodo navedeni viri in literatura o posameznem grobišču ali dogodkih, ki se navezujejo na grobišče.

5. Fotografije

Vsako lokacijo grobišča in vse, kar je z grobiščem povezano (ureditev, znamenja, dokumentacijske slike, dokumenti), sva tudi fotografirala. Izbrane fotografije ali dokumente sva skenirala in jih vnesla v računalniško aplikacijo. Pri vsaki sliki so navedeni opis, datum nastanka ter ime osebe, ki jo je posnela.

6. Opombe

V tem polju so med drugim zabeleženi datumi vpisov v evidenco, datumi terenskih ogledov in osebe, ki so ob tem sodelovale.

7. Kataster

Tu vpisujemo podatke o številki parcele, katastrski občini in katastrski upravi. To skupino podatkov smo vključili naknadno (februar 2004), po sprejetju Zakona o vojnih grobiščih, ker je ta predvidel za register grobišč tudi to vsebino. Poleg tega na parcelnih listih zarisujemo lokacije v manjšem merilu, večinoma v merilu 1 : 1000 in 1 : 2000.

8. Ustni viri

Tudi to polje smo v aplikacijo vključili naknadno. Ker so nam podatke posredovale tudi osebe, ki ne želijo biti imenovane, smo v prejšnjih opisih njihova imena označili z njihovimi začetnicami. Tu so navedena njihova polna imena in naslovi. To polje zato zaenkrat ni namenjeno javnosti.

9. Izpisi

Vpisane podatke lahko natisnemo v različnih oblikah izpisa (popoln opis, kratek opis ali seznam grobišč, urejen po občinah, abecednem vrstnem redu, zaporednih številkah itd.).

Ob začetku dela smo računali, da je v Sloveniji okoli 120–150 lokacij, ki so ali bi lahko bila grobišča. Vendar kaže, da je naša država mnogo bolj prepredena z grobišči, kot smo predvidevali. V prvi fazi evidentiranih 196 lokacij sodi v 54 občin, kaže pa, da bo več kot 70 slovenskih občin, to je več kot tretjina, imelo na svojem teritoriju opraviti z enim ali več prikritimi grobišči. Največ lokacij je evidentiranih v občinah Mislinja, in sicer 15, v Radovljici 14, v Preboldu 13, v Celju 12, v Kamniku 12, v Škofji Loki 10.

Grobišča glede na kraj pokopa

Glede na kraje, ki so jih izbrali za usmrtnice, lahko grobišča razdelimo v štiri skupine: kraška brezna, rudniške jaške, kamor uvrščamo tudi zaklonišča, protitankovske in strelske jarke ter običajne jame, ki so jih za usmrtnice morali izkopati. Od 196 obdelanih lokacij grobišč je 31 kraških brezen, 6 rudniških jaškov in zaklonišč, 9 protitankovskih jarkov in 150 običajnih jam.

Jamarji so med nekaj več kot 7000 v registru¹⁸ opisanimi **kraškimi jamami** pri 86 opazili in zapisali najdbo človeških kosti. Glede na to, da se v prvih povojnih letih o tovrstnih najdbah niso upali pisati, imeli pa so tudi različne interese in znanje o jamah in o človeških ostankih, je to število lahko le orientacijsko in po mnenju poznavalcev verjetno presega število 100. Jamarji opazajo kosti tudi v tistih že registriranih jamah, kjer je bil znan njihov obstoj, vendar jih zapisniki ne omenjajo. Veliko človeških ostankov je v tem obdobju že propadlo, lahko jih je prekrilo listje, zemlja ali kamenje ali pa so jih že odstranili. Nekatere jame so tudi namerno zasute, spremenjene v smetišča, pri nekaterih ostanki niso vidni, vendar so se v bližini ohranili sledovi, ki kažejo, da imamo lahko opravka z jamami – grobišči. Sledove pobojev pri jamah, ki so služile za množična grobišča, so običajno zakrivali, tako da so minirali vhod v jamo. Eksplozije so ponekod zrušile le del vhoda, drugod pa se je vhod popolnoma porušil. Tak primer je recimo v najbolj znanih prikritih grobiščih v Kočevskem rogu: Jami pod Macesnovo gorico in Jami pod Krenom, pri kateri je leta 1990 potekala tudi pravna slovesnost.¹⁹ Človeški posmrtni ostanki se iz kraških jam skoraj niso iznašali. Do delnega izkopa oziroma iznosa ostankov je prišlo le leta 1992 iz devetih brezen v občinah Koper in Sežana, iz Mihove jame pri Uršnih selih ter iz Jame Bršljanka. Iz

treh brezen na Trnovski planoti pa je goriška občinska komisija kosti, ki so jih iznesli jamarji, pregledala in ugotovila, da so človeške, ter jih nato vrnila v jamo. Natančnejšo raziskavo je policija opravila v Jami za vrtcem (Spodnja Lipnica), kjer pa z raziskavo DNK niso potrdili domnevne identitete, in v Breznu pri Konfinu I nad Glazuto, ki je po zaslugi dr. Lovra Šturma in sodelavcev do sedaj najbolj vsestransko raziskana tovrstna lokacija.

Druga skupina prikritih grobišč so **rudniški jaški** in velike razpoke ob njihovem posedanju. Najbolj znan je jašek sv. Barbare v Hudi jami pri Laškem. Čeprav so ob preiskavi že naročili pripravo predračuna in tehničnih pogojev za podrtje štirih pregrad, obnovo dela zasutega rova in dostop do dveh 40 do 50 m globokih jaškov, v katerih naj bi bili posmrtni ostanki, pa do raziskav v tem zloglasnem jašku še ni prišlo.²⁰ Omenjajo se tudi Krištoland pri Hrastniku, opuščeni rudnik Pečovnik pri Celju ter rudniške razpoke na hribu Gorice nad Šoštanjem. Domnevamo, da je največ žrtev v rudniških razpokah Starega Hrastnika, kjer ležijo žrtve srbske (usmrčeni po 20. maju 1945) in slovenske narodnosti (usmrčeni v začetku junija, po vsej verjetnosti v nočeh med 2. in 8. junijem 1945). V rudnikih in rudniških razpokah izkopavanj do sedaj še ni bilo, so pa lokacije in dogodke iz Starega Hrastnika opisali trije, ki so se rešili bodisi z morišč ali na poti do njih. V to skupino uvrščamo tudi že pripravljena zaklonišča, bunkerje, ki so jih uporabili za grobišča (Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje).

Tretja skupina prikritih grobišč so **protitankovski in drugi že prej skopani jarki**. Najbolj raziskan je protitankovski jarek in množično grobišče na Tezmem pri Mariboru. Tu je verjetno največje grobišče na Slovenskem, morda tudi v Evropi, žrtve, razen morda v manjšem številu, niso bili slovenski državljani. Ob gradnji avtoceste, ki je jarek prečkala, je bil del jarka sistematično raziskan, v preostali del jarka pa raziskovalci niso posegali. Večje množično grobišče je tudi v celjskem protitankovskem jarku, ki je bil nekaj kilometrov dolg in je segal od Teharij do osnovne šole na Golovcu. Manjši del jarka je bil raziskan leta 1997. Na 420 cm dolžine so v globini 150 cm našli 40 okostij, ki so, razen treh, pripadala moškim, najverjetneje večinoma pripadnikom oboroženih sil NDH.²¹ Sem lahko uvrstimo tudi slučajen izkop iz nekdanjega jarka za protiletalski top pri gostišču Kluček v Celju, kjer so avgusta 1996 našli ostanke več kot 30 ljudi.²² Drugje raziskav ni bilo, razen sondiranja v zasutih jarkih v Medlogu pri Celju, ki pa ni potrdilo obstoj grobišča.²³ Znan pa je protitankovski jarek, ki je med Brežicami in Dobovo prečkal polje med Savo in cesto proti Dobovi. Večji strelski jarek, napolnjen s trupli, je v Bistrici ob Sotli. Protitankovski jarek, uporabljen za grobišče, je ob cesti in železnici pri Mislinji in pri Slovenj Gradcu. Uporabljen je bil tudi jarek Rupnikove linije pri Radovljici.

Četrta skupina prikritih grobišč, po številu največja, so **običajne jame**, ki so jih za poboje morali izkopati. Razporejene so po vsej Sloveniji. Težko bi rekli, kje jih je največ, saj je njihovo število odvisno tudi od stopnje raziskanosti posameznega območja. Dosedanje raziskave kažejo na to, da jih je največ na Štajerskem (v okolici Celja), na Gorenjskem, na območju Slovenj Gradca in Mislinje ter v okolici Kamnika. Večinoma so skopane v redkem gozdu, na gozdnih jasih ali na gozdnem obrobju travnikov. Najdemo pa jih na vseh mogočih lokacijah (na krajih, kjer so pozneje uredili ribnike, smetišča, parkirišča, v sadovnjakih, ob zunanjem zidu pokopališča, na obrežju rek, ob potokih, na strmih pobočjih, celo ob kapelicah). Nekatera grobišča je odkrila narava (na primer ob povodnji Lahomščice), druga so se pokazala slučajno ob gradbenih izkopih (na primer ob gradnji Slovenijalesa v Medlogu) ali ob iskanju posameznikov in društev (na primer v Gornjem Suhorju), le redka pa so se odpirala načrtno (na primer na Zaplani – Zakovski gozd pod Strmico; v Strelcu – Jelenca). Izjema so grobišča nemških in italijanskih vojakov, katerih prekopi potekajo po sporazumih z obema državama kontinuirano. Prve prekopljejo v eno od treh pokopališč v Sloveniji: v Kranju, Celju, Ljubljani, druge pa prepeljejo na italijansko stran v Redipuglio.

Grobišča glede na čas, narodnost in status

Množičnih usmrtitev je bilo v Sloveniji največ od maja do julija 1945, in to zlasti vrnjenih ali doma zajetih slovenskih domobrancev ter ujetnikov in jetnikov iz drugih jugoslovanskih pokrajin, in nato do januarja 1946, in sicer največ Nemcev, Italijanov ter kolaborantstva in protikomunizma osumljenih Slovencev. Do posameznih skrivnih usmrtitev pa je prihajalo tudi še pozneje.

Ocenjujemo, da je v Sloveniji okoli 400 množičnih in posamičnih prikritih grobišč. Nekaj več kot desetina do sedaj evidentiranih je t. i. medvojnih. Iz leta 1942 so to na primer grobišča v Krimski jami, Ziglovići nad Ribnico, Griču pri Klevevžu, Čužnji vasi in Iški vasi. Drugo večjo skupino grobišč lahko

umestimo v čas od septembra do oktobra 1943, po kapitulaciji Italije. Gre za usmrtnice in poboje zajetih vaških stražarjev in četnikov ter nekaterih civilistov; to so na primer grobišča na Travnji gori, v Mačkovcu, Mozlju ter Jelendolu in Bavdlah pri Grčaricah – prekopani. Iz leta 1944 so na primer grobišča v Gorenji Trebuši (Makveva grapa, Podgrivška grapa, Petrova grapa) in Lajšah pri Cerknem, iz zime 1945 grobišča v Zakrižu pri Cerknem, Lokvah itd.

Kaže, da je grobišč, v katerih so osebe neslovenske narodnosti, več kot »slovenskih«. V Sloveniji se je namreč končala druga svetovna vojna v Evropi in na njenem ozemlju so se znašle številne sovražne vojske, ki so se bojevale na strani nemških oboroženih sil s številnimi spremljajočimi civilisti. Hoteli so se prebiti na avstrijsko Koroško in v Italijo in so se v strahu pred Jugoslovansko armado in novimi oblastmi želeli predati Angležem in Američanom. Kljub številnim t. i. maršem smrti po nekdanjih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so končali vrnjeni in zajeti vojaki in tudi civilisti, jih je večji del pokopan na slovenskem ozemlju.

Grobišč oboroženih pripadnikov in civilistov iz NDH je v Sloveniji po do sedaj evidentiranih lokacijah le nekaj manj kot slovenskih. Ob umikanju s Hrvaškega čez slovensko ozemlje se je njihova pot v večjem številu končala že v Bistrici ob Sotli, v Krakovskem gozdu pri Kostanjevici ob Krki (Sajevce) in v okolici Krškega (Mrtvice, Hafnerjev graben) ter na poti do Celja in v okolici Celja. Veliko število jih je končalo na poti iz Velnja do Dravograda – v okolici Gornjega Doliča, v Mislinjski dolini ter v okolici Slovenj Gradca. Najdemo jih v Kamniku (Cuzakov travnik), Kamniški Bistrici (Macesnovec, Šimnov plaz, Kraljev hrib, Kopišča, Dolski plac), Podgorju in Sidolu. Kaže, da so Hrvati tudi v dveh jaških sv. Barbare v Hudi jami. Tisti, ki so jih vrnili s Koroškega sredi maja 1945, so končali bodisi v grobiščih v Zgornji Lipnici blizu Radovljice (Lancovo) ali v grobiščih v Crngrobu, predvsem pa v Kočevskem rogu. Verjetno bi jih našli tudi v protitankovskem jarku pri Dobovi (Mostec). Največje grobišče Hrvatov pa je v Tezenskem gozdu. Tu so aprila 1999 na samo 70 m dolžine protitankovskega jarka, čez katerega so pozneje speljali avtocesto, odkopali 1179 trupel.

Vrnjene vojake srbske narodnosti (četniki, Srbski dobrovoljski korpus, Srbska narodna straža) naj bi ustrelili v Kočevskem rogu, na Pohorju, vendar še ni ugotovljeno, kje natančno. Del tistih četnikov, ki so jih zajeli blizu Laškega, leži v rudniških razpokah Starega Hrastnika.

Največ lokacij z nemškimi vojaki je do sedaj znanih na Gorenjskem, in to v Mošnjah (Grobišča Zgoša, Senožeta, Lisičji Rep), v Križah pri Trziču, Kranjski Gori (Savsko naselje), na Kočni, v Goričah, morda tudi v Begunjah na Gorenjskem (Mazovčev pruh) in v Mojstrani (Mlačca), ter nekaj v kraških breznihih na Primorskem, na primer v Bukovju (Brezen v Martinovih hrastnicah), Divači (Kačna jama), Obrovu (Kaserova jama), Slopah (Jama pod Kotarjevo ogrado).

Slovenske domobranke, vrnjene čez Področje, so zaprli deloma in nato odpeljali v manjših skupinah na različne lokacije v okolici: Pevno (Matjaževa jama), Trnje (Podtrn), Gabrovo (Lovrenška grapa) in Bodovlje, večino pa v zbirno taborišče Šentvid in od tod največ v kraške jame v Kočevskem rogu. Predvidevamo, da jih je največ v Jami pod Macesnovo gorico. Manjši del je končal na Golem, morda v Brezarjevem breznu v Podutiku oziroma nato v bližnji Kucji dolini. Tudi pri tem grobišču je bilo že vse pripravljeno za sondiranje in morebiten izkop, vendar do izvedbe ni prišlo. Ob koncu vojne zajeti domobranski ranjenci so končali verjetno v breznihi nad Glažuto (Brezno pri Konfinu I), Iško (Koščevo brezno) ter v Iški vasi. Tiste, ki so jih vračali čez Pliberk in Teharje, so odpeljali večinoma do rudniških razpok Starega Hrastnika in njegovo okolico.

Bolj nnožična grobišča slovenskih civilistov so zlasti v bližini taborišč OZNE (Strnišče, Hrastovec v Slovenskih goricah, Brestnica idr.) oziroma njenih okrajnih zaporov. V hribu Gorice nad Šoštanjem naj bi poleg Hrvatov in kočevskih Nemcev končali nekateri meščani Šoštanja, v 13 evidentiranih lokacijah v Mariji Reki (Kregarjev graben) in na Knezdolu (za lovsko kočjo) so domačini iz Posavja, v Košnici pretežno celjski meščani. Domačini iz vasi okoli Logatca ležijo po vsej verjetnosti v tamkajšnjih breznihih (Brezno na Repišah, Jama Gradišnica, Šemonovo brezno, Zakovski gozd pod Strmco). Iz Idrije so jih verjetno vozili na Jelični vrh (Brusova grapa). Del na silo prepeljanih civilistov s Koroškega so usmrtili na Lešah pri Prevaljah. Civiliste iz Maribora so vodili na morišča na Pohorju. V Zgornji Bistrici so jih »pokopavali« še v začetku leta 1946. Avgusta 2001 in februarja 2002 so tam iz dveh rogov oziroma zaklonišč izkopali 431 skeletov.

Na Primorskem so v breznihi na Trnovski planoti (Trnovo – Zalesnika, Voglarji – Brezno za Cvetrežem, Grgar – Brezno Podgomila) predvsem osebe, ki so jih jugoslovanske oblasti aretirale na območju Gorice, v Ajdovščini in breznihi v okolici Idrijskega Loga (Ajharjevo brezno, Andrejčkovo brezno) pa verjetno del tistih, ki so jih po umiku iz Gorice prepeljali na Primorsko. V kraške jame so jih vozili tudi iz Trsta in Koprškega.²⁴

Označenost grobišč

Urejenost, bolje rečeno, **označenost** pregledanih lokacij je zelo različna. Urejeno ni skoraj nobeno grobišče. Le na 85 krajih je postavljeno tako ali drugačno znamenje oziroma je kraj, kjer naj bi bilo grobišče, zaznamovano, 111 krajev pa je neoznačenih. V večini primerov imamo opravka z lokacijami na najrazličnejših krajih in zemljiščih: z neoznačenimi brezni, travniki, močvirji, gozdovi, grapami, obrežji itd. Na nekaterih krajih ali v bližini krajev grobišč so društva, občinske komisije in posamezniki, zlasti svojci postavljali raznovrstna znamenja, skoraj izključno iz lesa in v obliki križa – od dveh desk, zbitih v križ, do obsežnejših, trajnejših, debelejših, že po načrtih delanih znamenj. Tista, postavljena še v začetku devedesetih let prejšnjega stoletja, so skoraj že propadla. Pozneje so začeli postavljati trajnejša znamenja, ponekod že prave spominske kapele, kot na primer v Mariji Reki, pred rovom sv. Barbare v Hudi jami.²⁵ Le redkokje so okolico grobišč še dodatno uredili. Prve ureditve brezen segajo tja v leto 1990, ko so v okviru spravne slovesnosti ogradili vsa štiri grobišča v Kočevskem rogu. To so naredili iz dveh razlogov. Ograde so preprečevale zdrs v brezna ter obenem označevale, da dostop na dno brezna iz pietetnih razlogov ni priporočljiv ali dovoljen. Poleg postavljenega križa so uredili prostor za prižiganje sveč, in to iz naravnega kamna. Z večjim ali manjšim okusom so bili postavljeni še koši za odpadke. Podobno so bila urejena grobišča na Trnovski planoti: Zalesnika, Podgomila, Za Cvetrežem. Po mnenju mnogih je taka ureditev iz tam obstoječih materialov najprimernejša in najcenejša. Manjka le še kakšna informativna tabla ali plošča s podatki, ki pa jo bomo našli le izjemoma.

Če izvzamemo postavitev ali izgradnjo križev, drugačnih ureditev niti ni bilo. Izjema so Lajše, kjer naj bi bilo osrednje grobišče in spomenik za Primorsko in kjer so končali civilisti, usmrčeni leta 1944 zaradi maščevanja za hud poraz partijske šole v Cerknem. Tam so uredili spominsko kapelo, tlakovali pot proti gozdnemu robu z granitnimi tlakovi, označili postaje križevega pota, postavili velika znamenja, razširili pot do brezna ter nekaj deset metrov pred njim zgradili spomenik in postavili spominske plošče.

Glede na to, da so grobišča po večini neznana, tudi kažipotov, ki bi obiskovalce usmerjali h grobiščem, skoraj ni. Lahko govorimo le o kažipotih za štiri grobišča v Kočevskem rogu, postavljena že ob spravi slovesnosti pred 12 leti, in o kažipotih za že tri omenjena grobišča na Trnovski planoti. En kažipot stoji tudi za Teharsko grobišče.

Razglasitev za kulturni spomenik je končna faza ureditve grobišča. Med vsemi lokacijami sta le dve razglašeni za kulturni spomenik. Brezarjevo brezno, iz katerega so bili posmrtni ostanki že izneseni junija 1945, in bližnja Kucja dolina, kamor so jih prenesli.

Prav na krajih, ki naj bi najbolj simbolizirala prikrita grobišča, še ni bilo narejeno tisto, za kar si je država prizadevala. Tako po več letih gradnje že plačujemo stroške za obnovo še nedokončanega spomenika na Teharjih, nad grobovi umrlih pa igrajo golf. Pri Jami pod Krenom v Kočevskem rogu je na natečaju izbrano spominsko kapelo prehitel na črno zgrajen velik spomenik, ki je spremenil izvirno podobo najboljšega grobišča v Sloveniji.

Decembra 2002 je bil na javnem natečaju za enotno označitev grobišč izbran projekt ljubljanskega podjetja Gigodesign. Znamenje je oblikovano kot stoječ valj; vlito je v bron in postavljeno na betonski podstavek. Valj je vpet v notranji mehanizem, ki omogoča, da se iz valja z nihanjem izvabi zven. Za polaganje sveč in cvetja je zasnovan betonski valj istih dimenzij kot podstavek za spomenik. Prvi spomenik je bil postavljen 22. 12. 2003 pri breznu Zalesnika v Trnovskem gozdu. Stroški postavitve so bili 3,6 milijona tolarjev. Država naj bi letno postavila pet do deset spomenikov, kar pomeni, da bo samo označevanje potekalo več kot 20 let.²⁶

Zakon o vojnih grobiščih predvideva le nekaj najosnovnejših podatkov na spomeniku: poleg identifikacijskih podatkov, kraja in časa smrti pokopanih še besedilo posvetilne ali spominske narave.²⁷ Na natečaju sprejeto spominsko znamenje pa predvideva le kraj in ime grobišča, število žrtev, narodnost, koordinate in posvetilni napis.

Vprašanje zanesljivosti

Brez sistematičnejših raziskav bo nemogoče podati podatke o številu žrtev, nekoliko manj težav bo pri podatkih o narodnosti, čeprav so pri mnogih evidentiranih lokacijah ti podatki različni, izključujoči ali

pa jih sploh ni. Veliko je primerov, ko za več grobišč na določenem območju viri navajajo narodnost in tudi oceno števila žrtev, vendar ne za posamezna grobišča.

Zato je pri evidentiranju prikritih grobišč eden največjih problemov vprašanje dokazljivosti, zanesljivosti, potrditve, da gre za grobišče, saj ni zanesljivo, da so vsi evidentirani kraji tudi dejansko grobišča. Predvsem pa ni znan obseg grobišča. Na podlagi ustnih virov, zbrane dokumentacije, spremenjenega terena na lokaciji lahko samo ocenjujemo večjo ali manjšo zanesljivost, še zdaleč pa ne moremo zanesljivo potrditi obstoja grobišča in ga povsod natančneje določiti.²⁸ Metod in postopkov fizičnega preverjanja se država, razen nekaj izjem, še ni lotila.²⁹ Skoraj vsa dosedanja izkopavanja so bila posledica interesa drugih. Bodisi da je raziskavo začela občina (Zgornja Bistrica, kraška brezna v občini Koper), Družba za avtoceste RS – v nadaljevanju DARS (Tezno), zasebnik, sorodnik, društvo ali občinska komisija (Zgornja Hudinja, Špitalič na Celjskem, Suhor v Beli krajini, Jelovica) ali pa je šlo za slučajne najdbe (gostišče Klukec v Celju). Tudi sondaže v Medlogu pri Celju je izvedel DARS zaradi priključka na avtocesto, speljanega čez predvidena grobišča. Kot kaže, se posmrtni ostanki iz grobišč tudi v prihodnje ne bodo prekopavali oziroma se bo do njih prišlo le izjemoma ob t. i. sanitarnih prekopih.

Glede na dejstvo, da so se grobo kršile mednarodne konvencije in osnovne človekove pravice, so ekshumacija, identifikacija in pokop žrtev tam, kjer je to mogoče, obveza države. Na podlagi dosedanjih, sicer redkih izkušenj z izkopavanji pa moramo vedeti, da si vseeno ne moremo obetati kakšnih natančnejših podatkov. Običajno bi izvedeli za število in spol žrtev, le redko za status, še manj za narodnost. Zaradi specifičnosti prikritih grobišč in posmrtnih ostankov v njih si tudi ne moremo obetati velikih rezultatov z identifikacijo z biološko primerjalnim materialom (DNK).³⁰ Do sedaj je bila po tej metodi uspešno identificirana ena oseba, in sicer okostje moškega, ubitega v gozdu na Jelovici leta 1943. Na podlagi preiskave DNK zoba sta sin in hči lahko pokopala več kot pol stoletja pogrešanega očeta.³¹ Zaradi zakrivanja zločinov in grobišč (mnoga so spremenjena v smetišča) pa bo na mnogih evidentiranih lokacijah treba s sondažami najprej nedvoumno potrditi obstoj grobišča ter ga v naravi omejiti in nato urediti.

Opombe

1 The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry, London 1990, str. 299.

2 Več o tem glej Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo: 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje, Ljubljana 2003 in v opombah navedeno literaturo ter Tone Ferenc: Povojne množične usmrtnice 1945–46 V: Enciklopedija Slovenije, 16, Dodatek, Ljubljana 2002, str. 166, 167.

3 Usmrtnice so bile v veliki meri usmerjene proti akterjem fašizma in kolaboracije, zlasti proti pripadnikom vojaških, policijskih in paravojaških enot, ki so fašistično državo simbolizirali. Poleg njih so aretirali tudi veliko civilistov, kakor tudi pripadnike italijanskega osvobodilnega gibanja in druge osebe, ki so bodisi odklanjale komunistično ideologijo ali pa nasprotovale jugoslovanskim priključitvenim težnjam. Več o tem glej dela Nevenke Trohe in Nataše Nemeč.

4 Najvišje ocene se gibljejo celo do 300.000 oseb. Hrvaški demograf V. Žerjavic je izračunal, da naj bi bilo usmrčenih okoli 49.000 hrvaških ustašev in domobranov ter civilistov. Zagotovo pa vsi niso bili usmrčeni v Sloveniji; Vladimir Žerjavic: Opsešje i megalomanije oko Jasenovca in Bleiburga, Zagreb 1992.

5 Od teh naj bi bilo 27.118 žrtev med partizani, 26.143 civilistov žrtev okupatorjevega nasilja, 10.460 med mobiliziranci v tuje vojske, 188 žrtev Jugoslovanske kraljeve vojske, 94 žrtev v evropskih odporiških gibanjih in 80 v zavezniških vojaških enotah.

6 Podatke mi je 18. 1. 2004 posredovala Tadeja Rihtar z Inštituta za novejšo zgodovino, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

7 Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (v nadaljevanju Ministrstvo za delo), Informacija o stanju na področju vojnih grobišč za sejo Vlade RS, 29. 7. 1999. V uradnih podatkih se pojavljajo tudi višje številke.

8 Seveda je treba opozoriti, da so se s tovrstno problematiko že v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ukvarjali ljudje in društva zunaj pristojnih državnih organov. Največ novinar in publicist Ivo Zajdela in Društvo za ureditev zamočenih grobov. V posameznih občinah so v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ustanovili občinske komisije, ki so delo opravile z različnim uspehom (v glavnem so kmalu prenehale delati, ukvarjale so se predvsem z okoliščinami usmrtnice in manj z iskanjem in določanjem ter označevanjem lokacij na terenu samem ali preverjanjem zanesljivosti).

9 Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, 22. 11. 2001.

10 Ob ustanovitvi 24. oktobra 1990 se je Komisija imenovala Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu. Trinajstega. decembra istega leta je dobila še pristavek »in drugih tovrstnih grobišč«; Arhiv Komisije, Sklepa o ustanovitvi in dopolnitvi.

11 Spremenila je tudi ime iz Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu in drugih tovrstnih grobišč, v Komisijo Vlade RS za evidentiranje in označitev prikritih grobišč; Sklep Vlade RS, 9. seja, 27. 7. 2000. V tem sklepu je prvič kot naloga komisije navedeno evidentiranje prikritih grobišč.

12 Pismo Tineta Velikonje avtorju, 15. 9. 2000; Javno pismo Spomenke Hribar dr. Andreju Bajuku, Delo, 30. 9. 2000, Pismo člana Komisije Viktorja Blažiča: Grobovi tuljijo, Delo, 7. 10. 2000.

13 Sklep o ustanovitvi Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 33. seja Vlade RS, 21. 6. 2001.

Naloga Komisije so bile še: priprava konkretnega programa aktivnosti za ustrezno zavarovanje in vzdrževanje teh grobišč do sprejetja ustreznega zakona, ki bo zajemal to področje; dajanje mnenj o vprašanih, ki se nanašajo na obstoječa in novo odkrita grobišča ter grobove množičnih pobojev; sodelovanje v postopku za pridobitev idejne rešitve za označitev – zaznavanje vseh drugih tovrstnih grobišč v Sloveniji; tekoče spremljanje poteka gradnje Spominskega parka Teharje in gradnje sakralne kapele v Kočevskem rogu pod Krenom; posredovanje predlogov in pobud Vladi RS v zvezi z ureditvijo in obelazitvijo grobišč; zbiranje finančnih sredstev za ureditev tovrstnih grobišč.

14 Pravilnik o vodenju zbirnega registra kulturne in naravne dediščine; Uradni list RS št. 26/95.

15 Na tem mestu posebej izpostavljam delo kriminalistov na policijskih uradah, zlasti pa vodjo policijske skupine akcije Sprava, višjega kriminalističnega inšpektorja Pavla Jamnika, ki so pri iskanju dokazov skozi opravljene pogovore z zapisanimi uradnimi zaznamki ustvarili zgodovinski vir, pomemben za rekonstrukcijo obravnavanih dogodkov, zlasti za natančnejše potrjevanje evidentiranih prikritih grobišč. Zbrana pričevanja, ki smo jih za delo pri evidentiranju dobili na vpogled, so ob skoraj popolni odsotnosti relevantnih dokumentov kljub potrebni kritičnosti izrednega pomena.

16 Računalniško aplikacijo je pripravila mag. Ksenija Kovačec - Naglič iz Ministrstva za kulturo, vodja INDOK centra URSKD.

17 Mitja Ferenc (Komisija Vlade RS), Mateja Bavdaž (Ministrstvo za kulturo): Evidentiranje prikritih grobišč v RS, delovno gradivo, marec 2003.

18 Kataster jam vodi Jamarska zveza Slovenije skupaj z Inštitutom za raziskovanje krasa ZRC SAZU. Kataster jam sestavljajo osnovni podatki, ki so zbrani po namedi ob prvem obisku in raziskovanju jame (katastrska številka, ime, lega, koordinate, opisi in podatki o prvih raziskovalcih, načrt jame). Pozneje so registracijskemu zapisniku dodani še dopolnilni zapisniki, načrti, fotografije ipd.

19 Več o kraških jamah – grobiščih glej Andrej Mihevc: Množična grobišča v jamah v Sloveniji. V: Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem (urednik Lovro Šturm), Ljubljana 2000 (v nadaljevanju Brez milosti), str. 331–349.

20 PU Celje, dopis s ponudbo Rudnika Trbovlje-Hrastnik, d. o. o., 27. 2. 2002.

21 Arhiv Okrožnega državnega tožilstva (ODT) Celje, dopis Urada kriminalistične službe UNZ Celje Okrožnemu državnemu tožilstvu št. 0221/24–5990–S-24/B-85/91 z dne 22. 9. 1997; dopis Medicinske fakultete, Inštituta za sodno medicino št. E 166/97 BJ/PK z dne 17. 2. 1998, dopis Janeza J. Švajncerja z izvedenskim mnenjem okrožnemu sodišču v Celju z dne 31. 1. 2002.

22 ODT Celje, operativno poročilo ODT Celje Državnemu tožilstvu RS z dne 27. 8. 1996; Poročilo podjetja Veking, d. o. o., o poteku del prekopa posmrtnih ostanok na osnovi odredbe I-Kpd 209/96.

23 Po izjavi poznavalca celjskih grobišč Janeza Črneja so projektanti izbrali pot, ki se je grobišč izognila; izjava avtorju z dne 2. 4. 2004.

24 To bi lahko bilo sedem jam v občinah Koper in Sežana (Špirnca, Jama pri Socerbskem kalu, Socerbska sveta jama, Vilenica, Bremce, Dolška jama, Socerbska jama za vrhom), iz katerih so jamarji julija 1992 iznesli posmrtne ostanke okoli 60 oseb, ki so sedaj v skladiščih Inštituta za sodno medicino v Ljubljani.

25 Če izvzamemo postavitev ali izgradnjo križev, drugačnih ureditev niti ni bilo. Izjema so Lajše, ki naj bi bilo centralno grobišče in spomenik za Primorsko, kjer so končali civilisti, usmrčeni leta 1944 zaradi maščevanja za hud poraz partijske šole v Cerknem. Tam so uredili spominsko kapelo, tlakovali pot proti gozdnemu robu z granitnimi tlakovci, označili postaje križevoga pota, postavili velika znamenja, razširili pot do brezna in nekaj metrov pred njim zgradili spomenik in postavili spominske plošče.

26 V letu 2004 so predvidene ureditve na Tezmem pri Mariboru v Zgornji Bistrici, Hudi jami, Breznu pri Konfnu in Jami pod Macesnovo gorico. Pri tem pa ni zanemarljivo dejstvo, da ponekod občine sploh niso zainteresirane za postavitev spomenikov.

27 Besedilo posvettilne narave se na vojaških grobiščih iz 2. člena tega zakona, razen na grobiščih pripadnikov tujih armad, glasi: "Padel(i) v vojni, Republika Slovenija", na grobiščih žrtev vojne iz 3. člena tega zakona: "Umr(i) kot žrtev (žrtve) vojne, Republika Slovenija", na grobiščih žrtev vojne – po vojni usmrčenih oseb iz 4. člena tega zakona pa: "Žrtev (žrtve) vojne in povojnih usmrtev, Republika Slovenija." Ob sprejemanju zakona je bilo med politikmi in v medijih veliko polemik o vsebini posvettilnega napisu. Usmrtev v strogem pomenu besede pomeni izvedbo smrtno kazni, kazni, ki jo izreče sodišče. V tem primeru bi lahko bila seveda beseda usmrtev sporna, saj je večina bila usmrčena mimo sojenja, brez sodbe sodišča in bi zato lahko uporabili besedo naklepni uboj, umor. Poleg tega je bila usmrčenim, ubitim odvzeta temeljna pravica – pravica do groba, kar je bil enak, če ne še večji zločin. Zaradi tega nekateri menijo, da je napis, ki ga določa zakon, pristranski. Zagovarjajo napis »Žrtve vojne in revolucije«. Oporekajo jim tisti, ki trdijo, da je izraz revolucija mnogoznačen. Nekateri zagovarjajo napis »Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja«, drugi menijo, da je bolj od napisu pomembna dejanska ureditev in pieteta do grobišč in žrtev v njih.

28 Po pregledu vseh lokacij in po zanesljivosti ustnih in pisnih virov lahko ocenjujem, da je od 200 lokacij okoli 90 odstotkov tudi dejansko grobišč. Vprašanje pa je, koliko so vsa prikrita evidentirana grobišča lahko natančno, ožje locirana, tako natančno, da bi grob lahko omejili, ne da bi vanj posegali. Tu pa je odstotek nižji. Tako je kar nekaj lokacij, za katere se ve, da grobišče tam obstaja, vendar na tistem zemljišču kraja samega ni moč natančno določiti (na primer Mozelj, Hafnerjev graben pri Brestanici). Vseeno smo evidencialni tudi take kraje, saj bo kdo nekoč morda prišel do natančnejših podatkov. Tudi sami smo lahko nekaj krajev natančno določili šele ob drugem ali tretjem ogledu in z drugimi informatorji. Pri terenskih ogledih smo si pomagali tudi z detektorjem za odkrivanje kovin kot eno od neagresivnih metod ugotavljanja zanesljivosti. Pri nekaterih lokacijah smo tako našli ostanke streliva, žico in lopato, ki so potrevali domneve, da imamo opravka s pravo lokacijo.

29 Pri zadnjih terenskih ogledih smo si s pomočjo kriminalistov pomagali tudi z detektorjem za odkrivanje kovin kot eno od neagresivnih metod ugotavljanja zanesljivosti. Pri nekaterih lokacijah smo tako našli ostanke streliva, žico in lopato.

30 Vzroki so v pomanjkanju virov, brez katerih se še ne more zanesljivo sklepati o žrtvah v posameznih grobiščih, ali pa so bili podatki znani, pa ni bilo več sorodnikov, da bi pridobili material za primerjavo. Prvi dve prikriti grobišči, iz katerih so odvzeli vzorce DNK, sta bili v Zgornji Bistrici. Pri obeh je bilo ob izkopu najdeno le malo osebnih predmetov. V prvem grobišču so našli prstan, ki naj bi pripadal pogrešanemu bratu iz okolice Ljubljane. Izvedena je bila preiskava DNK dolge kosti iz bližine prstana, ki pa je ovrgla domnevo. Za dve okostji z opazno telesno značilnostjo je bila preiskava izvedena, vendar identifikacija ni bila mogoča – sorodniki niso bili več med živimi, in primerjalnega materiala ni bilo moč pridobiti. Četrta primerjava je bila vzeta iz drugega grobišča v Zgornji Bistrici. Preiskavo DNK so opravili tudi pri kosteh petih okostij, odkopanih na Jelovici, kjer se je na podlagi izjav prič sklepalo o identiteti žrtev. Vendar primerjava vzorcev, odvzetih domnevnim sorodnikom, ni potrdila domnev.

31 Katja Drobnič: Preiskava DNK iz kosti in zob: Identifikacija po več kot pol stoletja, Delo, Znanost, 16. 6. 2003.



Umik domobrancev in civilistov proti Ljubelju maja 1945.

Retreat of *domobranci* (home guard troops) and civilians towards the Ljubelj (Loibl) Pass in May 1945.



Razoroženi ustaši in domobranci v Libeličah.

Disarmed Ustasha fighters and *domobranci* in Libeliče.



Vrnjeni domobranci v Kranju, 30. 5. 1945.

Repatriated *domobranci* in Kranj, 30 May 1945.

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE
Štev. 334/45
Dne, 12. junija 1945.

Veen Okrožna MOO

Okupator je svoj politični pedijarnjenje in iztrebljenje našega naroda gladil z velikim številom smrtnih žrtev. Dveje smrtnih je premedal, v mesta, /središče svojih postojanj/ in jih tam pokopal v velikini častni ob sodelovanju domačih izdajalcev. Tako so v bližini vseh naših mest postala številna skrbno urejena okupatorjeva pokopališča. Na tisoče in tisoče naših borcev, ki so padli za naše svobodo pa leži brez našega spomenja, brez vsakega spomenja, brez vsakega napisu. Okupator je vsak parti- zanski grob, ki ga je nasledil razdajalec. Mnošično je streljal in obo- dal naše talce, jih zmetal v skupne jame in nihče danes ne ve, kje so pokopani. Da bi nas iztrebil je prišel na slofično samica. Postavil je zloglasna tabornišča, kjer je na najokrutnejši in brezskupni način do smrti mučil naše ljudi. Na tisoče in tisoče jih je ubil od mize, mrazu in gladi. Trojica tiso naših mladenčev so strpali v valice polni, ter jih našli, papir pa so raztrgali po njihah za grob. Šaman čakajo njihove družine, da se bodo vrnil, paman istega njihove grobove, da bi jih okrasili. Ko je okupator rotiral naše vase, je metal siro v oganj naše otroke, staršev in žene.

Tako je postal okupator, ker nas je hotel popolnoma uničiti in ker ni poznal nobenega usmiljenja z nami. Naše mlade je danes, da, čimprej začelno teko vane pretaklosti, da čimprej odstranimo vse, kar spominja na fašistično okupacijo v naši deželi in da predvsem čimprej odstranimo alodve okupatorjeve zločinčev in domačih izda- jalcev.

Zato je isdalo zvezno ministrstvo za notranje zadeve 18. V. 1945 našeg po katerem morajo MOO ukreniti vse potrebno, da se takoj odstra- nijo /svrnujejo z zemlje/ vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev in tako izbrise vsaka sled za njih. Partizanski grobovom pa morajo posvetiti MOO odbori vse potrebno skrb in nego, da bodo resnično postali spomeniki hvalečnosti našim največjim junakom. MOO morajo ljudstvu razložiti zakaj morajo odstra- niti grobove okupatorja in domačih izdajalcev.

Obvestite naše, kaj ste ukrenili glede odstranitve grobov in kakšen odsev ima odstranitev pri ljudstvu.

Št. 18078.2/45

Minister
za notranje zadeve
Zorana Poliča

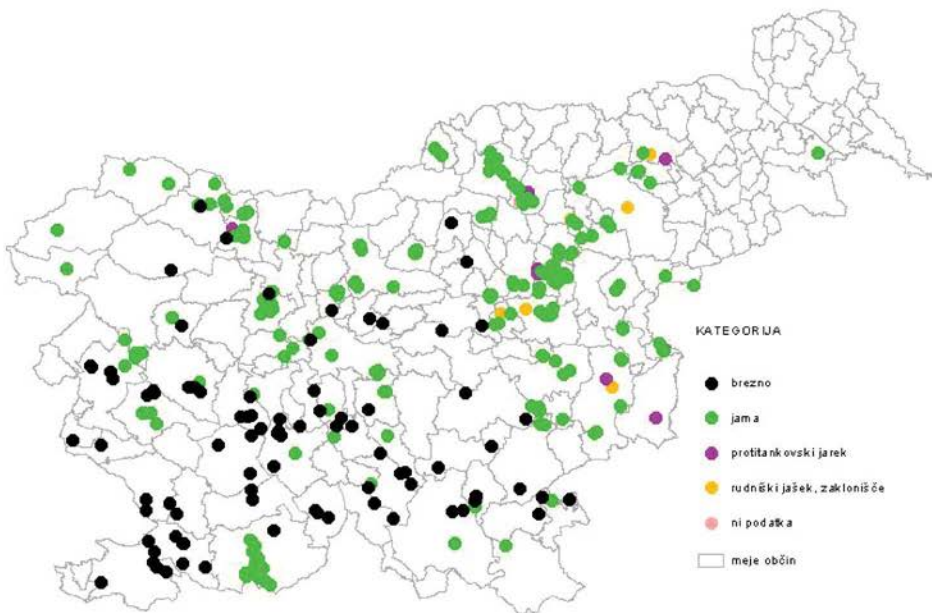
Navodilo ministra za notranje zadeve Zorana Poliča z dne 12.6.1945 o odstranitvi vseh pokopališč in posamičnih grobov okupatorjev in domačih izdajalcev (prepis navodila zveznega ministra za notranje zadeve z dne 18.5.1945) .

The instructions of interior minister Zoran Polič of 12 June 1945 on the removal of all cemeteries and single graves of members of the occupying forces and domestic traitors (copy of the instruction from the federal interior ministry dated 18 May 1945).



Vojaško pokopališče slovenskih domobrancev na Orlovem vrhu v Ljubljani, 1. 11. 1944. Pokopališče je bilo po vojni zravnano, posmrtni ostanki preneseni neznano kam.

Military cemetery of Slovene *domobranci* at Orlov Vrh in Ljubljana, 1 November 1944. The cemetery was levelled after the war and the remains of those buried there removed to an unknown destination.



Evidentirana grobišča v RS, stanje oktober 2004.

Recorded graves in the Republic of Slovenia, situation as at October 2004.



Idrijski Log – Grobišče Andrejčkovo brezno, človeški ostanki na dnu brezna.

Idrijski Log – the Andrejčkovo Brezno mass grave: human remains at the bottom of the chasm.



Leta 1999 so ob gradnji avtoceste v 70 m protitankovskega jarka v Tezenskem gozdu v Mariboru izkopali 1179 okostij. Posmrtno ostanke so pokopali ob spomeniku na pokopališču v Dobravi.

In 1999, during construction of the motorway, 1179 human skeletons were dug up in a 70-metre-long anti-tank ditch in Tezenski Gozd, Maribor. The remains were buried by a memorial in the cemetery in Dobrava.



Postavljanje enotnega spomenika. Grobišče pri Jami pod Macesnovo Gorico.

Erection of a single memorial. Mass grave at the cave below Macesnova Gorica.

Mitja Ferenc

Ministry of Culture and the register of hidden burial-grounds in the Republic of Slovenia

Analysis of work completed between April 2002 and October 2004

Key words: register of hidden burial-grounds in Slovenia, Second World War

Historical introduction

The expressions “suppressed burial-grounds”, “post-war burial-grounds”, “caves”, or the currently most common term “hidden burial-grounds” are designations for burial-grounds of collective or individual victims of executions that took place at the end of the Second World War and even during the War. The victims were members of armed Partisan forces as well as civilians. “(Mass) post-war burial-grounds” is the term most commonly used by politicians, journalists and experts.

During the final operations at the end of the Second World War the armed forces that fought against the Slovene and Yugoslav National Liberation Army and the National Liberation Movement on the side of the German armed forces crossed the territory of Slovenia on their retreat toward the Koroško/Kärnten region in Austria. They were accompanied by a large number of civilians. Fearful of the Yugoslav Army and the new authorities, the fugitives were anxious to surrender to the English or American forces.

After 5 May 1945, members of various Slovene armed forces of the anti-Partisan camp withdrew to the Koroško/Kärnten region as well: members of the Slovene nationalist Home Guard, members of the nationalist Home Guard of the Gorenjsko/Upper Carniola region, part of the Police Corps of Ljubljana and some Chetniks. They were disarmed there by the British Army and interned in the plain of Vetrinj/Viktring near Celovec/Klagenfurt. Their number is estimated to reach ca. 10,000 or 12,000 and the number of civilians further 6,000 people. The defeated forces from other regions of Yugoslavia retreating to Austria were likewise anxious to surrender to the British units. Several thousand members of the Croatian nationalist Home Guard (Ustasha), Serbian soldiers and civilians thus arrived there as well. The Allied military authorities decided to hand over all the Yugoslavs that served under the German armed forces to Tito's authorities and were against accepting any further units from the territory of Yugoslavia. After a brief stay in the Koroško/Kärnten region between 27 and 31 May, all members of the Slovene anti-Partisan camp including civilians were returned by the Allies, their number amounting to the estimate of ca. 10,000 persons, including the civilians. Written documents, however, give various numbers, ranging from 8263 to 11,850.1 Members of the Croatian and Slovene Home Guard were returned even before the above mentioned date, namely between 18 and 23 May, while members of the Serbian Voluntary Corps and the Serbian National Guard were returned between 24 and 27 May. According to a report by the Allies, 12,196 Croats, 8263 Slovenes, 5480 Serbians and 400 persons from Monte Negro were handed over to the Yugoslav authorities between 18 and 31 May.

Transports of the returned Slovenes led along two routes. The British troops transferred members of the Home Guard to the railway stations in Podgorje/Maria Elend and Pliberk/Bleiburg, where they were taken over by members of the Yugoslav Army and transported to Yugoslavia. They were transported from Podgorje through Področja and Jesenice and through the reception camps in Radovljica and Kranj to the Skofja Loka castle and the Diocesan Grammar School in Šentvid near Ljubljana where the central camp was located, while the transports from Pliberk reached Slovenj Gradec through Dravograd, from where the prisoners were directed to Teharje either on foot or by train. Two final transports reached the terminal destination through Maribor.

After a brief interrogation and probably an inquiry in their home towns, the prisoners were divided into three groups. Those from group C – which was the most numerous one – were executed soon after that. Most of them were transported by train from Šentvid to Kočevje and subsequently by lorries to the ravines in Kočevski Rog, while those from Teharje were transported mostly to the chasms of the coal mine in Stari Hrustnik. Prisoners from groups A and B were tried by military courts and most of them were sentenced to prison, while their property was confiscated. According to the decree passed by the AVNOJ Presidency on 3 August 1945, most of the surviving prisoners, primarily those under age, were released. All of them, however, did not return home; some of them were executed either extra-judicially according to the decision of local authorities or were killed by various informal groups of “avengers”, or they simply disappeared.

Those prisoners who had served in the German Army or armed forces under German command and had remained in Slovenia were summoned by the new authorities to report to them. They were imprisoned and submitted to the same selection as those in Šentvid and Teharje, only under a milder regime. They were led from prisons to the nearby killing grounds. Most of the members of the German minority and the Slovenes who were suspected of collaboration with the enemy were imprisoned in camps by OZNA. Those that were not banished or released were executed.²

After the Slovene and Croatian ethnic territory to the west of the Rapallo border (i.e. state border between Yugoslavia and Italy) were liberated and occupied, and after the occupational military administration was established, the Yugoslav authorities arrested several thousand people in Julijska Krajina and Benečija/Venezia-Giulia: Italians, Slovenes, Germans and others. Ca. 1,600 people ended either in karst ravines in the area around Gorica/Gorizia and Trst/Trieste or were deported to Yugoslavia where they were either killed or they died in prisons and camps.³

Members of other nations were also executed in Slovenia. They were mostly members of the armed forces of the Independent State of Croatia (Croatian Ustasha and Home Guard), Chetnics from Monte Negro and civilians who had retreated across Slovenia to the Koroško/Kärnten region together with the armed units. Under British pressure, they mass surrendered to the Yugoslav Army near Pliberk on 15. May. On their return from Croatia they underwent mass killings along the Drava Valley, mainly by the Ustasha and Home Guard officers.⁴ Several soldiers and civilians were seized by units of the Yugoslav Army even prior to that, that is on their way from the Croatian border to that of Austria.

The decision for post-war killings was certainly made by the highest authority of Yugoslavia, whereas the order was probably issued by Josip Broz Tito, Commander in Chief of the Yugoslav Army. The “business” of killing, as far as the mass executions of the Slovenes were concerned, was executed by KNOJ and OZNA for Slovenia, with the participation of members of the Yugoslav Army from other parts of Yugoslavia.

The exact number of people killed in hidden burial grounds will probably never be known. The Institute for Recent History in Ljubljana is currently working on the project registering the victims of the Second World War in Slovenia. According to the latest data (of 1 April 2004), almost 90,000 people were killed during the War, or on account of it until February 1946,5 with at least 13,556 soldiers and civilians executed in post-war killings. These and members of the 4,500 civilians, Village Guards and Chetnics killed on the anti-Partisan side during the war constitute most of the victims buried in the hidden burial grounds.⁶

The reasons for such drastic reckoning with the Home Guard members and civilians are believed to be related with the main processes that took place during the war: occupation, collaboration, resistance and even civil war in part of the Slovene territory. Emotions played an important role or, rather, the desire for revenge and the tendency to deal with “the opponents of the revolution”, as well as “moral cleansing”. The fate of the Home Guard members did not remain unnoticed by the population. Prisoners who escaped from camps or prisons and especially those who were saved from the ravines of Kočevski Rog and

mineshifts of Stari Hrastnik reported of it to their relatives and friends, and the later political emigrants wrote extensively of their fate. The subject, however, was unheard of in Slovene public life. Mass burial grounds were levelled, hidden and destroyed. The levelling of the graves of Germans and other aggressors as well as their collaborators was decreed by a document of the federal Ministry of Internal Affairs dated 18 May 1945 and by a transcript issued by the Minister of Internal Affairs of Slovenia, Zoran Polič, dated 12 June 1945. The issue of the Home Guard members was initiated in political circles by Edvard Kocbek in 1947, yet he was reassured that they were submitted to "reeducation". His interview on the subject published in the magazine *Zaliv* in Trieste in 1975 was considered controversial. Kocbek wrote of the executions of Home Guard members and was severely criticised by Slovene politicians. In her essay "Guilt and Sin" published in 1984 (Kocbek Proceedings) Spomenka Hribar points out to the issue of national reconciliation and makes way for a public, reverential memory of the Home Guard victims. The issue, however, has not yet been resolved, although various representatives of the State, Church and political parties have frequently expressed their views and strivings for national reconciliation. The killing of the Home Guard members has remained a dividing issue among the Slovenes even after the reconciliatory celebration at the mass burial ground Pod Krenom in Kočevski Rog on 8 July 1990 attended by several ten thousand people, including the highest representatives of the Slovene political and public life. Such divisions were felt also in the parliamentary discussions when the Bill on war burial grounds was passed in June 2003. The Bill should be able to settle the issue of war and post-war burial grounds including Home Guard victims as well as victims of revolutionary violence during and after the War.

Legislation on war burial-grounds

There are 3,811 graves and burial-grounds in Slovenia, 114 of them dating back to the First World War, 3,694 to the Second World War and 3 to other wars. The burial-grounds comprise ca. 18,000 buried persons, most of them from the First World War period (over 86,000). However, apart from the Slovenes, the number includes persons of various nationalities that were killed in the territory of Slovenia. 2,707 burial-grounds out of 3,694 from the Second World War are graves of members of the National Liberation Army and 942 are graves of victims of war.⁷ However, the official numbers of cemeteries, burial-grounds, graves and victims do not include either those that were not able or not allowed to have a grave of their own or those burial-ground that are designated as hidden.

In the twelve years of independence or even in a somewhat longer period in which the issue of these burial-grounds could have touched each Slovene, Slovenia has been unable to initiate a systematic collecting of data on hidden burial-grounds.⁸ The issue was more actively dealt with by the State – at least in a declarative manner – in the autumn of 2001, when the public was flooded by commentaries on discovered burial-grounds in Crngrob, Lancovo and Slovenska Bistrica, and the question was legitimately raised as to when the State would acquire a list of hidden burial-grounds as well as when and how it would begin to set them up (arrange them). After the debate the Government committed itself that that state institutions would undertake everything in order for the burial-grounds to be discovered, marked and the remains of victims buried, where necessary.⁹

How the co-operation of the Ministry of Culture in registering hidden burial-grounds took place

The beginnings of registering go back to the year 2000. During the debate over the Act on the privatisation of cultural monuments in the so-called collective "social property", the State Council [Parliament] passed two decrees, one of which suggested to the Government of the RS that the Commission for the Solution of Hidden Burial-grounds¹⁰ prepare a list of mass burial-grounds as a basis on which the Government would prepare declarations of monuments of national significance.

Those of us who dealt with historical monuments and their declaration were aware that such a decree by the State Council posed a potential threat as well. Considering the fact that there was no register of existing burial-grounds and they were not even taken care of, the possibility existed that unverified, uninvestigated and unconfirmed locations would be declared cultural monuments of national significance.

It was clear that the declaration of a certain burial-ground as a cultural monument should only be the final stage of setting up or restoring a location. First it had to be established whether each individual location was a burial-ground or not. The initial step could only be followed by entering the location into the register of war burial-grounds, making sure it was taken care of and possibly declaring it a cultural monument. The Monument Protection Service has already faced similar phenomena and pressures in dealing with the historical heritage of the Second World War period.

When we, the members of the commission, realised there was no real chance for the Ministry of Labour to perform the registering (due to their personal and technical incapability, refusal of competence until the Bill on war burial-grounds be passed, etc.), members of the Commission by their own free will prepared a list in the spring of 2000. We suggested that the gap between the demands of the State Council, between the desires and tasks of the Commission, between the practice and the professional principles valid in the monument protection service (Ministry of Culture) and between the present state of preparation of the topography and the set-up of burial-grounds (Ministry of Labour) be solved by the Commission or a group of its members investigating all (or a prior selection of) the burial-grounds and preparing a list of them. Between January and June 2000 the work was performed by: two members of the Commission, Tine Velikonja (president of *Nova slovenska zaveza* [New Slovene Covenant]) and Dr. Mitja Ferenc (Ministry of Culture, Cultural Heritage Office) and also Mateja Bavdaž (Ministry of Culture, Cultural Heritage Office). Occasionally other members of the Commission (e.g. its president Viktor Blažič) took part in our effort. The work was performed within the Ministry of Culture, since the Commission had no material or technical resources for such a project. After a few months, the work was interrupted in June 2000, since the new Government of Dr. Andrej Bajuk replaced the president of the Commission and a few members. The new leadership¹¹ had different views and methods of work, while the author of this article, despite the efforts of the former president, was no longer its member and leader of the registering team.¹² A year later – in June 2001 – the Government of Dr. Drnovšek formed a new Commission of the Government of RS for the Issue of Hidden Burial-grounds. The seven tasks of this Commission began with “registering the data on the number and location of burial-grounds of members of the defeated side in the Second World War – the established register should subsequently serve for the standardisation of the burial-grounds.” The preparation of the register thus became one of the main tasks of the Commission.¹³

Knowing the system of registering the cultural heritage with the Ministry of Culture and its Cultural Heritage Office and making allowances for the technical capabilities of their INDOK Centre as well as the fact that no funds were intended for the project in the budget, it seemed most appropriate that the project be initiated within the Ministry of Culture. Why so?

For several years, now, the Cultural Heritage Office has been operating a computerised data base of the Cultural Heritage Register,¹⁴ into which over 16,000 items of the cultural heritage have been entered. The methodology developed by the Cultural Heritage Office seemed the most appropriate and available basis for the future topography of hidden burial-grounds. Introduction new methodologies, new ways of working, searching for new contractors or budget funds would prolong the work and increase the required funds, demand more tenders, longer appointed time etc. From a realistic point of view, such a project executed within the framework of the state administration could only begin to be carried out within the Cultural Heritage Office due to its methodology and available technical preconditions. The Ministry of Culture therefore decided to develop the project within its framework for the period of one year, i.e. with its staff as well as funds and technical support.

Principles for the preparation of the project of registering hidden burial-grounds in the Republic of Slovenia

The basic guideline of the project was the preparation of evidence and a register of hidden burial-grounds which would be supported with maps, photographs and documents. The project was planned to take place within the state administration and with the existing experts and funds employing the standard methodology. It would possess results which would enable the State to pass the decisions for erecting memorial signs and guidelines for the development of the burial-grounds. It was to facilitate the continuation of work and form a basis for the Ministry of Labour, when the required experts and

technical resources were available. It was further to be beneficial to other state institutions – the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of the Environment, district attorneys, courts (in making decisions for interventions in cases of excavations and trial excavations), the media, the investigators etc. The appointed time being very limited, the work was undertaken gradually: individual burial-grounds were not investigated into details; instead, the basic data were collected for as many locations as possible. The definition of each location by means of satellite navigation was of primary importance, since it was the basis for further digital and cartographic charts and for defining the cadastral data, the photographic documentation and a precise description of the access routes. The preparing of evidence was difficult and specific, since the individual locations of burial-grounds had to be discovered, their size determined and the number of possible victims estimated. The fact that the written documents on post-war killings were scarce and those on the locations of the burial-grounds almost non-existent was hardly any help. Oral testimonies, though, proved helpful in the search for data, apart from the literature, newspapers, minutes of district interrogation commissions, minutes of the interrogation commissions of the State Council (i.e. those led by Pučnik and Polajnar), the archive of the New Slovene Covenant, the archives of district attorneys, the archives of the police administration, the cadastre of the Caving Association of Slovenia as well as private archives. Despite the fact that a critical distance should be maintained, especially to oral sources, the memorial inscriptions and statements of direct witnesses were almost the only clues that led to the locations.¹⁵ Since the State has undertaken no systematic investigation – trial excavation – it is impossible with certainty to confirm or reject individual recorded locations.

Reports on the examinations and technical matters

In co-operation with people familiar with individual burial-grounds, and also with criminal investigators, presidents and members of former district investigation commissions for the investigation of post-war mass killings, relatives of the victims and others, Dr. Mitja Ferenc and Mateja Bavdaž processed 390 locations of burial-grounds in the period between March 2002–February 2003 and September 2003–October 2004¹⁷ using the standard methodology.¹⁶ 998 photographic and orthophotographic charts were prepared, 3,400 photographs were taken, ca. 2,800 sketches, maps, photographs and other documents were made/taken, transferred and ordered, 295 maps with plot numbers were made as well as numerous audio and video recordings. Identification data were given for each burial-ground, a description was made including the marks for its positioning and classification, the location was defined as well as the sources, literature, photographs, etc..¹⁸ The project was supposed to be completed in 2004, but additional 160 locations appeared on the list for investigation and processing, and even more are expected to emerge.¹⁹

Let us point out a document which was discovered in the summer of 2004 and is the first document known so far testifying that the post-war government kept a detailed record of the hidden burial-grounds in the territory of Slovenia. This document, pertaining to the district of Ilirska Bistrica, contained a list of 120 locations with data on owners, plot names, number of victims and the state of the burial-grounds in that area alone. A fifth of the locations were checked with the owners and they all confirmed the existence of the burial-grounds and gave leads to several new ones.²⁰ After the discovery of this document, it is increasingly difficult to estimate the final number of hidden burial-grounds in the territory of Slovenia. It is possible that only half of them are known so far.

Outline of computer processing

1) Identification

Characterisation: serial number of entry.

IRN: registration number of the items in the Collective Cultural Heritage Register. Some burial-grounds have already been entered in the Register kept by the Cultural Heritage Office of the Republic of Slovenia.

Name of burial-ground: consisting of the name of the settlement in the area of which the burial-ground is located and the name of the place defining the location.

Synonyms: other names of the burial-ground traced in sources and literature.

2) Description of burial-ground

A brief description (a sentence or two) and a somewhat longer description (usually ca. 10 lines) give data on the historical events: who, when, how many. Most changes will take place here, since new discoveries, trial excavations, new testimonies etc. produce new insights.

The type of burial-ground will classify the locations as to the type of land on which it is located: meadow, field, embankment, orchard, area along a brook, forest, lime-pit, quarry, mound, sinkhole, clearing, refuse pit, pond, urban area etc.

The entry describes the type of victims that appear in sources: e.g. Croatian civilians, Slovene Home Guard, Ustasha, the Home Guard wounded etc.

The category of nationality will facilitate a classification of burial-grounds and their victims according to nationality (Germans, Italians, Romanies, Slovenes etc.)

The victim status will facilitate a classification of burial-grounds according to who is buried there: civilians, soldiers, both, not known.

The marking will show how many burial-grounds are marked and how many are not.

3) Location

The third group of data includes information on the locations of the burial-grounds. Each location defined by satellite belongs to the area pertaining to the settlement, while each settlement pertains to a certain district. The centroid indicates the central point in case the area is delineated and not the location itself. Slovenia is divided into a net of charts to various scales. Mateja Bavdaž and I entered the names here to the scale of 1:5,000 and 1:25,000. One brief and one longer description of the location follow with indications of the position of burial-grounds. If a burial-ground is located in a karst ravine, the basic data are entered on the ravine, on the state of the burial-ground and an opinion on the credibility or on what should be undertaken in order to establish the existence of the mortal remains with greater certainty. The chapter Description of access routes in which an attempt was made to describe the access to each burial-ground is very important. The descriptions are more extensive in the case of burial-grounds which are difficult to access.

The TTN outline of the location and the orthophotographic outline indicate that each map was scanned cartographically as well as with aerial photography (orthophotography) to the scale of 1:5,000.

4. Sources and literature

This category comprises the sources and literature on each burial-ground and the events associated with it.

5. Photographs

Each location and everything associated with the burial-ground (its state, marks, photographs, documents) were also photographed. Selected photographs and documents were scanned and entered into a computer application. Each photograph is accompanied with a description, date when it was taken and the name of the person who took it.

6. Notes

This category includes the dates of register entries, dates of field surveys and the names of the persons that took part in them.

7. Cadastre

This category includes data on plot numbers, on the cadastral district and the cadastral office. This group of data was subsequently included (in February 2004), after the Bill on war burial-grounds was passed, since it anticipated such contents for the register. Apart from that, the outlines of the locations to a smaller scale, mostly 1:1,000 and 1:2,000, are entered into plot forms.

8. Oral testimonies

This category was subsequently included into the application. Since various data originated from persons who wished to remain anonymous, only their initials were entered into the previous records. This category, however, includes their full names and addresses. The category is therefore at this point not intended yet for the public.

9. Prints

The data entered can be printed in various forms (in full form, as a brief description or as a list of burial-grounds according to districts, in alphabetical order or according to their serial numbers, etc.)

In the beginning the calculations were that there were ca. 120–150 potential hidden burial grounds located in Slovenia. However, now it seems that the country is more criss-crossed by burial-grounds than was anticipated. 390 recorded burial-grounds pertain to 86 districts, which means that every second or third district in Slovenia has one or more of them in its territory. Some of them are exceptional as to number of graves. It should, however, be pointed out that some areas were more thoroughly investigated than others due to more relevant informers or more existing documents on them. The districts afflicted with the most numerous hidden burial-grounds are Celje, Škofja Loka and Ljubljana, as well as Mislinja, Radovljica, Prebold, Kamnik and Ajdovščina.

Burial-grounds and their locations

On the basis of the locations chosen for the killings, the burial-grounds can be divided into four groups: the karst ravines, mineshafts including shelters, antitank trenches and ditches, and regular holes that had to be dug for the killings.

Members of the Caving Society discovered and recorded finds of human bones in 80 karst caves out of 8,000 contained in the register. 23 Considering the fact that they dared not write about such finds in the post-war period while their interest and knowledge on the caves and human remains varied, the appointed number is only an approximation but according to experts it exceeds 100. Human bones are further discovered in already registered caves where their existence was known, yet not recorded. Most human remains disintegrated over the given period of time; they were covered by leaves, soil or stones, or they were exhumed. Some caves were purposefully levelled or transformed into refuse pits; in some cases the remains are not discernible, yet there are traces in the vicinity indicating that the caves are actually burial-grounds. Traces of killings in the caves that served as mass burial-grounds were usually hidden by mining the access to the cave. In some cases the explosion pulled down only part of the entry, in others the entry collapsed entirely. Such is the case of the most famous hidden burial-grounds in Kočevski Rog: Jama pod Macesnovno Gorico and Jama Pod Krenom, where the reconciliatory celebration took place in 1990.²⁴ Human mortal remains were hardly ever exhumed from karst caves. Partial excavation and exhumation of the mortal remains took place only in nine caves in the districts of Koper and Sežana: in Mihova Jama pri Uršnih Selih and Jama Bršljinka in 1992. The bones exhumed by cavers from three ravines on the plateau of Trnovska Planota were investigated by the district commission, ascertained as being human and subsequently returned to the cave. A more thorough investigation was carried out by the police in Jama za Vrcem (Spodnja Lipnica), where, however, the surmised identity was not confirmed by DNA tests, and in Brezno pri Konfinu I nad Glažuto, which is, due to Dr. Lovro Šturm and his assistants, the most thoroughly investigated location so far.

The second group of hidden burial-grounds are mineshafts and huge chasms caused by their sinking. The most famous mineshaft is that of St. Barbara in Huda Jama near Laško. The preparation for the cost estimates and the estimates of the technical conditions for the demolition of four partitions in the mineshaft took place already during the initial examination. At the same time the renovation of part of a filled gallery and the access to two 40- to 50-metre deep shafts presumably containing mortal remains, too, was ordered. However, the notorious mineshaft has still not undergone thorough investigation.²⁵ Other mineshafts mentioned are: Kristandol near Hrastnik, the abandoned mine of Pečovnik near Celje as well as mine chasms on the Gorice hill above Šoštanj. It is assumed that most victims are hidden in the mine chasms of Stari Hrastnik, especially those of Serbian nationality (executed after 20 May 1945) and of Slovene nationality (executed at the beginning of June, most probably in the nights between 2 and

8 June 1945). No excavations have taken place in the mines and mine chasms so far, while the locations and events from Stari Hrastnik were described by three victims who escaped either from the killing grounds or on the way to them. This group also includes prepared shelters or bunkers that were used as burial-grounds (e.g. Slovenska Bistrica, Krško, Spodnje Radvanje).

The third group of hidden burial-grounds are antitank trenches and other already existing ditches. The most thoroughly investigated example is the antitank trench and mass burial-ground in Tezno pri Mariboru. This is probably the largest burial-ground in the territory of Slovenia, perhaps even in Europe. The victims, except perhaps a small number of them, were not Slovene citizens. During motorway construction over the trench, part of it was systematically surveyed, while the rest was left untouched. Another larger burial-ground, a few kilometres long, was in the Celje antitank trench reaching from Teharje to the primary school at Golovec. A minor part of the trench was surveyed in 1997. An area 420 cm long and 150 cm deep revealed 40 skeletons. All of them except 3 were male, probably members of the armed forces of the Independent State of Croatia.²⁶ The coincidental excavation from the former antitank trench near the Klugec restaurant in Celje, where the remains of over 30 people were discovered in August 1996, belongs to the same category.²⁷ No other surveys took place except some trial excavations in filled ditches in Medlog near Celje, which, however, failed to confirm the existence of a burial-ground.²⁸ Another known antitank trench is the one that crossed the plain between the river Sava and the Dobrovo road near Brežice and Dobrovo. A larger trench filled with corpses lies near Bistrica na Sotli. An antitank trench used as a burial-ground is located along the road and the railway near Mislinja and Slovenj Gradec. The trench of the Rupnik line near Radovljica was also used for the same purpose.

The fourth group of hidden burial-grounds, and most numerous one, comprises regular holes that had to be dug out for killings. They are scattered all over Slovenia. It is difficult to establish where their density is the greatest, since their number varies due to the extent to which the area has been surveyed. However, the surveys carried out so far indicate that the greatest number of hidden burial-grounds is located in the regions of Štajersko (in the vicinity of Celje), of Gorenjsko, in the areas of Slovenj Gradec and Mislinja and also Kamnik. Most of them were dug in thin woods, in clearings or on wooded edges of meadows. They can be found at all kinds of location: in places where ponds, refuse pits, car parks were subsequently set up, in orchards, along the outer cemetery walls, on river banks, along brooks, on steep hillsides, even next to chapels. Some burial-grounds were revealed by natural forces (e.g. the flooding of the river Lahomščica), other by coincidence during building excavations (e.g. the building of Slovenijales in Medlog) or by searches of individuals and associations (e.g. in Gornji Suhor). Only few of them were discovered systematically (e.g. on Zaplana – Zakovški gozd pod Strmico; v Strelcu – Jelenca). The burial-grounds of German and Italian soldiers are an exception, and their exhumations take place continuously according to agreements with the two countries in question. The former are transferred to one of the three cemeteries in Slovenia: in Kranj, Celje and Ljubljana, while the latter are transferred to Italy to Redipuglia.

Burial-grounds and their time of origin, the nationality and status of the victims

Most mass killings in Slovenia took place between May and July 1945, especially executions of returned Home Guard members and prisoners of war or those seized in Slovenia as well as prisoners from other regions of Yugoslavia. Subsequently there were mass killings until January 1946, mostly of Germans, Italians as well as those Slovenes that were suspected of collaboration with the enemy and anti-communism. However, individual secret executions took place even after that.

The registering included not only the burial-grounds of post-war killings, but all the hidden burial-grounds, including those from the war period as well as those of victims of final battles that were not accounted for or were even unknown. Following the Act on war burial-grounds, the few burial-grounds that were dug up during the war or where the mortal remains were partly exhumed and buried elsewhere (e.g. from the karst ravines in the area of Koper to the Koper cemetery²⁹) were also recorded.

The so-called war burial-grounds include e.g. those in Krimška Jama, Žiglovec nad Ribnico, Grič pri Klevčžu, Čužnja Vas and Iška Vas from 1942. Another larger group of burial-grounds can be dated as originating from the period between September and October 1943, after the capitulation of Italy. They are connected with executions and killings of seized Home Guard members and Chetnics as well as some civilians. This group includes the burial-grounds on Travna Gora, in Mačkovec, Mozelj and also Jelendol

and Bavdle pri Grčaricah – i.e. transferred graves. The burial-grounds originating from 1944 include those in Gorenja Trebuša (Makceva Grapa, Podgrivška Grapa, Petrova Grapa) and Lajše pri Cerknem, while the burial-grounds in Zakriž pri Cerknem, Lokve, etc. date back to the winter of 1945.

It would seem that the number of burial-grounds with persons of non-Slovene nationality exceeded the number of those of Slovene nationality. The Second World War in Europe ended in Slovenia and numerous enemy armies fighting on the side of the German armed forces with several accompanying civilians ended up in the territory of Slovenia. Fearful of the Yugoslav army they intended to break through to Austria and Italy and wanted to surrender to the British and the Americans. Despite numerous “death marches” through former Yugoslav provinces, where the returned and seized soldiers and civilians ended, most of them were buried in the territory of Slovenia.

The number of burial-grounds with armed members and civilians from the Independent State of Croatia is, according to the locations recorded so far, only slightly smaller than that of the Slovenes. Withdrawing from Croatia across the territory of Slovenia, their journey mostly ended already at Bistrica ob Sotli, Krakovski Gozd near Kostanjevica na Krki (Sajeve) and in the vicinity of Krško (Mrtvice, Hafnerjev Graben). Some reached Celje and in its vicinity. A large number of them ended on their way from Velenje to Dravograd: in the vicinity of Gornji Dolič, in the valley of Mislinjska Dolina and in the vicinity of Slovenj Gradec. They can also be found in Kamnik (Cuzakov Travniki), Kamniška Bistrica (Macesnovc, Šimnov Plaz, Kraljev Hrib, Kopišča, Dolski Plac), Podgorje and Sidol. It seems that the Croats were also buried in two mineshafts of St. Barbara in Huda Jama. Those who were returned from Koroško/Kärnten in the middle of May 1945, ended either in the burial-grounds in Zgoranja Lipnica near Radovljica (Lancovo) or in Crngrob and primarily in Kočevski Rog. They could probably be found in the antitank trench near Dobova (Mostec). However, the largest burial-ground of the Croats is in Tezenski Gozd. 1,179 bodies were excavated in April 1999 only from a 70 metre part of the trench across which the motorway was subsequently built.

The returned or seized soldiers of Serbian or Montenegrin nationality (Chetnics, Serbian Volunteer Corps, Serbian National Guard) were supposedly shot in Kočevski Rog, in the vicinity of Kamnik, and on the mountain ridge of Pohorje, yet the precise locations are still unknown. Part of the Chetnics seized in the vicinity of Laško were buried in the mine chasms of Stari Hrastnik.

Most locations with German soldiers known so far are in the vicinity of Ilirska Bistrica, where 1,347 persons were presumably buried in at least 120 burial-grounds. The burial-grounds in the Gorenjsko/Upper Carniola region include those in Mošnje (Zgoša, Senožeta, Lisičji Rep), Križe pri Trziču, Kranjska Gora (Savsko Naselje), Kočna, Goriče, perhaps also in Begunje (Mazovčev Pruh) and Mojstrana (Mlačca). Some burial-grounds are in the karst ravines in the Primorsko/Littoral region, e.g. in Bukovje (Brezen v Martinovih Hrastnicah), Divača (Kačna Jama), Obrovo (Kaserova Jama), Slope (Jama pod Kotarjevo Ogrado).

Some of the Slovene Home Guard members who were returned from Austria through Področja were imprisoned in the Škofja Loka Castle and later taken to various locations in the vicinity in smaller groups: to Pevno (Matjaževa Jama), Trnje (Podtrn), Gabrovo (Lovrenška Grapa), Bodovlje, etc., while most of them were taken to the central camp in Šentvid and from there to the karst caves of Kočevski Rog. It is believed that most of them were buried in Jama pod Macesnovo Gorico. A minor part of them ended in Golo, perhaps in Brezarjevo Brezno in Podutik or the nearby Kucja Dolina. In the case of this burial-ground, the preparations for trial excavations and a possible excavation were well under way, but the actual works were never carried out. The wounded Home Guard members seized at the end of the War probably ended in the ravines above Glažuta (Brezno pri Konfinu I), Iška (Koščevo Brezno) and Iška Vas. Those that were returned from Austria through Pliberk/Bleiburg and Teharje were to a large extent taken to the mine chasms of Stari Hrastnik and its vicinity.

Most of the other massive burial-grounds of Slovene civilians are located in the vicinity of OZNA camps (Strnišče, Hrastovec in Slovenske Gorice, Brestrnica, etc.) or in its district prisons. Some citizens of Šoštanj supposedly ended in Gorice above Šoštanj. Apart from Croats and the Kočevje/Gottscheer Germans, local people of Posavje are buried on 13 recorded locations in Marija Reka (Kregarjev Graben and Knezdol) as well as citizens of Celje in Košnica. Local people from the villages around Logatec probably lie in the local ravines (Brezno na Repišah, Jama Gradišnica, Šemonovo Brezno, Zakovski Gozd pod Strmco). People from Idrija were probably taken to Jelični Vrh (Brusova Grapa). Part of the civilians transferred by force from the Koroško/Kärnten were executed in Leše near Prevalje. Civilians from Maribor were taken to the killing grounds on the mountain ridge of Pohorje. In Zgoranja Bistrica they

were "buried" as late as the beginning of 1946. In August 2001 and February 2002, 431 skeletons were excavated from two shafts or shelters.

The ravines on the plateau of Trnovski gozd in the Primorsko region (Trnovo – Zalesnika, Voglarji – Brezno za Cvetrežem, Grgar – Brezno Podgomila) contain primarily persons who were arrested by the Yugoslav authorities in the area of Gorica/Gorizia, Ajdovščina, while the ravines in the vicinity of Idrijski Log (Ajharjevo Brezno, Andrejčkovo Brezno) probably hide those that were transferred to the Primorsko region after their withdrawal from Gorica/Gorizia. Persons from Trst/Trieste and the area of Koper were also driven to the karst caves.³⁰

Marking of burial-grounds

The set up or, rather, the marking of the surveyed locations varies. Hardly any burial-ground was properly taken care of. Only 118 locations are equipped with signs and marked, while 227 locations remain unmarked. In most cases the locations are at various sites and plots: unmarked ravines, meadows, moors, woods, chasms, riverbanks, etc. At some locations or in their vicinity various signs have been erected by different societies, district commissions and individuals, especially relatives. The signs are almost exclusively made of wood and vary in form from crosses made by two boards nailed together at a right angle to each other to larger, thicker, more durable signs that were designed. Those erected at the beginning of the 1990s have almost decayed. Consequently more durable signs were erected, in some places as much as memorial chapels, e.g. in Marija Reka or at the St. Barbara shaft in Huda Jama.³¹

The vicinity of burial-grounds was further treated only in a few cases. The first developments go back to 1990 when all four burial-grounds in Kočevski Rog were fenced in. There were two reasons for this: the fences prevented the visitors from sliding into the ravines and at the same time indicated that access to them is not advisable or even permitted out of reverence. Apart from the cross erected there, an area made of stone for lighting candles was set up. Dustbins were provided for with greater or lesser taste. The burial-grounds on Trnovska Planota were developed in a similar way: Zalesnika, Podgomila and Za Cvetrežem. With the exception of crosses erected or built, there were no further developments. Lajše is an exception, being the future central burial-ground and memorial for the Primorsko region. Civilians were executed there in 1944 out of revenge for the severe failure of the communist school in Cerkno. A memorial chapel was built there, and a path to the edge of the wood paved with granite. Stations of the Cross were marked, and large signs erected, while the access route to the ravine was expanded and a monument with memorial plaques erected in front of it.

In view of the fact that most burial-grounds are still unknown, there are hardly any signposts indicating access to them. Only the four burial-grounds in Kočevski Rog have signposts that were erected after the reconciliatory celebration there twelve years ago and there are signposts for the three above mentioned burial-grounds on Trnovska Planota as well as one for Teharje.

The final stage in restoring a burial-ground is its declaration as a cultural monument. Only two locations have been declared cultural monuments: Brezarjevo brezno from which the mortal remains were exhumed as early as June 1945 and the near-by Kucja Dolina where they were transferred and buried.

It is possible that too much energy as well as funds have been devoted to merely two symbolic places over all these years, the two locations that are to symbolise hidden burial-grounds: the Teharje memorial park and the chapel Pod Krenom in Kočevski Rog. Nevertheless, we have failed to present ourselves as an organised state. What I have in mind is the costs for the improvement of the still unfinished monument and the development of a golf course above the graves in Teharje. In the case of Jama Pod Krenom, the memorial structure selected in a public tender was overtaken by an illegal building which was erected more rapidly. In addition, various other interventions have entirely transformed or rather depreciated the original appearance of this most famous burial-ground in Slovenia. Hundreds of other burial-grounds, on the other hand, have not even been discussed yet, nor their development planned or their purpose defined.

In December 2002 a project submitted by Gigo design from Ljubljana was selected in a public tender for a uniform marking of the burial-grounds. The sign is designed as an erect cylinder; it is cast in bronze and set up on a concrete base. The cylinder is part of an internal mechanism that facilitates its ringing when it is swung. A concrete cylinder of the same dimensions as the concrete base is designed as a plaque for candles and flowers. The first monument of this type was erected on 22 December 2003 near the

ravine Zalesnik in Trnovski Gozd. Another three were erected a few days before 1 November 2004: at Glažuta (Brezno pri Konfinu I), in Kočevski Rog (Jama pod Macesnovo Gorico) and in Zgornja Bistrica (Grobišče pri Rovu A). The State plans to set up five to ten monuments annually, which means that the whole process will take over 20 years to complete.

The Act on war burial-grounds suggests that only the basic data be written on each monument: a dedication or a memorial text, apart from the identification data and time and place of death.³³ However, the memorial sign selected in the tender anticipates the place and time of the burial-ground, the number of victims, their nationality, the coordinates as well as an inscription.

The issue of reliability

It is impossible to give the exact numbers of victims without more systematic investigations, while it is somewhat less difficult to state the nationality of the victims, although the data for many recorded locations are either varied, excluding each other or even nonexistent. In numerous cases the sources indicate the nationality and even an estimate of the number of victims, yet not for individual burial-grounds.

The issue of provability, reliability, confirmation that the location is actually a burial-ground is therefore one of the most pressing issues in recording hidden burial-grounds, since there is no evidence that all the recorded sites are actual burial-grounds. Above all, the range of each burial-ground is not known. The extent of reliability can only be estimated on the basis of oral testimonies, collected documentation, transformed terrain at the location, while the existence of a burial-ground cannot be confirmed with certainty or defined more specifically.³⁴ The methods and procedures of physical examination have yet not been undertaken by the State, except in some special cases.³⁵ Almost all the excavations carried out so far were the result of the interest of others. The investigations were initiated either by the district (as in the case of Zgornja Bistrica, the karst ravines in the district of Koper), by the Motorway Company of the RS – from now on DARS (in Tezno), by a private individual, relative, a society or district commission (Zgornja Hudinja, Špitalič na Celjskem, Suhor in Bela Krajina, Jelovica) or there were some coincidental finds (the restaurant Klukec in Celje). Trial excavations in Medlog near Celje were also carried out by DARS on account of the access to the motorway planned across the presumed burial-grounds. However, it seems that mortal remains are not supposed to be exhumed in the future, with the exception of the so-called sanitary removals.

Considering the fact that international conventions and basic human rights were severely violated, the exhumation, identification and burial of victims wherever possible are an obligation of the State. However, on the basis of our sparse experiences with exhumation, it should be known that more accurate data are hardly to be expected. The number and sex of the victims can usually be established, only seldom their status, and even less their nationality. Due to the specific characteristics of hidden burial-grounds and the mortal remains in them, great results cannot be anticipated, not even by identification by means of biologically comparable material (DNA).³⁶ So far only one person has been successfully identified according to this method: the skeleton of a male killed in the woods on Jelovica in 1943. On the basis of a DNA test of his tooth, his son and daughter could bury their father who had been missing for over fifty years.³⁷ On account of hiding the crimes and burial-grounds in many locations (several of them were transformed into refuse pits), their existence will undoubtedly have to be confirmed by trial excavations before they can be delineated and after that properly restored.

Notes

1 The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry, London 1990, p. 299.

2 For more on this subject see: Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo: 1942–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje, Ljubljana 2003 and the bibliography, and also Tone Ferenc: "Povojne množične usmrtnice 1945–46", Enciklopedija Slovenije, Vol. 16, Dodatek, Ljubljana 2002, pp. 166, 167.

3 The executions were mostly directed against fascists and collaborators, particularly members of the military, paramilitary and police units symbolising the fascist state. Apart from them, numerous civilians were arrested and members of the Italian Liberation Movement and other persons that either rejected the communist ideology or opposed the territorial annexation to Yugoslavia. For more see the texts by Nevenka Troha and Nataša Nemeč.

4 The highest estimates reach up to 600,000 people; John Prcela, Dražen Živić: Hrvatski holokaust, Zagreb 2001, p. 110. The Croatian

- demographer V. Žerjavić calculated that ca. 49,000 Croatian Ustaša, Home Guard members and civilians were executed. However, not all of them were executed in Slovenia; Vladimir Žerjavić, Opsesije I megalomanije oko Jasenovca I Bleiburga, Zagreb 1992; Vladimir Žerjavić, Gubici stanovništa Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.
- 5 Among them 27,118 were casualties from among the Partisans, 26,143 civilians were victims of the terror of the aggressor, 10,460 were mobilised into foreign armies, 188 were casualties of the Royal Army of Yugoslavia, 94 were casualties in European resistance movements and 80 in the Allied military forces.
- 6 Tadeja Tomiňek-Rihtar, Mojca Šorn, "Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941–januar 1946)", Posvet Žrtve vojne in revolucije, Državni svet [State Council], Ljubljana, 11 & 12 November 2004.
- 7 Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve [Ministry of Labour, Family and Social Affairs], "Informacija o stanju na področju vojnih grobišč za sejo Vlade RS", 29/7/1999. The numbers appearing in official data are even higher.
- 8 It should be pointed out that the issue was dealt with by persons and societies outside the official institutions of the State even at the beginning of the 1990s, mostly by the journalist and publicist Ivo Žajdela and the Društvo za ureditev zamoľanih grobov [Society for the Regulation of Hidden Burial-grounds]. District commissions were established in several district authorities at the beginning of the 1990s, and they performed their task with various degrees of success; most of them backed out early in the process, or they dealt mostly with the circumstances of the executions and less with searching for and marking the actual locations or confirming their accuracy.
- 9 "Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih" ["Statement of the Government of the RS on the comprehensive plan for the development of burial-grounds of post-war mass killings and on the passing of the Bill on war burial-grounds"], 22/11/2001.
- 10 On its establishment, the Commission was named Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu [Commission of the RS for the Solution of Issues Associated with the Purpose and Regulation of Burial-grounds in Kočevski Rog]. On 13 December of the same year, the name acquired the addition "and other burial-grounds of the same kind"; Arhiv Komisije, "Sklepa o ustanovitvi in dopolnitvi".
- 11 The name of the Commission was also changed into Komisija Vlade RS za evidentiranje in označitev prikritih grobišč [Commission of the RS for Recording and Marking Hidden Burial-grounds]; "Sklep Vlade RS", 9. seja, 27/7/2000. The recording of hidden burial-grounds is for the first time named a task of the Commission.
- 12 A letter of Tine Velikonja to the author of this paper, 15/9/2000; public letter of Spomenka Hribar to Dr. Andrej Bajuk, Delo, 30/9/2000, a letter of a member of the Commission Viktor Blažič, "Grobovi tulijo", Delo, 7/10/2000.
- 13 "Sklep o ustanovitvi Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč", 33. seja Vlade RS, 21 June 2001. Further tasks of the Commission were: to prepare a concrete plan of activities for appropriate protection and maintenance of the burial-grounds until the pertaining Bill be passed; to express considerations on issues associated with the existing and newly discovered burial-grounds and graves of mass killings; co-operation in the procedure of acquiring the preliminary design for the marking of all burial-grounds of the same variety in Slovenia; current supervision of the building of the Teharje Memorial Park and the chapel in Kočevski rog, Pod Krenom; passing suggestions and initiatives associated with the regulation and development of the burial-grounds to the Government; and raising funds for those purposes.
- 14 "Pravilnik o vodenju Zbirnega registra kulturne in naravne dediščine"; Uradni list RS [RS Official Gazette], No. 26/95.
- 15 At this point I wish to especially emphasise the work of criminal investigators and the police, especially the leader of the Reconciliation group, namely the chief inspector Pavel Jamnik. Investigating evidence in the form of conversations equipped with official comments, they have established a historical source significant for the reconstruction of the investigated events, especially for more accurate confirmation of the recorded hidden burial-grounds. The collected evidence that we were allowed to read is of great significance since hardly any relevant documents exist.
- 16 The computer application was prepared by Ksenija Kovačec-Naglič from the Ministrstvo za kulturo [Ministry of Culture], Center INDOK URSKD [head of the INDOK Centre of the Cultural Heritage Office].
- 17 A year later, the recording was continued in August 2003 when an agreement was reached by the Ministry of Labour and Ministry of Culture on co-operation in the registering of the hidden burial-grounds in Slovenia.
- 18 Mitja Ferenc, Mateja Bavdaž, "Evidentiranje prikritih grobišč v RS", reference materials, October 2003.
- 19 Mitja Ferenc, Mateja Bavdaž, "Evidentiranje prikritih grobišč v RS", state of affairs in October 2004.
- 20 Mitja Ferenc, "The graves are levelled and overgrown." ("Seznam grobov sovražnikovih vojakov padlih iz časa 2. svetovne vojne na območju občine Ilirska Bistrica"), Prispевki za novejšo zgodovino, 1/2000, pp. 160–168.
- 21 The computer application was prepared by Ksenija Kovačec-Naglič from the Ministrstvo za kulturo [Ministry of Culture], Center INDOK URSKD [head of the INDOK Centre of the Cultural Heritage Office].
- 22 Mitja Ferenc, Mateja Bavdaž, "Evidentiranje prikritih grobišč v RS", reference materials, October 2003.
- 23 The cadastre is kept by the Jamarska zveza Slovenije [Caving Association of Slovenia] together with the Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU [Institute for the Research of Karst]. The cadastre of caves consists of basic data usually taken on the occasion of the first investigation of the cave (cadastral number, name, location, coordinates, descriptions and data on the first investigators, and a plan of the cave). Now the registration records are supplemented with additional records, plans, photographs etc.
- 24 For further information on karst caves – burial-grounds see: Andrej Mihevc, Množična grobišča v jamah v Sloveniji, Vol. V, Brez Milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem (ed. by Lovro Šturm), Ljubljana, 2000 (subsequently: Brez milosti), pp. 331–349.
- 25 PU Celje, tender of Rudnik Trbovlje-Hrastnik, d.o.o., 27/2/2002.
- 26 Archive of Okrožno državno tožilstvo (ODT) Celje, letter of Urad kriminalistične službe UNZ Celje to Okrožno državno tožilstvo No. 0221/24-5990-S-24/B-85/91 dated 22/9/1997; letter of Medicinska fakulteta, Inštitut za sodno medicino No. E 166/97 BJ/PK dated 17/2/1998, letter of Janez J. Švajncar containing an expertise to Okrožno sodišče Celje dated 31/1/2002.
- 27 ODT Celje, operational report of ODT Celje to Državno tožilstvo RS dated 27/8/1996; report of Veking, d.o.o., on the state of digging up and moving the mortal remains on the basis of the Decree I-Kpd 209/96.
- 28 According to the testimony by Janez Črnej familiar with the burial-grounds in the area of Celje, the route delineated by the planners was

such as to avoid the burial-ground; oral testimony to the author on 2/4/2004.

29 Mestna občina Koper, Urad za gospodarske in javne službe in promet, "Poročilo o organiziranju in pomoči pri iznašanju človeških posmrtnih ostankov iz kraških vodlin socerbsko-podgorskega Krasa", 22/7/1992; Uradni zveznik "Official Comment", 25/3/2004.

30 That could be seven caves in the districts of Koper and Sežana (Špirnca, Jama pri Socerbskem Kalu, Socerbska Sveta Jama, Vilenica, Bremce, Dolska Jama, Socerbska Jama za Vrhom), from which mortal remains of 60 persons were removed by cavers in 1992 and were buried in the city cemetery in Koper in 2004.

31 With the exception of crosses erected or built, there were no further developments. Lajše is an exception, since it is the future central burial-ground and memorial for the Primorsko region, where civilians were executed in 1944 out of revenge for the severe failure of the communist school in Cerkno. A memorial chapel was built there, and a path to the edge of the wood paved with granite. The Stations of the Cross were marked, and large signs erected, while the access route to the ravine was expanded and a monument with memorial plaques erected in front of it.

32 The following monuments are planned for the year 2004: in Tezno pri Mariboru, in Zgornja Bistrica, in Huda Jama, in Brezno pri Konfinu and in Jama pod Macenovno Gorico. The fact that some districts are not interested in erecting the monuments should not be neglected.

33 The dedication on the military burial-grounds from Art. 2 of this Act, except on burial-grounds of foreign armies, runs as follows: "Casualty(ies) of war, Republic of Slovenia", while the text on the burial-grounds of victims of war and those killed after the war from Art. 4 of the Act runs as follows: "Victim(s) of war and post-war executions, Republic of Slovenia."

There were quite controversies over the dedication text among the politicians and in the media before the Act was passed. Execution in the strictest sense of the word indicates the execution of a sentence, a judgement passed by a court. In our case this sense of the word execution is disputable since most of the victims were killed without a judicial trial, without a sentence, and therefore the term murder or wilful murder could be used. Furthermore, the executed persons were denied their basic right – the right to a grave, which was a similar if not greater crime. It is thus believed by some that the inscription defined by the Act is biased. They favour the inscription: "Victims of war and revolution." These, however, were contradicted by those who claimed that the term revolution is polysemic. Some favour the inscription "Victims of war and revolutionary violence", while others believe that the actual set-up of the burial-grounds and reverence for them as well as the victims buried there are of greater importance.

34 On the basis of a survey of all locations and the reliability of oral and written sources it can be estimated that 85% of ca. 400 locations are actual burial-grounds. Still, the question remains how accurately all the hidden burial-grounds can be located so that each grave could be delineated without being interfered with. The percentage here is much smaller. There are several locations where the existence of a burial-ground is known, yet the place itself cannot be confirmed at the site. Such locations were, nevertheless, recorded since more accurate data may be available in the future. We know from experience that some locations can be accurately defined only after a second or third examination or with other informers. Metal detectors are one of the non-aggressive methods of establishing reliability in field surveys. Remnants of ammunition were thus discovered in some locations, or some wire or a spade, which confirmed the assumption that the sites were actual burial locations.

35 Metal detectors were one of the non-aggressive methods used for establishing the reliability in our final field surveys. This was carried out with the help of criminal investigators. Remnants of ammunition were thus discovered in some locations, or some wire or a spade.

36 The cause for this is lack of sources without which the existence of victims in individual burial-grounds cannot be anticipated without any doubt. Or in some cases the data were known, but there were no more relatives from whom the material for analysis could be acquired. The first two hidden burial-grounds from which DNA samples were taken were in Zgornja Bistrica. Only few personal items were discovered in both cases. A ring was found in the first one, belonging to a missing brother from the vicinity of Ljubljana. A DNA test of a long bone located near the ring was carried out, yet it refuted the assumption. Tests were made for two skeletons with marked physical features, but they were impossible to identify – the relatives were no longer alive and there was no way of acquiring comparable material. The fourth comparison was made at another burial-ground in Zgornja Bistrica. The DNA test was carried out with the bones of five skeletons excavated on Jelovica, where the identity of the victims was assumed on the basis of testimonies of witnesses. However, the comparison of samples taken from presumed relatives failed to confirm the assumption.

37 Katja Drobnič, "Preiskava DNK iz kosti in zob: Identifikacija po več kot pol stoletja", Delo, Znanost, 16/6/2003.

Zvezda Delak Koželj

Teorija svetovnega sistema Immanuela Wallersteina in varstvo kulturne dediščine

UDK: 316.2:929 Wallerstein I.:719

Ključne besede: Immanuel Wallerstein, varstvo kulturne dediščine

V prispevku želim prikazati bistvene sestavine teorije svetovnega sistema Immanuela Wallersteina, še posebno osrednji temi, transdisciplinarnost in globalizacijo. Odgovoriti želim na vprašanje, ali se varstvo kulturne dediščine kot stroka, posredno pa tudi etnologija, sploh odzivajo in kako se odzivajo na pritiske obravnavanih dejstev družbenih ved in procesov svetovnega sistema.

Immanuel Wallerstein je utemeljitelj svetovne sistemske analize ter eden izmed najpogosteje citiranih in najpomembnejših znanstvenikov na področju družbenih ved v zadnji četrtini 20. stoletja. Sociološko kariero je začel na koncu petdesetih let kot raziskovalec političnih institucij in sistemov frankofonske Zahodne Afrike. Zelo hitro je spoznal, da teh, samo po zunanjem videzu predmodernih, plemenskih institucij in sistemov ni mogoče razumeti zunaj moderne svetovne kolonialne oziroma neokolonialne celote, kakršna je obstajala v zadnjih nekaj stoletjih. To spoznanje je vnesel Wallerstein v stabilen metodološki globalizem in politični tiermondizem, tj. v relativno celostno in konsistentno teorijo svetovnega sistema, v začetku sedemdesetih let. Intelktualni viri te teorije so neverjetno številni in razpršeni, osrednji pa so marksizem (Karla Marxa, Vladimirja Iljiča Lenina in Roze Luxemburg), zgodovinska ekonomija ali gospodarska zgodovina (Maxa Webra, Josepha Schumpetra in Karla Polanyja) ter strukturalna historio-grafija ali zgodovina trajanja Fernanda Braudela.

V znanostih so v času Wallersteinovega strokovnega vzpona upravičeno opustili teorijo odseva. Znanost ni zgolj odsev stvarnosti, temveč je njena relativno avtonomna sestavina: med znanostjo in stvarnostjo se ves čas vzpostavlja, ohranja in obnavlja razmerje obče določenosti in odvisnosti na eni strani ter razmerje nenehne boja in napetosti na drugi strani. Kriza, izčrpanost, slabitev in bifurkacije »klasične moderne znanosti« so samo del splošne strukturne in zgodovinske krize, izčrpanosti, slabitve in bifurkacij »moderne svetovnega sistema«. Prav tako so hkratno porajanje, nastajanje in krepitev nove, postmoderne znanosti samo del porajanja, nastajanja, in krepitev novega postmoderne zgodovinskega sistema.

Z epistemologijo družbenih ved se je začel Wallerstein sistematično ukvarjati v devetdesetih letih pod vplivom nove postnewtonske fizike oziroma nauka Ilyja Prigogina. Na teorijo svetovnega sistema so usodno vplivale ena splošna in šest posebnih epistemoloških novosti.

– Splošna epistemološka novost je v *diametralnem spreminjanju starega razmerja med naravoslovnimi in družbenimi vedami*. Naravoslovec Prigogine je postuliral, da morajo biti zdaj družbene vede, ki so kompleksnejše, zgled za fiziko in druge naravoslovne znanosti. V sedanjem neuravnoteženem svetovnem sistemu so namreč socialni sistemi najkompleksnejši, najbolj dinamični in »najdlje od ravnovesja«, zato so lahko in morajo biti vzorec, zgled za raziskovanje vseh drugih sistemov.

– V opoziciji do stare znanosti je šest posebnih epistemoloških novosti nove znanosti Prigogina in Wallersteina:

1. *nelinearnost ali multilinearnost* (ne: unilinearnost in progresizem) v konceptualizaciji časa;
2. *svet* (ne: nacija-država) v konceptualizaciji prostora;

3. *kaos* (ne: sistem) v konceptualizaciji problemov;
4. transdisciplinarnost (ne: nekdanja monodisciplinarnost) *v organizaciji dela v znanosti*;
5. *probabilizem* (ne: determinizem in ne indeterminizem) *v razmerju do prihodnosti*;
6. *pluralistični univerzalizem in kontrolirana subjektivnost* (ne: predmoderna poljubnost in moderna psevdobjektivnost) *v razmerju med raziskovalcem in njegovim predmetom*.

V nadaljevanju bi prikazali:

I. četrto novost nove znanosti, tj. *transdisciplinarnost*, in

II. *globalizacijo*.

I.

Eden izmed najjasnejših simptomov ali vidikov krize starih družbenih ved je vse močnejši pritisk, da bi odpravili prav to monosektorsko in monodisciplinarno delitev in organizacijo dela. Prihajamo v obdobje »multi-«, »inter-« in »transdisciplinarnosti«. To obdobje ne odpravlja specializacije, temveč je še celo razvija in pogloblja, vendar na novih temeljih. Pri razjasnjevanju glavnih vprašanj našega časa gre za novo transdisciplinarno problemsko specializacijo, tj. za povezovanje in poenotenje ustreznih metod in znanj z najrazličnejših področij in disciplin družboslovja in naravoslovja.

Iz podedovanih, konvencionalnih razlogov najpogosteje uvrščajo teorijo svetovnega sistema k sociologiji, čeprav je zaradi njene izrazite in zavestne transdisciplinarnosti ni mogoče določiti kot posebno, konvencionalno definirano znanstveno področje ali disciplino. Teorija namreč vedno izhaja iz pozitivnih rezultatov obstoječih področij in disciplin, jih pri tem kritično izrablja, predeluje in presega. Tako teorija svetovnega sistema – kot samostojna teorija ali kot teorija odvisnosti – v nekem širšem teoretskem in ideološkem kontekstu druge polovice 20. stoletja pogosto velja za eno izmed vodilnih alternativ vladajočim ekonomskim ali sociološkim teorijam gospodarskega razvoja in modernizacije.

II.

Najpomembnejši epistemološki rez in tisto, po čemer Wallersteinovo teorijo svetovnega sistema najpogosteje razlikujejo od drugih, jo prepoznava in identificirajo, pa je vendarle globalizacija mišljenja in teoretsko-metodološkega aparata. Globalizacija mišljenja in teoretsko-metodološkega aparata je kajpada samo nujen epistemološki odgovor na globalizacijo stvarnosti, tj. eksponentialno povečanje gostote modernega svetovnega sistema v drugi polovici 20. stoletja.

Do tega odgovora pridemo predvsem z izbiro prave analitične enote. Od te izbire namreč ni odločilno odvisna samo vsa znanstvena pot, temveč tudi njen celotni rezultat, pojem, podoba, znanje. Glavna analitična enota je v stari vednosti posamezna družba oziroma nacija-država. Vsi osrednji koncepti stare znanosti: gospodarstvo, družba, razred, kapital, delo, politika, oblast, so vsebovani v tej enoti, celotna podoba sveta, ki jo ta znanost daje, pa je prav zato deformirana: boleha zaradi etnocentrizma, evropocentrizma in zahodnjaškega centrizma, ki so nekakšen lažni univerzalizem. Glavna enota analize v teoriji svetovnega sistema Wallersteina je svet, svetovna celota, svetovni sistem. V tej sorazmerno novi analitični enoti je obravnavana teorija že opravila temeljito rekonstrukcijo ali rekonstrukcijo ali rekonceptualizacijo ključnih konceptov družbenih ved, skupna podoba sveta, ki jo daje ta teorija, pa nima deformacijskih učinkov etnocentrizma, evropocentrizma in zahodnjaškega centrizma ter si prizadeva za nekakšen realen, pluralističen univerzalizem.

Ključni, rekonceptualizirani in globalizirani koncepti teorije svetovnega sistema so predvsem tile:

- *zgodovinski sistem*,
- *moderna svetovni sistem*,
- *čas in prostor*,
- *sekularne težnje in ciklični ritmi*,
- *center, polperiferija in periferija*,
- *kapitalizem, etatizem in socializem*.

Zgodovinski sistem je relativno samostojna in sestavljena celota ekonomskih, političnih in kulturnih procesov, ki ima razmeroma velik obseg, dolgo trajanje in jasne meje v času in prostoru. Vse zgodovinske sisteme deli Wallerstein na recipročne mini sisteme in svetovne sisteme, slednje pa na redistributivna svetovna cesarstva (imperije) in svetovna gospodarstva.

Na koncu 19. stoletja se je evropskemu kapitalističnemu gospodarstvu posrečilo, da se je razširilo po vsem svetu. Od tistega trenutka dalje prvič v zgodovini obstaja na svetu samo en vladajoči zgodovinski

sistem, ki ima različna imena: *moderna svetovni sistem*, kapitalistični svetovni sistem, kapitalistično svetovno gospodarstvo in zgodovinski kapitalizem.

Čas in prostor sta dve glavni analitični determinanti in razsežnosti vsakega zgodovinskega procesa in tako tudi modernega svetovnega sistema.

Sekularne težnje in ciklični ritmi se nanašajo na dva različna načina gibanja ali spreminjanja tega sistema v času. Sekularne ali stoletne težnje so dolgotrajne, več stoletij trajajoče in linearne težnje rasti, razvoja in sprememb, ciklični ritmi pa krajše fluktuacije ali periodična ponavljanja raznih faz širjenja (ekspanzije) in krčenja (kontrakcije) modernega svetovnega sistema.

Cikličnih ritmov niso odkrili z dedukcijo, intuicijo ali s kakšno podobno neempirično metodo, temveč s kvantitativno ali statistično obdelavo dolgih časovnih nizov skrbno izbranih gospodarskih in družbenih kazalnikov. Tako je bilo statistično ugotovljeno, da se je sredi sedemdesetih let začel štirikratni dolgi upad modernega svetovnega sistema, ki je manifestacija zgodovinske izčrpanosti ali strukturne krize modernega svetovnega sistema. V strukturni krizi bo ostal do približno leta 2050, ko lahko pričakujemo rojstvo novega zgodovinskega sistema.

Center, polperiferija in periferija niso samo ustrezne metafore, temveč tudi znanstveno, kvalitativno in kvantitativno definirani in verificirani analitični koncepti, ki kritično osvetljujejo moderni svetovni sistem v prostoru. Kvalitativno je mogoče center, polperiferijo in periferijo modernega svetovnega sistema definirati z vrsto ekonomskih dejavnosti, ki prevladujejo na nekem območju ali v neki deželi. Kvantitativno je mogoče tri območja modernega sveta definirati z ustrezno ravnijsko bruto nacionalnega dohodka na prebivalca kot najpopolnejšim in najzanesljivejšim sintetičnim kazalnikom gospodarskega in celotnega družbenega razvoja.

Moderni svetovni sistem je pravzaprav svetovni kapitalistični sistem; oba svetovnosistemska pojma, *kapitalizem in socializem*, sta dober zglede tudi za to, kako po globalizaciji ali rekonceptualizaciji stari znani pojmi v novi svetovnosistemiški analitični enoti dobijo popolnoma novo, alternativno vsebino in pomen. Tako kapitalizem ni več samo niz določenih razvitih tržnih in demokratičnih dežel Zahoda in Severa, temveč kompleksen svetovni sistem, tj. množica vseh centralnih razvitih tržnih in demokratičnih dežel Zahoda in Severa, a tudi (pol)perifernih dežel v razvoju ali nerazvitih, vodilnih in avtoritarnih dežel Vzhoda in Juga. Novi svetovnosistemiški pojem kapitalizma pa osvetljuje tudi stari ideološki pojem socializma, ki je bil samo polperiferni del svetovnega kapitalističnega sistema.

Po letu 1968 je vsesplošni ljudski antietatizem, ki še zdaleč ni zmagoslavje liberalizma in še manj obnovljenega konservativizma, z delegitimiziranjem državnih struktur spodkopaval nosilni steber modernega svetovnega sistema, sistem držav – steber, brez katerega neskončna akumulacija kapitala ni mogoča. Ideološko slavljenje tako imenovane *globalizacije* je v resnici labodji spev našega zgodovinskega sistema. Znašli smo se v krizi tega sistema: izguba upanja in strah, ki ga spremlja, sta delni vzrok in najpomembnejša simptoma te krize.

Wallerstein je nakazal več možnih poti, kako priti do bolj substantivno racionalnega zgodovinskega družbenega sistema. Najverjetneje se bomo odločili med sistemom – ki bo v nekaterih temeljih analogen sedanjemu –, v katerem imajo nekateri veliko večje privilegije kot drugi, in sistemom, ki bo razmeroma demokratičen in egalitaren. Ključnega pomena bi bili izboljšani sistem izbire poklica, odprava prioritete neskončne akumulacije kapitala, vzpostavitev neprofitnih decentraliziranih enot kot temeljnega načina proizvodnje, odprava diskriminacije v najširšem pomenu, premostitev posledic razrednih razlik, ohranjanje biosfere tja do vzpostavitve »mavrične koalicije« oblasti.

Avtor ugotavlja, da je to, prehodno obdobje še zlasti nepredvidljivo, a tudi posebno odprto za individualne in skupinske prispevke, saj prinaša tisto, kar je poimenoval povečanje dejavnika svobodne volje. Če hočemo kljub (že omenjeni) izgubi upanja in strahu, ki spremlja krizo svetovnega sistema, zgrabiti svojo priložnost, kar je naša moralna in politična dolžnost, moramo najprej dognati, kaj ta priložnost je in iz česa je sestavljena. Za to pa moramo rekonstruirati okvir znanja, tako da bomo lahko razumeli naravo naše strukturne krize in potemtaka naše zgodovinske možnosti za 21. stoletje. Ko bomo razumeli, kakšne so možne izbire, se moramo pognati v boj, ne da bi imeli zagotovilo, da bomo zmagali.

Varstvo kulturne dediščine je že zaradi narave dela samega *transdisciplinarno* ustvarjanje smiselnih in ugodnih okoliščin za njeno ohranitev, ki se izvaja z rednim vzdrževanjem in ohranjanjem dediščinskih izvornih vrednot in pričevalnih prvin. V varstvo še zlasti uvrščamo preprečevanje posegov, s katerimi bi spremenili lastnost, vsebino, obliko, značaj ali neposredno okolje.

Konservatorstvo je interdisciplinarna stroka, ki temelji na rezultatih raziskovanja bazičnih ved, praktične naloge pa izvaja skupinsko na podlagi uporabnih znanstvenih disciplin. Varstvo obsega konservatorstvo

kot neposredno varstvo in vsa dodatna prizadevanja, ki ohranjajo dediščino kot del gnotne zapuščine preteklosti, njeno pravilno vzdrževanje in uporabo pa kot kakovosten del sodobnega življenjskega okolja. Konservatorstvo kot interdisciplinarna stroka pomeni le del dejavnosti varstva naravne in kulturne dediščine. V širše razumljeni pojem sodi tudi restavratorstvo, tj. konservatorstvo za snov in obliko zlasti premične dediščine.

Konservatorstvo se še posebno ravna po načelih, ki jih določajo izkušnje vseh soudeleženih strok – od naravoslovnih, tehničnih do družboslovnih –, zakonska določila, mednarodni dogovori in priporočila. Njegove pglavitne naloge so evidentiranje, vrednotenje in čim ustrežnejše ohranjanje dediščine za današnje in prihodnje življenje.

Leta 1976 je odbor ministrov Sveta Evrope v posebni resoluciji priporočil vladam držav članic, naj svoje notranje sisteme zakonov in predpisov prilagodijo zahtevam »celostnega ohranjanja« stavbne dediščine, to priporočilo pa se je strokovno in politično uveljavilo v Granadski konvenciji (1985). Celostno varstvo stavbne dediščine obsega varstvo kot bistveni cilj kulturne politike, urejanja prostora in urbanizma, spodbuja programe za njeno obnovo in vzdrževanje, rabo tradicionalnih znanj in materialov, ki so bistveni za prihodnost dediščine, se zavzema za primerno rabo, dostop javnosti in sodelovanje vseh pristojnih služb.

Tako oblikujejo varstvo stavbne dediščine predvsem upravno-pravna, načrtovalska, kulturna, prosvetna, raziskovalna in ožjevarstvena prizadevanja, ki preprečujejo propad in omogočajo razumevanje naravne in kulturne dediščine.

Skratka, preseči moramo zastarel nazor, da je varstvo samo kulturna dejavnost, ki ohranja dediščino in njene vrednote. Dediščina postaja vse bolj socialna in ekonomska kategorija. Prizadevati si moramo, da bi postala spodbujevalka in temeljna vsebina načrtovanja trajnostnega, zdržnega razvoja. Varstvena politika mora omogočiti uresničitev spontanib pobud predvsem posameznikov in lokalnih skupnosti pa tudi države. Varstvo dediščine mora delovati za ljudi, le od njihovega sodelovanja je odvisna njegova dolgoročna uspešnost. Prav posamezniku naj pomeni dediščina vrednoto, predmet čaščenja, simbol pripadnosti skupnosti, spoštovanja drugega ali vir dohodka.

Kot odgovor na nevarnosti, ki jih proces *globalizacije* povzroča ohranjanju kulturne identitete in raznovrstnosti, značilnosti in posameznih vrednot njenega vsakega posameznega dela, so bile na peti evropski konferenci ministrov, odgovornih za kulturno dediščino, od 5. do 7. aprila 2001 v Portorožu sprejete dve resoluciji in deklaracija, v prvi vrsti *Resolucija o vlogi kulturne dediščine in izzivu globalizacije /CC-PAT (2001) 39/* (neavtoriziran prevod!).

V tej resoluciji so bili v splošnih ciljib opozorjeni vsi državni organi in tisti, ki sprejemajo odločitve v gospodarstvu, na odločilno vlogo kulturne dediščine pri:

- uresničevanju ciljev Sveta Evrope za krepitev demokracije, ohranjanja miru, skrbi za družbeni napredek in ohranjanje kulturne različnosti;
- snovanju panevropskega razvojnega modela za spoprijem z izzivom globalizacije.

V splošnih ciljib je zapisano, da ima v zvezi z globalizacijo kulturna dediščina posebno vrednot, ki zahteva razvoj strategij za ohranjanje skupnega interesa na tem področju.

Snovalci resolucije so poudarili, da je treba:

- zagotoviti, da ima v informacijski družbi vsakdo primeren dostop do znanja, kulture in kulturne dediščine;
- zagotoviti, da je prost dostop do kulturne dediščine voden z etičnim odnosom do njene tržne politike, ki naj tudi krepi mednarodno sodelovanje pri spremljanju nezakonitega trgovanja in boju proti njemu;
- okrepiti ozaveščenost skupnosti glede vrednosti kulturne dediščine kot sredstva za njihov trajnostni razvoj in kakovost življenja;
- zagotoviti, da bo raznoličnost kulturne dediščine na lokalni in regionalni ravni:
 - dajala ljudem izvorni občutek identitete,
 - omogočala ljudem ugodnosti v svetovnem gospodarskem tekmovanju,
 - prispevala k njihovi blaginji in
 - krepiła stabilnost in socialno povezanost, ki spodbuja vlaganja.

Državne organe so pozvali, naj sprejmejo ukrepe, ki bodo:

- omogočili lokalnim skupnostim, da bodo spoznale svojo identiteto in občutek pripadnosti;
- zavarovali in poglobili avtentičnost in integriteto kulturne dediščine;
- zagotovili ravnovesje med usposabljanjem za nove tehnologije ter razvojem in prenosom tradiciona-

lnih strokovnih znanj, da bi tako spodbudili razpoložljivost in uporabo tradicionalnih materialov in tehnik;

- omogočili sodelovanje z različnimi strokovnimi sektorji pri naraščajoči rabi dediščine v kulturnih dejavnostih in turizmu ter zagotovili kakovost usposabljanja in sprejetje kodeksa časti za preprečitev manipulacije;
- pospeševali mednarodno izmenjavo izkušenj in strokovnjakov, ki bo temeljila na interdisciplinarnosti, kar je bistveno za širjenje znanja za enakomerno ohranjanje dediščine po vsej Evropi;
- zasnovali model trajnostnega razvoja, ki bo hkrati demokratičen in mednarodno pravičen, da bo uravnovesil nenadomestljiv prispevek trga in zasebnih vlaganj, ter povezan s strategijami, ki jih razvijata UNESCO in Svet Evrope.

V nadaljevanju je resolucija kot ožje teme obravnavala še:

- promocijo medsebojnega razumevanja in povezanosti,
- prispevek dediščine k državljanstvu in demokraciji in
- razširjanje kulturnega okolja in etično vlogo Sveta Evrope.

Resolucija, ki je sledila tej, je obravnavala osnutek smernic srednjeročnega programa dejavnosti Sveta Evrope na področju kulturne dediščine, deklaracija pa vlogo prostovoljnih organizacij na področju kulturne dediščine.

Kljub dejstvu, da je naša varstvena stroka nastala in se razvijala v evropskem varstvenem sistemu ter bila vedno njegov sestavni del, ugotavljamo pomanjkljivosti v transdisciplinarnem pogledu, še posebno na izvedbeni ravni, čeprav zavestno (ne nazadnje tudi doktrinarno) povezujemo in enotimo potrebne metode in znanja z najrazličnejših področij in disciplin družboslovja, naravoslovja in tehnike.

Aktualne strokovne usmeritve etnologije, ki je osrednja veda v konservatorstvu, celo spodbujajo celosten način obravnavanja kompleksnih varstvenih nalog in celostno obravnavanje razvoja večjih varovanih območij in podeželja. Tako lahko etnologija kot globalizacijski antipod ključno vpliva in mora tako vplivati na vsebino strokovnih varstvenih izhodišč kot odgovor na nevarnosti svetovnih globalizacijskih procesov.

Literatura

- ECOVAST, Stavbarstvo na podeželju, Strategija za Evropo, oktober 1996.
- ICOMOS, Listina o podeželski stavbni dediščini, Ciudad de México 1999.
- Vito Hazler, Podreti ali obnoviti?, Ljubljana 1999.
- Zvezdana Koželj, Etnologija v dejavnosti varstva nepremične dediščine, Glasnik SED 37/1–2, Ljubljana 1997, str. 3–8.
- Ista, Izhodišča za nacionalni program varstva nepremične etnološke dediščine, Glasnik SED 18/3–4, Ljubljana 1998, str. 72–77.
- Slavko Kremenšek, Uvod. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Ljubljana 1976, str. 1–52.
- Iva Mirk - Curk, Pokličé Konservator ..., Vestnik X, Ljubljana 1992–1993.
- Vilko Novak, O bistvu etnografije in njeni metodi, Slovenski etnograf 9, Ljubljana 1956, str. 7–15.
- Jelka Pirkovič, Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji, Vestnik XI, Ljubljana 1993.
- Ista, Varstvo kulturne dediščine kot del kulturne politike države, Kulturna politika v Sloveniji, Zbornik simpozija, Ljubljana 1998, str. 270–273.
- Ivan Sedej, Nekaj načelnih vprašanj varstva etnoloških spomenikov, Varstvo spomenikov 11, Ljubljana 1967, str. 74–80.
- Isti, Resnica in mit v teoriji spomeniškega varstva, Varstvo spomenikov 15, Ljubljana 1970, str. 7–14.
- Isti, Varstvo spomenikov v luči varovanja stavbne dediščine, Varstvo spomenikov 20, Ljubljana 1976, str. 325–336.
- Isti, Prispevek h konservatorski metodologiji in teoriji, Vestnik 4, Ljubljana 1978, str. 66–107.
- Isti, Etnološke raziskave in delež etnologije v raziskovanju pogojev za ohranjanje starih mestnih in vaških jeder, Glasnik SED 18/3, Ljubljana 1978, str. 58–60.
- Isti, Družbeni pomen stavbne dediščine in odnos med kulturnim in naravnim okoljem (Teze za razpravo), Glasnik SED 18/4, Ljubljana 1978, str. 65–67.
- Isti, Etnološki spomeniki in etnologija, Poglavja iz metodike etnološkega raziskovanja – 1, Knjižnica Glasnika SED 4, Ljubljana 1980, str. 26–38.
- Isti, Ljudska arhitektura, Enciklopedija Slovenije 6, Ljubljana 1992, str. 267–274.
- Svet Evrope, Resolucija o prilagoditvi zakonov in predpisov zahtevam integralnega varstva stavbne dediščine, Strasbourg 1976.
- Svet Evrope, Konvencija o varstvu stavbne dediščine Evrope, Granada 1985.
- Svet Evrope, Stavbna dediščina in podeželski razvoj, Strasbourg 1988.
- Svet Evrope, Priporočilo o varstvu in prenovi podeželske stavbne dediščine, Strasbourg 1989.
- Svet Evrope, Resolucija o vlogi kulturne dediščine in izzivu globalizacije (prvi osnutek – interno gradivo), Portorož 2001.
- Immanuel Wallerstein, Utopistike, Dediščine sociologije, Ljubljana 1999.
- Michael Wimmer, Evropski program za evalvacijo nacionalne kulturne politike, Kulturna politika v Sloveniji, Osnutek poročila evropske skupine ekspertov, Svet Evrope 1996.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS 7/99).

Zvezda Delak Koželj

World System Theory by Immanuel Wallerstein and Cultural Heritage Protection

Key words: Immanuel Wallerstein, cultural heritage protection

The aim of this paper is to demonstrate the main components of the world system theory by Immanuel Wallerstein, especially the two central themes, interdisciplinarity and globalisation. I wish to address the question whether cultural heritage protection as a profession – and indirectly also ethnology – responds at all to pressures of the facts discussed by social sciences and to processes of the world system and in what way if it does.

Immanuel Wallerstein established the world system analysis and is one of the most frequently quoted scientists and was most significant in the field of social sciences in the last quarter of the 20th century. He began his career in sociology in the late 1950s as a researcher of political institutions and systems of the Francophone Western Africa. He soon recognised that seemingly premodern tribal institutions and systems were impossible to comprehend outside the modern colonial or neocolonial world entity which had existed for the past few centuries. He introduced this recognition into a stable methodological globalism and political tiermondism, i.e. a relatively holistic and consistent world system theory in the early 1970s. The intellectual sources of this theory are numerous and dispersed, the basic ones in Marxism (Karl Marx, Vladimir Ilyich Lenin and Rosa Luxemburg), historical economics and economical history (Max Weber, Joseph Schumpeter and Karl Polany) and structural historiography or history of the continuum.

At the time of Wallerstein's professional rise, the theory of reflection was legitimately abandoned. Science was not only a reflection of the world, but, rather, its relatively autonomous component: a relation of general definiteness and dependence on the one side and a relation of constant struggle and tension on the other are constantly being established, preserved and restored between science and reality. The crisis, exhaustion, weakening and bifurcation of the "classical modern science" are only part of the general structural and historical crisis, exhaustion, weakening and bifurcation of the "modern world system". The simultaneous rise, creation and strengthening of a new, postmodern science is only part of the rise, creation and strengthening of the new postmodern historical system.

Wallerstein systematically began to deal systematically with the epistemology of social sciences in the 1990s under the influence of the new post-Newtonian physics or the teaching of Ilya Prigogine. The world system theory was crucially influenced by one general and six special epistemological novelties.

– The general epistemological novelty is in the *diametrical transformation of the old relation between the natural and social sciences*. The naturalist Prigogine postulated that more complex social sciences should be a model for physics and other natural sciences. Social systems are the most complex, dynamic components "furthest from balance" in the present unbalanced world system, therefore they could and should be an example or model for the investigation of all other systems.

– Six special epistemological novelties of the new science by Wallerstein and Prigogine are in opposition to the old science:

1. *nonlinearity or multilinearity* (not: unilinearity and progressivism) in the *conceptualisation of time*;
2. *world* (not: nation-state) in the *conceptualisation of space*;
3. *chaos* (not: system) in the *conceptualisation of problems*;
4. *transdisciplinarity* (not: former monodisciplinarity) in the *organisation of work and science*;
5. *probabilism* (not: determinism and not indeterminism) in *relation to the future*;
6. *pluralistic universalism and controlled subjectivity* (not: premodern arbitrariness and modern pseudoobjectivity) in the *relation between a researcher and his subject*.

My goal is to demonstrate:

- I) the fourth novelty of the new science, i.e. transdisciplinarity, and
- II) globalisation.

I)

One of the clearest symptoms or aspects of the crisis of the old social sciences is the increasing pressure to abolish the monosectorial and monodisciplinary division and organisation of work. We are entering the era of “multi-”, “inter-” and “transdisciplinarity”. Specialisation is not abolished by this era, but, rather, developed and deepened by it, yet on new foundations. The clarification of the main issues of our time concerns the new transdisciplinary problem specialisation, i.e. the connection and unification of the appropriate methods and knowledge from various fields and disciplines of the social and natural sciences. The world system theory is usually relegated to sociology for inherited, conventional reasons, although it is impossible to define it as a specific, conventionally defined field of science or discipline on account of its pronounced and conscious transdisciplinarity. The theory always originates from positive results in the existing fields and disciplines, and it applies, transforms and surpasses them critically. In a broader theoretical and ideological context of the second half of the 20th century, the world system theory – as an independent theory or a theory of dependence – is thus commonly considered one of the leading alternatives to the prevailing economical or sociological theories of economic development and modernisation.

II)

The globalisation of thinking and of the theoretical and methodological apparatus is, however, the most significant epistemological cut and the one by which the world system theory of Wallerstein is distinguished from other theories as well as recognised and identified. The globalisation of thinking and of the theoretical and methodological apparatus is no doubt only a vital epistemological answer to the globalisation of reality, i.e. an exponential increase in the density of the modern world system in the second half of the 20th century.

The answer to this comes with the choice of an appropriate analytical unit. Not only the entire scientific path is dependent on it, but also the entire result, and notion, appearance and knowledge. The main analytical unit of old knowledge is an individual society or nation-state. All the central concepts of the old science – economy, society, class, capital, labour, politics, authority – were contained in that unit, and the entire appearance of the world rendered by such science is therefore deformed: it suffers from ethnocentricity, eurocentricity and western centricity that make up a false universalism. The main unit of analysis in the world system theory by Wallerstein is the world, the world unit, the world system. With this unit the theory has accomplished a thoroughgoing reconstruction or reconceptualisation of the key concepts of social sciences, and the common appearance of the world rendered by this theory does not have the deformational effects of ethnocentricity, eurocentricity and western centricity and strives for a real, pluralist universalism.

The key concepts, reconceptualised and globalised, of the world system theory are above all:

- *the historical system*,
- *the modern world system*,
- *time and space*,
- *secular tendencies and cyclical rhythms*,
- *centre, semiperiphery and periphery*,
- *capitalism, statism and socialism*.

The historical system is a relatively independent and compound entity of economical, political and cultural processes with a relatively large range, long duration and clear boundaries in time and space. Wallerstein divides all historical systems into reciprocal minisystems and world systems, while the latter are divided into redistributive world empires and world economies.

At the turn of the 19th century the European capitalist economy succeeded in expanding itself all over the world. Since that moment a single dominant historical system has existed for the first time in history and it is known under various names: *modern world system*, capitalist world system, capitalist world economy and historical capitalism.

Time and space are the two main analytic determinants and dimensions of every historical process and thus the modern world system as well.

Secular tendencies and cyclical rhythms refer to two different types of movement or transformation of this system in time. Secular tendencies are long-term, centuries-long and linear tendencies of growth, development and change, while cyclical rhythms stand for shorter fluctuations or periodic repetitions of various phases of expansion and the contraction of the modern world system.

Cyclical rhythms were not discovered by deduction, intuition or any other similar empirical method, but by quantitative and statistical processing of long sequences of time of carefully selected economic and societal indicators. It was thus statistically established that a four-fold long-term decrease of the modern world system began in the middle of the 1970s as a manifestation of historical exhaustion or structural crisis of the modern world system. The system will remain within this structural crisis until ca. 2050 when the birth of a new historical system can be anticipated.

Centre, semiperiphery and periphery are not only appropriate metaphors, but also scientifically, qualitatively and quantitatively defined and verified analytical concepts that shed light on the modern world system in space in a critical manner. The centre, semiperiphery and periphery of the modern world system can be qualitatively defined by a series of economical activities prevailing in a certain region or country. These three areas of the modern world system can be quantitatively defined with an appropriate level of gross national product per capita as the most perfect and reliable synthetic indicator of the economical and social development.

The modern world system is actually a capitalist world system; both concepts concerning the world system, i.e. capitalism and socialism are good models of how old, well-known concepts acquire entirely new, alternative contents and meanings after globalisation and reconceptualisation. Thus capitalism no longer denotes a series of certain developed market economies and democracies of the West and North, but, rather, a complex world system, i.e. a multiplicity of all central developed market economies and democracies of the West and North as well as the (semi)peripheral developing or underdeveloped countries, and the leading and authoritarian countries of the East and South. The new world system concept of capitalism, however, sheds light also on the old ideological concept of socialism that was only a semi-peripheral part of the capitalist world system.

After 1968 the general and popular antistatistism that was far from being a triumph of liberalism and even less so of the restored conservatism, undermined the supporting pillar of the modern world system, the system of states – the support without which the endless accumulation of capital is not possible – by delegitimising the structures of the state. The ideological celebration of the so-called *globalisation* is actually the swansong of our historical system. This system is in crisis: the loss of hope and the fear that accompanies it are partly the causes for and the most significant symptoms of the crisis.

Wallerstein suggests a number of possibilities of how to attain a more substantially rational historical social system. The most probable choice would be between the system – in some elements analogous to the present one – in which some people are more privileged than others and a system that is relatively democratic and egalitarian. An improved system of the choice of jobs would be of crucial significance, as well as abolition of the priority of endless accumulation of capital, the establishment of non-profit decentralised units as the basic system of production, abolition of discrimination in the broadest sense, the bridging over of social gaps, and the preservation of the biosphere as far as the establishment of a “rainbow coalition” of the authority.

Wallerstein stated that the transition period would be especially unpredictable, yet it would also be open for contributions of individuals and groups by bringing forth what he calls an increased factor of free will. If we want to seize the opportunity, which is our moral and political duty, despite the above mentioned loss of hope and fear accompanying the crisis of the world system, we must first establish what an opportunity is and what it consists of. For this purpose we must reconstruct the framework of knowledge

in order to understand the nature of our structural crisis and thus our historical opportunities for the 21st century. When we understand the possible choices, we must go into battle with no guarantee for victory.

Cultural heritage protection is transdisciplinary creating of meaningful and advantageous circumstances for its preservation carried out by regular maintenance and preservation of the original values of heritage and its expressive qualities. Protection comprises the prevention of interventions that could alter the quality, contents, forms, or the character of heritage or its direct environment.

Conservation is an interdisciplinary profession based on the results of the basic sciences, while the practical tasks are carried out as teamwork on the basis of the applied sciences. Protection comprises conservation as direct protection and all additional striving to preserve the heritage as part of the material legacy of the past, its appropriate maintenance and use as well as a quality part of the contemporary environment. Conservation as an interdisciplinary profession represents only part of the activities of the protection of natural and cultural heritage. The broadly conceived term also includes restoration, i.e. conservation of the materials and forms of the movable heritage.

Conservation follows the principles defined by the experience of all the participating professions – from the natural sciences to the technical ones and the social sciences – as well as legal regulations, international agreements and recommendations. Its primary tasks are: recording, evaluation and appropriate preservation of heritage for the present and future.

In 1976 a board of ministers in the Council of Europe in a special resolution to all the governments of member states recommended that they adapt their internal legal systems and regulations to the requirements of “integrated preservation” of the architectural heritage, and the recommendation was professionally and politically implemented in the Granada Convention (1985). Integrated heritage protection comprises protection as the main goal of cultural policy, land development and urban planning, the encouragement of programmes for its renovation and maintenance, the use of traditional skills and materials that are of vital importance for the future of heritage, and it also encourages appropriate use, public accessibility and the participation of all competent offices.

Heritage protection is thus primarily established by administrative and legal as well as cultural, educational, research and protection strivings (in the strictest sense), and those of planning, which prevent the decaying of heritage and facilitate comprehension of the natural and cultural heritage.

In short, the outdated belief that protection is only a cultural activity preserving the heritage and its values must be surpassed. Heritage is becoming an increasingly social and economic category. We must strive to encourage it and establish it as the basic category of sustainable development planning. The protection policy must facilitate the realisation of spontaneous initiatives of individuals and local communities as well as the state. Heritage protection must affect people, since its long-term existence depends on their participation. Heritage should be a value to individuals, an object of reverence, symbol of their belonging to the community, the respect for others or a source of their income.

In response to the dangers that the process of globalisation poses for the preservation of cultural identity and variety as well as the characteristics and individual values of each of its parts, two resolutions and a declaration were passed at the Fifth European Conference of Ministers responsible for heritage protection between 5–7 April 2001 in Portorož, Slovenia, primarily the Resolution on the Role of Cultural Heritage and the Challenge of Globalisation / CC-PÁT (2001) 39/. The resolution in its general goals included a warning for all state institutions and all decision-makers in economy of the significance of cultural heritage in:

- the implementation of the goals of the Council of Europe for democratisation, peace, social progress and the preservation of cultural diversity;
 - the creation of a Paneuropean development model to cope with the challenges of globalisation.
- The general goals state that cultural heritage is of special significance in connection with globalisation requiring the development of strategies for the preservation of a common interest in this field.

The resolution emphasised the requirements to:

- ensure access to knowledge, culture and cultural heritage for everyone in an information society;
- ensure free access to cultural heritage guided by an ethical attitude to its market policy that should stimulate international co-operation in tracing illegal trade and fighting it;
- stimulate the awareness of the community of the value of cultural heritage as a means for sustainable development and quality of life;
- ensure that the diversity of cultural heritage at a local level should:

- encourage an original sense of identity in people,
- give them a competitive edge in world market competition,
- contribute to their well-being and
- promote stability and social cohesion which should stimulate investment.

State institutions were summoned to pass measures that would:

- enable local communities to recognise their identity and a sense of belonging;
- protect and expand the authenticity and integrity of cultural heritage;
- ensure a balance between training for new technologies and the development and transfer of traditional skills in order to stimulate the availability and use of traditional materials and techniques;
- facilitate co-operation with various professional sectors in the increasing use of heritage in cultural activities and tourism as well as ensure quality of training and the passing of a code of honour in order to prevent manipulation;
- stimulate international exchange of experiences and experts based on interdisciplinarity, which is essential for the promotion of knowledge for a balanced preservation of heritage all over Europe;
- establish a model of sustainable development which would be democratic and internationally just to balance the indispensable contribution of the market and private investments and would also be associated with strategies developed by UNESCO and the Council of Europe.

The resolution further dealt with narrower themes, such as:

- promotion of understanding and interrelations,
- contribution of heritage to citizenship and democracy and
- expansion of the cultural environment and the ethical role of the Council of Europe.

The resolution following the above mentioned one dealt with a draft of guidelines of the medium-term plan for activities of the Council of Europe in the field of cultural heritage, and a declaration with the role of volunteer organisations in the field of cultural heritage.

Despite the fact that the Slovene protection service was established and developed within the European protection system as its integral part, certain deficiencies can be found in the interdisciplinary aspect, especially at the level of implementation, although the required methods and skills from various fields and disciplines of social sciences, natural sciences as well as technical sciences were consciously (and last but not least also on the doctrinal level) associated and unified.

The current professional directions of ethnology as the central science in conservation encourage a holistic approach to dealing with complex protective tasks and a holistic approach to the development of larger protected areas and the countryside. Ethnology as the globalisational antipode can thus crucially influence and must influence the professional protective standpoints as an answer to the dangers of the world globalisational processes.

Literature

ECOVAST, Stavbarstvo na podeželju, "Strategija za Evropo", October 1996.

ICOMOS, Listina o podeželski stavbni dediščini, Ciudad de México 1999.

Vito Hazler, Podreti ali obnoviti?, Ljubljana 1999.

Zvezdana Koželj, "Etnologija v dejavnosti varstva nepremične dediščine", Glasnik SED 37/1-2, Ljubljana 1997, pp. 3-8.

The same, "Izhodišča za nacionalni program varstva nepremične etnološke dediščine", Glasnik SED 18/3-4, Ljubljana 1998, pp. 72-77.

Slavko Kremenišek, Uvod. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Ljubljana 1976, pp. 1-52.

Iva Mikič-Curk, "Poklic? Konservator ...", Vestnik X, Ljubljana 1992-1993.

Vilko Novak, "O bistvu etnografije in njeni metodi", Slovenski etnograf 9, Ljubljana 1956, pp. 7-15.

Jelka Pirkovič, "Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji", Vestnik XI, Ljubljana 1993.

The same, "Varstvo kulturne dediščine kot del kulturne politike države", Kulturna politika v Sloveniji: Zbornik simpozija, Ljubljana 1998, pp. 270-273.

Ivan Sedej, "Nekaj načelnih vprašanj varstva etnoloških spomenikov", Varstvo spomenikov 11, Ljubljana 1967, pp. 74-80.

The same, "Resnica in mit v teoriji spomeniškega varstva", Varstvo spomenikov 15, Ljubljana 1970, pp. 7-14.

The same, "Varstvo spomenikov v luči varovanja stavbne dediščine", Varstvo spomenikov 20, Ljubljana 1976, pp. 325-336.

The same, "Prispevek h konservatorski metodologiji in teoriji", Vestnik 4, Ljubljana 1978, pp. 66-107.

The same, "Etnološke raziskave in delež etnologije v raziskovanju pogojev za ohranjanje starih mestnih in vaških jeder", Glasnik SED 18/3, Ljubljana 1978, pp. 58-60.

The same, "Družbeni pomen stavbne dediščine in odnos med kulturnim in naravnim okoljem (Topics for discussion)", Glasnik SED 18/4, Ljubljana 1978, pp. 65-67.

The same, "Etnološki spomeniki in etnologija, Poglavlja iz metodike etnološkega raziskovanja - 1", Knjižnica Glasnika SED 4, Ljubljana 1980, pp. 26-38.

-
- The same, "Ljudska arhitektura", Enciklopedija Slovenije 6, Ljubljana 1992, pp. 267–274.
- Council of Europe, Resolucija o prilagoditvi zakonov in predpisov zahtevam integralnega varstva stavbne dediščine, Strasbourg 1976.
- Council of Europe, Konvencija o varstvu stavbne dediščine Evrope, Granada 1985.
- Council of Europe, Stavbna dediščina in podeželski razvoj, Strasbourg 1988.
- Council of Europe, Priporočilo o varstvu in prenovi podeželske stavbne dediščine, Strasbourg 1989.
- Council of Europe, Resolucija o vlogi kulturne dediščine in izzivu globalizacije (first draft – for internal use), Portorož 2001.
- Immanuel Wallerstein, Utopistike, Dediščine sociologije, Ljubljana 1999.
- Michael Wimmer, Evropski program za evalvacijo nacionalne kulturne politike, Kulturna politika v Sloveniji, Osnutek poročila evropske skupine ekspertov, Council of Europe 1996.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (RS Official Gazette 7/99).

dr. Ivan Stopar

Johanns Weichard Valvasor, Upodobitve dežele Kranjske Konkordančna bibliografija

UDK: 016:75.047.1(497.4)"16"

UDK: 016:762(497.4)"16"

Ključne besede: Johanns Weichard Valvasor; upodobitve dežele kranjske, konkordančna bibliografija

Vedute dežele Kranjske, ki so jih izdelali bodisi sam Valvasor bodisi njegovi sodelavci, so večidel zbrane v treh knjižnih enotah. Najstarejša med njimi je Skicna knjiga, nastala med letoma 1678 in 1679, ki jo hrani Metropolitanska knjižnica v Zagrebu. V njej je uvezanih 358 vedut, izdelanih v tehniki rdeče krede, risbe s tušem ali lavirane risbe oziroma perorisbe, ki so služile za izdajo Valvasorjeve Topografije sodobne vojvodine Kranjske iz leta 1679, v dobršni meri pa so bile uporabljene tudi deset let pozneje v njegovi Slavi. Konkordančna bibliografija naj opozori na njihovo raznolikost in na doslej prezrte, včasih tudi še neidentificirane primerke, predvsem pa na njihovo soodvisnost. Za preučevalce naše grajske dediščine in zlasti za vse tiste, ki se kot konservatorji z njo poklicno ukvarjajo, bodo pomembna opozorila na razlike, ki se kažejo med nekaterimi najstarejšimi, skoraj brez izjeme v tehniki rdeče krede izdelanimi vedutami in njihovo poznejšo grafično izvedbo. Zaradi sprememb, ki so jih posamične arhitekture doživele v kratkem časovnem obdobju med nastankom originalnega posnetka in njihovo grafično predstavitevijo v Topografiji, je včasih mogoče dokaj natanko ugotoviti, kdaj je prišlo do prezidav, ki so upodobljenim arhitekturam dale novo, sodobnejšo likovno identiteto. Ob konservatorskih posegih neogibne stavbnogodovinske analize se bodo tako marsikdaj lahko oprle tudi na tu posredovana opozorila.

Bibliografija je zasnovana na teh načelih:

Imenu upodobljenega objekta, kraja, samostana, gradu ali dvorca sledi Valvasorjeva oznaka njegove pokrajinske pripadnosti. V naslednji vrsti je za tekočo številko povzet originalni naslov vedute v Skicni knjigi, sledi mu zaporedna številka v njej, na koncu je oznaka tehnike, v kateri je ta izdelana. Za okrajšavo Top. v naslednji vrsti so podatki o bakrorezu, nastalem ob naslonu na skico, odtisnjenem v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske, ki jih v zadnji vrsti sklepajo podatki o veduti, objavljeni v Slavi vojvodine Kranjske. Kratica id(em) na koncu oznake pomeni, da je Valvasor za objavo v svoji Slavi uporabil že prej v Topografiji uporabljeno bakrorezno ploščo, le da jo je ob straneh obrezal in tako priličil formatu nove knjige. Kratica diff(erent) pomeni, da gre sicer za ponovitev izbranega motiva, le da se je Valvasor iz tega ali onega razloga odločil za novo ploščo. Če se je v Slavi pogled spremenil ali pa so na veduti predstavljene stavbe doživele opaznejše spremembe, so te praviloma predstavljene z novo številko kot samostojna bibliografska enota. Pomembnejše spremembe so tu le omenjene, saj nakazana problematika terja poglobljeno stavbnogodovinsko analizo.

Pri pripravi bibliografije sem se oprl na naslednje izdaje Valvasorjevih del:

Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga. Faksimiliran natis. Založil Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Urednik Lojze Gostiša, spremna študija Branko Reisp. Ljubljana 2001. V seznamu je 358 vedut formata ok. 11,5 x 21 cm v tehniki rdeče krede, risbe s tušem ali lavirane risbe oziroma perorisbe.

Topographia Ducatus Carnioliae moderna, das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlösser wie sie anietzo stehen in dem Hertzogthumb Crain. Hervorgebracht in Crain im Jahr 1679. Gedruckt bey Johann Baptist Mayr, 1679 – Moderna topografija vojvodine Kranjske, to je upodobitev vseh mest, trgov, samostanov in gradov, kakršni so zdaj v vojvodini Kranjski. Izdano v Bogenšperku na Kranjskem leta 1679. Natisnil Johann Baptist Mayr leta 1679. Redakcija in spremna študija Branko Reisp. V seznamu je 321 bakroreznih vedut formata ok. 11,5 x 21 cm. Zbirka Monumenta litterarum Slovenicarum 9. Faksimiliran natis. Mladinska knjiga, Ljubljana 1679.

Die Ehre des Hertzogthums Crain 1689. Nürnberg 1689. Faksimiliran ponatis. Redakcija in spremna beseda Branko Reisp. Mladinska knjiga, Ljubljana, in dr. dr. Rudolf Trofenik, München 1971. Bakrorezne vedute so, razen velikih prospektov, objavljene v formatu ok. 12 x 15 cm.

Ajmanov grad

1. Lampfritzheimb, št. 162. Rdeča kreda. Varianta pred prezidavami.
2. Top.: EHRENAV. Sign.: Trost f. Št. 39
Ehre XI, p. 127 id.
3. Ehre XI, med p. 128 in 129: EHRENAV. Sign.: And. Trost f. Dvostranski prospekt s posvetilom baronu Lampfritzheimbu.

Sličica v levem zgornjem vogalu: Der Prospect Ehrenav Von Der Obern Seiten.

Sličica v desnem zgornjem vogalu: Der Prospect Ehrenav von der Vntern Seiten.

Bajnof – Trška gora pri Novem mestu

4. Beinhoff. WAINHOFF Št. 337. Lavirana risba.
Top.: WEINHOF. Bajnof. Sign.: WD. Št. 296.
Ehre XI, p. 639 id.

Barilović in Skrad – Vojna krajina

5. Ehre XII, p. 70: BARILOVITSCH in ALT SKRÄDT.
Bela peč– Gorenjska (Italija)
6. Wejsenfels, št. 327. Rdeča kreda.
Top.: Das Schloss Vnd Marckt WEISSENFELS. Gajnsenfels. Sign.: WD, Andr. Trost sculpsit. Št. 286.
Ehre XI, p. 642 id.

Bela peč – Gorenjska (Italija)

7. Beij Weysenfels, št. 351. Rdeča kreda.
Belaj – Istra
8. Belaj. BELLAI, št. 22. Lavirana risba.
Top.: BELLAI. Belai. Sign.: WD. Št. 17.
Ehre XI, p. 28 id.

Belnek pri Moravčah - Gorenjska

9. Wildeneck. WILDENECK, št. 341. Lavirana perorisba.
Top.: WILDENECK. Wëlnek. Sign.: WD, Andreas Trost sculpsit. Št. 300.
Ehre XI, p. 650 diff.

Beram – Istra

10. Vermo der marckht. Vermo. Št. 320. Lavirana risba.
Top.: Der Marckt VERMO. Vermo. Sign.: WD, Rotter. Št. 280.
Ehre XI, p. 613 id.

Bihač – Vojna krajina

11. Ehre XII, p. 11: WICHIZM.

Bistra pri Vrhnikih – Notranjska

12. Closter FREIDENTHAL. Bistra. Št. 55. Lavirana risba.
Top.: Closter FREIDENTHAL. Bištra. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 46.
Ehre XI, p. 140 diff.

Bistrica (Ilirska Bistrica) – Notranjska

13. Fejstriz. Feystriz. Št. 50. Lavirana risba.
Top.: FEISTRIZ. Bistrica. Sign.: WD. Št. 41.
Ehre XI, p. 135 id.

Bled – Gorenjska

14. Feldes. Št. 51. Rdeča kreda.
Top.: FELDES. Bled. Brez sign. Št. 42.
Ehre XI, p. 611 diff.

Bogensperk – Dolenjska

15. Brez naslova. Št. 326. Risba s svinčnikom in tušem.
Top.: WAGENSBERG. Bogensperk. Sign.: WD. Andreas Trost. Št. 285.
Ehre XI, p. 620 diff.
16. Ehre XI, med 620 in 621: WAGENSBERG Mit Seinen Geographischen Prospect. Dvostranski prospekt s posvetilom baronu J. V. Valvasorju. Brez sign.
Sličica v levem zgornjem vogalu: Wagensberg von der Hintern Seithen.
Sličica v desnem zgornjem vogalu: Wagensberg von der Votern Seithen.

Bohinjska Bistrica – Gorenjska

17. Wachajn. Št. 346. Rdeča kreda.
WOCHAIN. Bohina. Brez sign. Št. 305.
Ehre III, p. 396 id.

Bohinjsko jezero - Gorenjska

18. Ehre II, p. 159: WACHAINER SEE.

Bokalce pri Ljubljani - Gorenjska

19. Stroblhoff. Št. 289. Rdeča kreda.
Top.: STROBLHOFF. Bokalce. Sign.: Andr. Trost sculpsit. Št. 255
20. Ehre XI, p. 566. STROBLHOFF. Drug pogled.

Boljun – Istra

20. Boglion. Št. 27. Lavirana risba.
Top.: Der Marckt BOGLUION. Bulun. Sign. WD. Št. 22.
Ehre XI, p. 38 id.

Boštanj pri Grosupljem – Dolenjska

22. WAISSENSTAIN. Št. 328. Lavirana risba.
Top.: WAISSENSTAIN. Bajsensstajn. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 287.
Ehre XI, p. 643 diff.

Boštanj pri Sevnici - Dolenjska

23. SAVENSTEIN. Št. 243. Risba s črnim tušem.
Top.: SAVENSTEIN. Zavstan. Brez sign. Št. 214.
Ehre XI, p. 493 diff.
24. SAUSTEIN. Št. 293. Risba z rjavim tušem. Varianta.

Brdo pri Kranju – Gorenjska

25. Eck. EGG. Št. 47. Rdeča kreda.

Top.: EGG. Berdo. Sign.: Andr. Trost. Št. 39.
Ehre XI, p. 129 diff.

Brdo pri Podpeči (Lukovica) – Gorenjska

26. Eck. APFALTREM. Št. 19. Lavirana risba.

Top.: EGKH bey Putpetsch. Berdo. Sign.: WD, Andraeas Trost sculpsit. Št. 40.
Ehre XI, p. 130 id.

27. Eck, Apfaltrem. Št. 20. Lavirana risba. Drug pogled.

28. Eck. Št. 48. Rdeča kreda. Morda manj precizna risba, vendar isti pogled kot na veduti, tek. št. 26.

Breg pri Ribnici Srednja Kranjska

29. WILLINGRAIN. Št. 342. Lavirana perorisba.

Top.: WILLINGRAIN. Na Bregu. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 301.
Ehre XI, p. 652 id.

Brest pri Igu – Srednja Kranjska

30. EBENPORTHEN. Št. 45. Lavirana perorisba.

Top.: EBENPORTHEN. V Brestje. Sign.: WD. Št. 73 (= 37).
Ehre XI, p. 125 id.

Brinje v Stranski vasi (= Grosuplje)

31. Seittenhoff. Brinye. Št. 260. Lavirana risba.

Top.: SEITTENHOFF. Brinye. Sign.: WD, PR fec. Št. 231.
Ehre XI, p. 522 id.

Brinje – Vojna krajina

32. Ehre XII, p. 97: PRÜNDL.

Brod – Istra

33. Brod. Št. 31. Rdeča kreda. Lokacija ni identificirana.

Brseč pri Opatiji – Istra

34. BERSCHEZH. Berschez. Št. 23. Lavirana risba.

Top.: Statt BERSCHEZH. Berzech. Sign.: WD, Trost sculps. Št. 18.
Ehre XI, p. 29 diff.

Brunfeld (Pipaneše, Pipanov grad) - Gorenjska

35. Pipan. Brunfeld. Št. 29. Rdeča kreda.

Top.: BRVNFELD. Për Pipano. Brez sign. Št. 24.

36. Ehre XI, p. 40. Stavba je povsem prezidana.

Budački – Vojna krajina

37. Ehre XII, p. 69: WVDATSCH.

Cerknica – Srednja Kranjska

38. Cirknitz. Št. 34. Rdeča kreda.

Top.: Der Marckht CIRKNIZ. Cirknica. Brez sign. Št. 28.
Ehre XI, p. 54 diff.

Cerkniško jezero

39. Ehre IV, med p. 632 in 633. CIRKHNIZER SEE. Dvostranski prospekt, brez signature.

Cerkno, blizu Gabrovke pri Litiji – Dolenjska

40. Zirckne. ZIRCKNA. Na Cirknom. Št. 354. Rdeča kreda.

Top.: ZIRCKNA. Nacirknom. Brez sign. Št. 310.
Ehre XI, p. 661 id.

Čemšenik pri Zagorju ob Savi - Gorenjska

41. TSCEMBSHENICKHOFF. Csemšenik. Št. 314. Lavirana risba.
Top.: TSCEMBSCHENICKHOFF. Csemšenik. Sign.: WD. Št. 274.
Ehre XI, p. 601 id.
42. Zemsinik. Skicna knjiga, št. 357. Lavirana risba. Dvorec pred prezidavo?

Čepić – Istra

43. Closter am See. Št. 169. Lavirana risba.
Top.: ZEPITSCH. Cepicse. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 308.
Ehre XI, p. 363, z dopolnjeno oznako Kozljeka.
44. Zepitsch. Št. 353. Lavirana risba.
45. Top.: ZEPITSCH. Cepicse. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 308.
Ehre XI, p. 661.

Čeplje pri Ljubljani (Glince) – Gorenjska

46. Ehre XI, p. 660: ZCHEPLE.

Češenik pri Domžalah – Gorenjska

47. Scherenbichel. Št. 251. Rdeča kreda.
Top.: SCHERENBICHELL. Csemšenik. Sign.: WD. Št. 222.
Ehre XI, p. 509 id.

Češnjice pri Moravčah – Gorenjska

48. Liechten-Eck. Št. 152. Rdeča kreda.
Top.: LIECHTENECK. Csesence. Brez sign. Št. 131.
Ehre XI, p. 340 id.

Čretež pri Mokronogu - Dolenjska

49. Revtenbvrq. Cvetesh. Št. 232. Lavirana perorisba.
Top.: REVTTENBVRG. Cvetesh. Sign.: WD, Trost. Št. 202.
Ehre XI, p. 470 id.

Črnelo pri Domžalah - Gorenjska

50. Rottbichell. Št. 235. Rdeča kreda.
Top.: ROTTENBICHELL. Csčrnelo. Sign.: WD. Št. 205 (=235).
Ehre XI, 474 id.

Črni potok pri Šmartnem - Dolenjska

51. Schwarzenpach. Št. 257. Risba s tušem.
Top.: SCHWARZENPACH. Csčrnpotok. Sign.: WD. R. Št. 228.
Ehre XI, p. 518 id.

Črnomelj – Srednja Kranjska

52. Schloss vnd satt Tschernembl. Št. 315. Lavirana risba.
Top.: das Schloss vndt Statt TSCHERNEMBL. Csernomëli. Sign.: WD, P. M. Št. 275.
Ehre XI, p. 602 id.

Čušperk – Srednja Kranjska

53. Zoblsberg. ZOBELSBURG. Št. 355. Lavirana risba.
Top.: ZOBELSBURG. Cobëlsperg. Sign.: WD, Petr. Mungerstorff. Št. 311.
Ehre XI, p. 663 diff.

Devin – Kras

54. Dujn. Vest TYBEIN. Št. 318. Rdeča kreda.
Top.: VEST TYBEIN. Duin. Sign.: Trost sculpsit. Št. 278.
Ehre XI, p. 608.

Dob pri Šentrupertu - Dolenjska

55. WAZENBERG. Dob. Št. 331. Lavirana perorisba.
Top.: WAZENBERG. Dob. Sign.: WD, P. Mungerstorff. Št. 290.
Ehre XI, p. 626 id.

Dobrava pri Kostanjevici – Dolenjska

56. GUETENHOFF. Dobravca. Št. 92. Rdeča kreda.
Top.: GUETENHOFF. Dobravca. Sign.: WD. Št. 81.
Ehre XI, p. 246 id.

Dobravica pri Igu – Srednja Kranjska

57. Ehre XI, p. 118: DOBRAVZA.

Dobravica pri Šentjerneju - Dolenjska

58. GVETENHOFF. Dobravca. Št. 91. Lavirana risba.
Top.: GUETENHOFF. Dobrava. Sign.: WD, PRF. Št. 80.
Ehre XI, p. 246 id.

Dol pri Ljubljani – Gorenjska

59. Lusthal. Lustal. Št. 160. Rdeča kreda.
Top.: LVSTAL. Dul. Sign.: WD, P: Mungerstorff fec. Št. 139.
Ehre XI, p. 354 id.

Dole pri Litiji - Dolenjska

60. Thal. Št. 300. Lavirana risba.
Top.: THAL. Vdulah. Sign.: P. R. fecit. Št. 260.
Ehre XI, p. 572 id.

Dolenjske Toplice

61. Topliz das warme bad. Töpliz. Št. 310. Lavirana risba.
Top.: TÖPLIZ. Das warme Bad. Toplica. Št. 270.
Ehre II, p. 228 id.

Dominič v Beli krajini – Srednja Kranjska

62. DOMINITSVHHOFF. Domintsche. Št. 39. Lavirana risba.
Top.: DOMINITSCHHOF. Dominesc. Sign.: WD, P. R. fe. Št. 32.
Ehre XI, p. 119, id.

Draganzek

63. Draganzek a. Gurk. Št. 44. Rdeča kreda. Neugotovljena lokacija, po vsej verjetnosti na območju Čateža pri Brežicah, kjer ob koncu 17. stoletja srečujemo Dragovaniče.

Dragomelj pri Domžalah - Gorenjska

64. Drogembl. Št. 41. Lavirana risba.
Top.: DROGEMBL. Dërgomën. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 34.
Ehre XI, p. 121 diff.

Dragomelj, dvor - Golenjska

65. Hoffdrogembl. Št. 105. Lavirana risba.

Top.: HOFFDROGEMBL. V Dërgomne. Sign.: F. Mung. f. Št. 91.
Ehre XI, p. 280 id.

Draškovec – Dolenjska

66. DRASKHOVIZ. Draskovcz. Brez sign. Št. 33.
Skicna knjiga, št. 40.
Ehre XI, p. 120 id.

Drnča pri Begunjah – Gorenjska

67. Termitz. Törmetsch. Št. 311. Rdeča kreda.
Top.: TÖRMETSCH. Tërnse. Sign.: Andeas Trost sculpsit. Št. 271.
Ehre XI, p. 586 id.

Duplje – Gorenjska

68. Duple. Dupplach. Št. 43. Rdeča kreda.
Top.: DVPPLACH. Duplye. Brez sign. Št. 36.
Ehre XI, p. 124 id.

Dvor pri Žužemberku – Dolenjska

69. Hammer an der Gurck. Št. 111. Lavirana risba.
Top.: HAMMER AN DER GURCK. Ehre II, p. 184. Isti pogled, stavbe delno prezidane.

Dvorce - Dolenjska

70. Duorizhoff. Št. 42. Rdeča kreda.
Top.: DVORIZHOFF. Csatesh. Brez sign. Št. 35. Zrcalna situacija.
Ehre XI, p. 123 id.

Fužine pri Ljubljani - Gorenjska

71. Kaltenbrunn. Št. 120. Risba s tušem.
Top.: KALTENBRUN. Fushine. Sign.: WD. Št. 103.
Ehre XI, p. 295 diff.

Gabrje pri Gabrovki – Dolenjska

72. Gallenhoff. GALLENHOFF. Št. 63. Rdeča kreda.
Top.: GALLENHOFF. Gabrie. Sign.: ATrost. Št. 52.
Ehre XI, p. 167 id.
73. Ehre XI, p. 168. Drug pogled.

Gamberk pri Zagorju – Gorenjska

74. Gallenberg. Št. 58. Rdeča kreda.
Top.: GALLENBERG. Galënbërg. Sign.: WD. Št. 49 (a).
Ehre XI, p. 157 id.
75. Gallenberg. Št. 59. Lavirana risba. Drug pogled.
Top.: GALLENBERG. Sign.: WD. Trost. Št. 49 (b).
Ehre XI, p. 158 id.
76. Gallenberg. Št. 60. Lavirana risba. Drug pogled.
Top.: GALLENBERG. Sign.: P. M. Št. 49 (c).
Ehre XI, p. 158 id.

Golnik – Gorenjska

77. Gladnick. Gallenfels. Št. 62. Rdeča kreda.
Top.: GALLENFELS. Glavnik. Brez sign. Št. 51.
Ehre XI, p. 166 id.

Golo ob Krki – Dolenjska

78. Gallhoff an der Gurckh. Na Golēm. Št. 65. Rdeča kreda.
Top.: ALLHOF An der Gurckh. Nagolem. Brez sign. Št. 54.
Ehre XI, p. 170 id.

Gomila pri Sevnici - Dolenjska

79. VNTERERCKENSTAIN. Št. 324. Lavirana perorisba.
Top.: VNTEERERCKENSTEIN. Gamill. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 284.
Ehre XI, p. 615 id.
80. Nteerckenstein. Gomilla. Št. 325. Lavirana perorisba. Drug, morda starejši pogled.

Goričane – Gorenjska

81. GÖRTSCHACH. Goricsajne. Št. 97. Lavirana perorisba.
Top.: GÖRTSCHACH. Goricsajne. Sign.: WD, Andreas Trost sculpsit. Št. 64. Korekture v parku.
Ehre XI, p. 192 id.
82. GÖRTSCHACH. Št. 74. Rdeča kreda. Drug pogled. Starejša situacija.

Gotnik – Notranjska

83. Guetenegk. Št. 93. Lavirana risba.
Top.: GVTTENEGH. Gutněk. Sign.: WD, PR. scul. Št. 82.
Ehre XI, p. 244 id.

Graben – Srednja Kranjska

84. Graben a. Gurck. Št. 76. Rdeča kreda.
Top.: GRABEN. Graběn. Brez sign. Št. 66.
Ehre XI, p. 207 id.

Gracarjev turn – Dolenjska

85. Fajstmberch. FAISTENBERG. Št. 49. Rdeča kreda.
Top.: FAISTENBERG. Gracariouturn. Brez sign, št. 40.
Ehre XI, p. 133 id.

Gračiče pri Pazinu – Istra

86. Die statt Galliniana. Št. 66. Lavirana risba.
Top.: Statt GALLINIANA. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 55.
Ehre XI, p. 17 id.

Gradac v Beli krajini – Srednja Kranjska

87. GRADEZ. Gradec. Št. 77. Lavirana perorisba.
Top.: GRADEZ. Graděcz. Sign.: WD, PRf. Št. 67.
Ehre XI, 212 id.

Gradina – Istra

88. Gradina. Št. 78. Lavirana risba.
Top.: GRADINA. Gradinna. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 68.
Ehre XI, p. 214 id.

Grbin (= Litija) – Dolenjska

89. Gërbn. Št. 68. Lavirana risba.
Top.: GERBIN. Gërbn. Sign.: WD, R. Št. 58.
Ehre XI, p. 183 id.

Grič pri Mirni – Dolenjska

90. GRITSCH. Grics. Št. 85. Lavirana perorisba.
Top.: GRITSCH. Grics. Sign.: WD. P. M. fe. Št. 74.
Ehre XI, p. 228 id.

Grič pri Primskovem – Gorenjska

91. Grich. Gritsch bei primscka. Št. 86. Lavirana perorisba.
Top.: GRITSCH pey Prinscka. Grics. Sign.: R. Št. 75.
Ehre XI, p. 229 id.

Grimščice – Gorenjska

92. Grimzitz. Grimschizhoff. Št. 84. Rdeča kreda.
Top.: GRIMSHIZHOFF. Grimsce. Brez sign. Št. 73.
Ehre XI, p. 227 id.

Grm (= Novo mesto) – Dolenjska

93. STAVDEN. Gërm. Št. 282. Lavirana risba.
Top.: STAVDEN. Gërm. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 248.
Ehre XI, p. 555 id.
94. Stauben. Št. 294. Rdeča kreda. Dvorec pred prezidavo.

Grmače – Dolenjska

95. GRIENHOFF. Gërmadische. Št. 83. Lavirana perorisba.
Top.: GRIENHOFF. Gërmadische. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 72..
Ehre XI, p. 225 diff.

Groblje – Gorenjska

96. Ebensfeld. Št. 46. Lavirana risba.
Top.: EBENSFELDT. Groble. Sign.: W. P. Ritter fecit. Št. 38.
Ehre XI, p. 126 id.

Grumlof – Dolenjska

97. GRVNDELHOFF. Št. 88. Lavirana risba.
Top.: GRUNDLHOFF. Grundlof. Sign.: WD, P. Ritter sculpsit. Št. 77.
Ehre XI, p. 232 diff.

Gutenberg nad Tržičem – Gorenjska

98. Altguetenburg. Alt Guetenberg. Št. 10. Rdeča kreda.
Top.: LTGVETENBURG. ALTGVETENBERG. Stare Gutenberg. Brez sign. Št. 9.
Ehre XI, p. 17 id.

Gutenberg pri Begunjah – Gorenjska

99. Gutenberg. GVETENBERG. Št. 90. Rdeča kreda.
Top.: GVETENBERG. Sign.: WD. Št. 79.
Ehre XI, p. 243 id.

Gutenwert (Otok, Hrvaški Brod) – Dolenjska

100. Ehre XI, p. 249: GWETENWERTH.

Hmeljnik – Dolenjska

101. HOPFFENPACH. Hmelnik. Št. 109. Lavirana perorisba.
Top.: HOPFFENPACH. Hmelnik. Sign.: WD. Št. 95.
Ehre XI, p. 286 id.

Hošperk – Notranjska

102. Hasberg. Št. 99. Rdeča kreda.
Top.: HAASPERG. Hasperg. Sign.: WD. Št. 85.
Ehre XI, p. 268 id.

Hotemež pri Radečah – Dolenjska

103. HOTEEMESCH. Št. 110. Risba s tušem.
Top.: HOTEEMESCH. Hotemesh. Sign.: Ritter fecit. Št. 96.
104. Ehre XI, p. 287: HOTEEMESCH. Prezidan dvorec.

Hotič ob Savi – Dolenjska

105. Ketizh. Št. 125. Lavirana risba.
Top.: KETIZH. Hotich. Sign.: WD, Rf. Št. 58 (=108).
Ehre XI, p. 302 id.

Hrib pri Preddvoru – Gorenjska

106. Obergerzach. Št. 192. Rdeča kreda.
Top.: OBERGERTSCHACH. Hrib. Brez sign. Št. 167.
Ehre XI, p. 419 id.

Hrušica pri Podkraju pri Hrušici – Notranjska

107. Ehre II, p. 260: Das Posthaus in Birbaumer Wald.

Idrija – Notranjska

108. Das quacksilber Bergwerk YDRIA. Št. 352. Rdeča kreda.
Top.: Das queck Silber Berg Werck YDRIA. Idrija. Sign.: WD. Št. 312.
Ehre III, p. 397 id.

Impoljca pri Sevnici – Dolenjska

109. Implhoff. Impole. Št. 117. Lavirana perorisba.
Top.: IMPLHOF. Impole. Sign.: Wd. Št. 102.
Ehre XI, 294 diff.

Iški turn – Srednja Kranjska

110. THVRNIGG. Št. 308. Lavirana perorisba.
Top.: THVRNIGG. Ig. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 268.
Ehre XI, p. 577 id.

Jablanica pri Šentvidu (Ilirski Bistrici) – Notranjska

111. Jablaniz. Št. 112. Lavirana risba.
Top.: IABLANIZ. Jablanca. Sign.: WD. Št. 97.
Ehre XI, p. 288 id.

Jablje pri Mengšu – Gorenjska

112. HABACH. Št. 100. Lavirana risba.
Top.: HABACH. Ablah. Sign.: WD, Trost Sculpsit. Št. 86.
Ehre XI, p. 271 id.

Jama pri Postojni (Predjama) – Notranjska

113. LUEG in der Poik. Št. 158. Rdeča kreda.
Top.: LVEG an der Porckh. Jama. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 137. Sign.: WD.
Ehre IV, p. 521 id.

Jama v Zgornji Šiški – Gorenjska

114. JAMMA. Št. 114. Lavirana perorisba.

Top.: IAMMA. Jamma. Sign.: Trost sculpsit. Dvorec. Št. 99.
Ehre XI, p. 291 diff.

115. Jamma – Gruebenbrun, št. 118. Rdeča kreda. Dvorec pred prezidavami.

Javornik – Gorenjska

116. Jaurenburg. Iauerburg. Št. 115. Rdeča kreda.

Top.: IAVERBVRG. Javornëca. Sign.: WD, p. Mungersdorf. Št. 100.
Ehre III, p. 388 id.

Jelovična jama med Kostelom in Poljanami

117. Ehre II, p. 235. Brez naslova.

Jesenice – Gorenjska

118. Top.: Der Marckt ASLING. Iessenice. Brez sign. Št. 13

Ehre XI, p. 21 id.

Jesenice, plavž

119. Plejoven. Pla"yofen. Št. 209. Rdeča kreda.

Top.: PLEYOFEN. Na Plavsho. Sign.: WD, P. Mungerstorff fe. Št. 184.
Ehre III, p. 391 id.

Jurschiz

120. Ehre XI, p. 119: JURSCHIZ. Lavirana risba. Neugotovljena lokacija.

Kacenberg pri Kamniku – Gorenjska

121. Katsenberg. Št. 121. Rdeča kreda.

Top.: KAZENBERG. Kacenberg. Brez sign. Št. 104.
Ehre XI, p. 297 id.

Kacenštajn pri Begunjah – Gorenjska

122. KAZENSTAIN. Begine. Št. 122. Lavirana perorisba.

Top.: KAZENSTAIN. Begine. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 105.
Ehre XI, p. 299 diff.

123. Van der hintern Saiten KAZENSTAIN. Št. 123. Lavirana perorisba.

Top.: Van der hintern Seiten KAZENSTAIN. Sign.: WD, Andraeas Trost sculpsit. Št. 106.
Ehre XI, p. 300 diff.

Kaçerga pri Pazinu – Istra (Hrvaška)

124. Ehre XI, p. 53: CHARSERSFELD.

Kalec

125. Stainperg. Št. 281. Lavirana risba.

Top.: STAINPERG. Stenberg. Sign.: WD. Št. 247.
Ehre XI, p. 552 id.

Kamen pri Begunjah – Gorenjska

126. Stajn. STAIN. Št. 279. Rdeča kreda.

Top.: STAIN. Kamen. Sign. A Trost. Scul. Št. 245.
Ehre XI, p. 549 diff.

127. Ste"yn. STAIN von der hintern Seithen. Št. 280. Rdeča kreda.

Top.: STAIN Uon der hinern Seiten. Sign.: Andreeas Trost sculpsit. Št. 246.
Ehre XI, p. 549 id.

Kamen v Kandiji (=Novo mesto) – Srednja Kranjska

128. Ehre XI, p. 553: STAINHOFF.

Kamna gorica - Gorenjska

129. Hammersgewerg Stainbichl. Kamna gorica. Št. 292. Lavirana perorisba.
Top.: Hammersgewerg STAINBICHL. Sign.: WD. Št. 316.
Ehre III, p. 394 id.

Kamnik – Gorenjska

130. Die Stadt Stejn. STEIN. Št. 284. Lavirana risba.
Top.: Statt STEIN. Kančk. Sign.: Trost sculpsit. Št. 250.
Ehre XI, p. 542 diff.

Kamnik, stari grad

131. Oberstejn. Št. 198. Rdeča kreda.
Top.: OBERSTEIN. Kamnek. Brez sign. Št. 173.
Ehre XI, p. 428 diff.

Kamniška Bistrica – Gorenjska

132. Ehre II, p. 153: DIE FEISTRIZ. Pot ob Kamniški Bistrici.

Kandrše - Gorenjska

132. Candersh-hoff. Št. 32. Lavirana risba.
Top.: CANDERS – HOFF. Kandershe. Sign.: WD, P. R. scul. Št. 26.
Ehre XI, p. 42 id.

Kaniža – Vojna krajina

133. Ehre XII, p. 23: CANISCHA.

Karlovac – Vojna krajina

134. Ehre XII, med p. 60 in 61: CARLSTATT. Dvostranski prospekt.

Karstberg v Zagradu, Čičarija – Notranjska

135. Khärstberg. Št. 139. Lavirana risba.

Kastav – Istra

136. Statt CASTVA. Castoua. Št. 33. Lavirana risba.
Top.: Statt CASTVA. Kastau. Sign.: WD, Andreas Trost sculpsit. Št. 27.
Ehre XI, p. 45 diff.

Klana pri Reki – Istra

137. Das Schloss vnd marckht Khlan. Št. 126. Lavirana perorisba.
Top.: Schloss vnd Marckht KHLAN. Klano. Sign.: WD. Št. 109.
Ehre XI, p. 304 id.

Klanec – Istra

138. Klanijz. Št. 140. Lavirana risba.

Klevevž – Dolenjska

139. Khlingenfels. Klëvsh. Št. 128. Lavirana perorisba.
Top.: KHLINGENFELS. Klëvsh. Sign.: WD. Št. 111.
Ehre XI, p. 307 diff.

Klevišče

140. Khlevisch. Št. 127. Rdeča kreda.
Top.: KHLEVISCH. Klevishe. Brez sign. Št. 110.
Ehre XI, p. 305 id.
141. Khlevisch. Št. 266. Risba s tušem. Varianta.

Knežija (Knežji pot) – Dolenjska

142. Graffenweg, Knešji put. Št. 81. Lavirana risba.
Top.: GRAFFENWEG. Knešji put. Sign.: WD, P. M. fe: Št. 70.
Ehre XI, p. 221 id.
143. Graffebeeg. Št. 98. Lavirana risba. Drug pogled.

Koča vas pri Ložu – Srednja Kranjska

144. Hallerstein. Št. 101. Lavirana risba.
Top.: HALLERSTEIN. Kocsia Vas. Sign.: WD. Št. 87.
Ehre XI, p. 273 id.

Kočevje – Srednja Kranjska

145. Schloss vnd Statt GOTTSCHEE. Hocsevje. Št. 75. Lavirana perorisba.
Top.: Statt Vnd Schloss GOTTSCHEE. Hocsevje. Sign.: WD, Trost. Št. 65.
Ehre XI, p. 197 diff.

Kokra – Gorenjska

146. Ehre II, p. 136: Brez naslova. Rečna dolina.

Kolovec – Gorenjska

147. Gerlachstejn. Št. 69. Rdeča kreda.
Top.: GERLACHSTEIN. Kollavëcz. Brez sign. Št. 59.
148. Ehre XI, p. 186: GERLACHSTEIN. Nova stavba?

Kolovec, stari

149. Gerlachstejn. Št. 70. Rdeča kreda.
Top.: GERLACHSTEIN. Stâr Kollawëcz. Brez sign. Št. 60.

Kolovrat - Gorenjska

150. Kolobratt. KOLOBRAT. Št. 132. Lavirana risba.
Top.: KOLOBRAT. Kolovrat. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 115.
Ehre XI, p. 312 id.

Kolovrat, Zgornji - Gorenjska

151. Ober Kolobrat. Št. 193. Lavirana risba.
Top.: OBER KOLOBRAT. Gurajne Kolovrat. Sign.: WD, Petr. Mung: fe. Št. 168.
Ehre XI, p. 421 id.

Komenda pri Kamniku – Gorenjska

152. St. Peter. Št. 205. Rdeča kreda.
Top.: Commenda S. PETER. S. Peter. Brez sign. Št. 180.
Ehre XI, p. 439 id.

Kompolje pri Radečah – Dolenjska

153. Gimplhoff an der Sav. Št. 72. Lavirana risba.
Top.: GIMPLHOFF an der Sav. Kumpole. Sign.: P. R. f. Št. 62.
Ehre XI, p. 188 id.

Kompolje pri Krašnji – Gorenjska

154. Gimpl. Št. 73. Lavirana risba.
Top.: GIMPL. Kumpole. Sign.: WD, Paul Ritter fecit. Št. 63. Razvaljeni grad.

Koprivnik pri Moravčah – Gorenjska

152. Koprivnek. Št. 141. Lavirana risba.

Kostanjevica – nekdanja Slovenska marka

153. Statt und Schloss Landstrass. Št. 145. Risba s tušem.
Top.: Statt vnd Schloss LANDSTRASS. Kostanjevca. Sign.: WD. Št. 125.
Ehre XI, p. 330 diff.
154. Landstrass. Št. 163. Lavirana perorisba. Varianta.

Kostanjevica, samostan

155. LANDSTRAS. Costajnevca. Št. 146. Lavirana perorisba.
Top.: Closter LANDSTRASS. Kostanjēvca. Sign.: WD. Št. 126.
Ehre XI, p. 334 diff.
156. Lantstras. Št. 164. Rdeča kreda. Samostan pred prezidavami.

Kostel ob Kolpi – Srednja Kranjska

157. GRAFFENWARTH in Costel. Št. 79. Lavirana perorisba.
Top.: Schloss Vnt Marckt GRAFFENWARTH In Kostel. Kostel. Sign.: A. Trost sculpsit. Št. 69.
Ehre XI, p. 216 id.

Kot pri Šentrupertu – Dolenjska

158. Winckl. Winckel. Kot. Št. 343. Lavirana perorisba.
Top.: WINCKEL. Kot. Sign.: WD. Št. 302.
Ehre XI, p. 652 id.

Kozjak pri Dobrničju – Dolenjska

159. Kosieck. Kozjak. Št. 133. Lavirana perorisba.
Top.: KOSJECK. Kozjak. Sign.: R. Št. 116.
Ehre XI, p. 314 id.

Kozljak pri Čepičju – Istra

160. Wachsenstajjn. Št. 350. Lavirana risba.

Kranj – Gorenjska

161. Crajnburg. CRAINBVRG. Št. 35. Rdeča kreda.
Top.: Statt vnd Schloss CRAINBVRG. Krain. Brez sign. Št. 29.
Ehre XI, p. 110 diff.

Krasinec med Metliko in Pobrežjem – Srednja Kranjska

162. Ehre XI, p. 114: CRASSINZ. Crassiniza.

Kravjek I. – Notranjska

163. WEINECK. Kravjāk. Pod Kravjāk. Št. 335. Lavirana perorisba.
Top.: WEINECK. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 294.
Ehre, XI, p. 632 id.

Kravjek II. - Notranjska

164. Wejneck. WEINEK. Št. 336. Rdeča kreda.
Top.: WEINEK. Weinek. Brez sign. Št. 295.
Ehre XI, p. 632 diff.

Kringa pri Tinjanu – Istra

165. Krinck der marcht. Kringk. Št. 135. Lavirana risba.
Top.: Der Marchkt KRINCK. Krink. Sign.: WD, PR. F. Št. 118.
Ehre XI, p. 318 diff.

Križ – Gorenjska

166. Kre'ytsz. Št. 36. Rdeča kreda.

Top.: CRE"VZ. Krish. Brez sign. Št. 30.
Ehre XI, p. 115 diff.

Križate – Gorenjska

167. Creüzdorf. Lantzdorff. Št. 37. Lavirana risba.
Top.: CREVZDORF. Kershate. Sign.: WD, PRf. Št. 31
Ehre XI, p. 117 id.

Krka

168. Ehre II, p. 200. Brez naslova. Reka.

Kropa – Gorenjska

169. Hammersgewerg Cropp. Krupa. Št. 38. Lavirana perorisba.
Top.: Krupa Hammergewerg CROPP. Sign.: WD. PMf. Št. 315.
Ehre III, p. 386 id.

Kršan pri Plominu – Istra

170. Schloss vndmarcht Kersch. Št. 124. Lavirana risba.
Top.: Schloss vnd Marckt KERSCHAN. Kersan. Sign.: WD. Št. 107.
Ehre XI, p. 301 id.

Krško – Dolenjska

171. Magdalena Comitissa Strassoldy. Die Statt vnd Schloss Gvrgfeld. Kersko. Št. 95. Lavirana risba.
Top.: Die Statt und Schloß GURCKFELD. Kersko. Sign.: WD, R. Št. 84.
Ehre XI, p. 235 diff.

Krumperk pri Domžalah – Gorenjska

172. Kreutberg. KRE"VTBERG. Krumperk. Št. 134. Lavirana risba.
Top.: KREVTBERG. Krumberg. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 117.
Ehre XI, p. 316 id.

Krupa pri Semiču – Srednja Kranjska

173. Krupp. Kropa. Št. 138. Lavirana perorisba.
Top.: KRUPP. Kruppa. Sign.: WD, PR. fec. Št. 121.
Ehre XI, p. 323 id.

Kumpolje pri Gabrovki – Dolenjska

174. Gimpelhoff. Št. 71. Rdeča kreda.
Top.: GIMPELHOFF. Kumpole. Brez sign. Št. 61.
Ehre XI, p. 187 id.

Lansprež pri Mirni – Dolenjska

175. LANDSPREIS. Lanspres. Št. 144. Lavirana perorisba.
Top.: LANDSPREJS. Lanspres. Sign.: WD. PRf. Št. 124.
Ehre XI, p. 328 id.

Lebek – Gorenjska

176. LIBECK. Lëbek. Št. 150. Lavirana perorisba.
Top.: LIEBECK. Lëbek. Sign.: WD. Rf. Št. 129.
Ehre XI, p. 348 id.

Lepi dob pri Sevnici - Dolenjska

177. SCHÄNAYCH. Lepi dub. Št. 246. Lavirana perorisba.
Top.: SCHÄNAYCH. Lepi Dub. Sign.: WD. PR. Št. 217.
Ehre XI, p. 503 id.

Lesno Brdo pri Ljubljani – Notranjska

178. Ehre XI, p. 277: HILZENEGKH.

Lichtenberg pri Bogenšperku – Dolenjska

179. Lichtenberg. Wagensperg. Št. 151. Delno lavirana risba s tušem.
LIECHTENBERG. Lihtenberg. Sign.: WD. Št. 130.
Ehre XI, p. 338 id.

Lindar pri Pazinu – Istra

180. Marcht Lindar. Št. 153. Sign.: W. Lavirana perorisba.
Top.: Der Marckt LINDAR. Lindar. Sign.: WD. Št. 132.
Ehre XI, p. 342 id.

Lipoglav – Istra

181. Mahrenfels. Mährenfels. Št. 165. Lavirana risba.
Top.: M'AHRENFELS, Lipoglav. Brez sign. Št. 140.
Ehre XI, p. 355, id.

Lisiče – Dolenjska

182. GA'YERAV. Št. 67. Lavirana risba.
Top.: GAYERAV. Lisicsje. Sign.: WD, PR fec. Št. 56.
Ehre XI, p. 173 id.

Litija – Dolenjska

183. Lithaj. Marcht und schlos Litey. Št. 154. Risba s tušem
Top.: Marckt untt Schloss LITEY. Lutia. Sign.: WD. Št. 133.
184. Ehre XI, p. 343: LITEY. Marckt unt Schloss. Dvorec je predelan.

Ljubelj

185. Der Weg iber vnd durch den perg LO'YBL. Lebel. Št. 313. Kroki.
Top.: Die Strassen aus Crain in Kharendten über undt durch den Perg LOIBL. Sign.: WD, Trost.
Št. 313.
Ehre II, p. 170, id.

Ljubljana

186. Labach. Št. 147. Lavirana risba z legendo.
Top.: Die haubtstatt LAYBACH. Lublana. Sign.: WD, Andreas Trost sculpsit. Št. 127.
Ehre XI, p. 336/337 id. Celostranska.
187. LA'YBACH. Lublana. Št. 148. Risba s tušem. Osnutek za veliko panoramo.
188. Ehre XI, med p. 666 in 667: Die Hauptstadt LAYBACH in Dem Hertzogthumb Crain. Ve-
lika panorama, 27,8 x 91 cm. Vanjo vpete sličice:
V levem zgornjem vogalu: Wie es dennen Von Gratz her Ankhomenden anzusehen.
Na sredi zgoraj: Das Rathaus Mit Seinem Prospect in La'ybach. Motiv je bil uporabljen tudi za naslovni-
co Topografije 1679.
V desnem zgornjem vogalu: Wie es denn uan Venedig her Ankhomenden Anzusehen.

Ljubljana, Šentjakobska cerkev

189. Ehre XI, med p. 688 in 689: Brez naslova, z obširno legendo. Marijino znamenje na Šentjakobskem trgu v Ljubljani. Format 32,5 x 25,3 cm, sign.: An: Trost fe: Wagenspergi in Carniola.

Ljubljanica

190. Ehre II, p. 155: Brez naslova, sign. J. Koch, A. Trost. Reka.

Logatec - Notranjska

191. Loicz. LOITSCH. Logatëcz. Št. 155. Rdeča kreda.

Top.: Das Schloss Vnt Marckt LOITSCH. Logatëcz. Sign.: WD, Trost. Št. 134.
Ehre XI, p. 345 diff.

Loško pri Cerknici – Srednja Kranjska

192. Loka. Št. 309. Rdeča kreda.
Top.: THVRNLACK. Vlokah. Brez sign. Št. 269.
Ehre XI, p. 578 id.

Lovran – Istra

193. Statt Vnd Meerporten LOVRANA. Lovran. Št. 156. Lavirana risba.
Top.: Statt Vnd Meerporten. LOVRANA. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 135.
Ehre XI, p. 346 diff.

Lož – Srednja Kranjska

194. Los LAAS. Št. 143. Rdeča kreda.
Top.: Die Statt Vnd Schloss LAAS. Losh. Brez sign. Št. 122.
Ehre XI, p. 325 diff.

Lože – Notranjska

195. LEITENBVRG. Losh. Št. 149. Rdeča kreda.
Top.: LEJTENBURG. Losh. Sign. WD, PRF. Št. 128.
Ehre XI, p. 337 diff.

Luknja pri Novem mestu – Dolenjska

196. LVEG. Luknya. Št. 157. Lavirana risba.
Top.: LVEG. Luknya. Sign.: WD, Trost. Grad. Št. 136.
Ehre XI, 349 diff.

Lukovec pri Breznici - Notranjska

197. Lukauitz. Št. 159. Lavirana risba.
Top.: LUKHAVIZ. Lukavëcz. Sign.: WD. Št. 138.
Ehre XI, p. 351 id.

Lupoglav pri Pazinu – Istra

198. Mährenfels. Št. 165. Lavirana risba.
Top.: MÄHRENFELS. Lipoglav. Brez signature. Št. 140.
Ehre XI, p. 355 diff.

Mačerole pri Stični – Dolenjska

199. Maëtserollhoff. Št. 170. Rdeča kreda.
Top.: MATSCHEROLLHOFF. Macserole. Brez sign. Št. 145.
Ehre XI, p. 364 id.

Mala Loka pri Ihanu – Gorenjska

200. Ehre XI, p. 281: LOKH.

Mala Loka pri Trebnjem - Dolenjska

201. Klainlackh. Malaloka. Št. 131. Lavirana perorisba.
Top.: KLAINLACKH. Malaloka. Sign.: WD. Št. 114.
Ehre XI, p. 310 diff.

Mala vas - Dolenjska

202. Klaindorf. Mala Vas. Št. 129. Lavirana perorisba.
Top.: KLAINDORF. Mala vas. Sign.: R. Št. 112.
Ehre XI, p. 308 id.

Mali grad pri Planini – Notranjska

203. Klajjn hejsel. Št. 130. Rdeča kreda.
Top.: KLAINHEISL. Maligrad. Brez sign. Št. 113.
Ehre XI, p. 309 diff.

Matena pri Igu – Srednja Kranjska

204. Höfflajn. Höfflein bei Igg. Št. 108. Lavirana perorisba.
Top.: HÖFFLEIN bey Igg. Matena. Sign.: Paulus Ritter sculpsit. Št. 94.
Ehre XI, p. 284 id.

Medija pri Izlakah – Gorenjska

205. Gallnegkh. GALLENEK. Št. 61. Lavirana risba.
Top.: GALLENEK. Mudia. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 50.
Ehre XI, p. 163 diff.

Mehovo – Srednja Kranjska

206. Majhov. Maichau. Št. 167. Rdeča kreda.
Top.: MAICHAV. Mehovo. Sign.: WD. Št. 142.
207. Ehre XI, p. 359: MAICHAV. Drug pogled.

Mekinje pri Kamniku - Gorenjska

208. Minckendorff. Št. 172. Rdeča kreda.
Top.: MINCKENDORFF. Mekine. Brez sign. Št. 147.
209. Ehre XI, med p. 368 in 369: Closter MINCKENDORFF. Sign.: A: Trost f. Dvostranski prospekt s posvetilom priorici, baronici Tereziji Haller. Po letu 1682, ko so ga »pene a fundamentis« povsem na novo pozidali.

Mengeš I – Gorenjska

210. MANSPVRG. Št. 168. Lavirana risba.
Top.: MANSPVRG. Mengush. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 143.
Ehre XI, p. 361 id.

Mengeš II - Ravbarjev grad

211. Hoffmanspurg. Št. 106. Lavirana risba.
Top.: HOFFMANSPVRG. Mengus. Sign.: W. D. Št. 92.
Ehre XI, p. 282 id.

Metlika – Srednja Kranjska

212. Statt vnd schloss MÖTTLING. Metlika. Št. 177. Lavirana risba.
Top.: Statt und Schloss MÖTTLING. Metlika. Sign.: WD. Št. 153.
Ehre XI, p. 384 id.

Mirna – Dolenjska

213. Nevdek. Št. 181. Rdeča kreda.
Top.: NEVDECK. Mirna. Brez sign. Št. 158.
Ehre XI, 397 id.
214. NEVDEK. Št. 189. Varianta skice, tek. št. 213.

Mokrice - Dolenjska

215. Top.: MOKRIZ. Mokrice. Brez sign. Št. 149.
Ehre XI, 378 diff.

Mokro polje pri Šentjerneju – Dolenjska

216. Top.: NASSENFELT. Mokru polye. Brez sign. Št. 156.
Ehre XI, p. 393 id.

Mokronog, Zgornji – Dolenjska

217. NASSENFVES. Makronag. Št. 180. Lavirana perorisba.
Top.: Schloss untt Marckt NASSENFVES. Makronog. Sign.: WD. Št. 157.
218. Ehre XI, p. 394; Schloss Vnd Marckt NASSENFVES. Drug pogled.

Mokronog, stari grad pri Trebelnem

219. Oberrassenfues. Goreniji Makronak. Št. 196. Lavirana perorisba.
Top.: OBERNASSENFVES. Goreniji Makronag. Sign. Wd, PR. Št. 171.
Ehre XI, p. 425 id.

Moravče – Gorenjska

220. Mairajtsz. Št. 174. Rdeča kreda.
Top.: MORAVTSCH. Moraucse. Brez sign. Št. 150.
Ehre XI, p. 379 id.

Mošćenice – Istra

221. Moschenize. Št. 175. Lavirana risba. Top.: Der Marckht MOSCHENIZE. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 151.
Ehre XI, p. 381 id.

Motnik – Gorenjska

222. Ober Motnik. Ober Möttnickh. Št. 195. Lavirana risba.
Top.: OBERMÖTTNICKH. Motnik. Sign.: WD, Pet. Mung: fe. Št. 170.
Ehre XI, p. 424 id.

Nadlišek – Srednja Kranjska

223. NADLISCHECK. Tabor. Št. 178. Lavirana risba.
Top.: NADLISCHECK TABOR. Nadlischek. Sign.: WD, Ritter fecit. Št. 154. Razvaljeni tabor.
224. Ehre XI, p. 390: NE"Y NADLISCHEK. Novi dvorec, kot ga je 1686 pozidal Wolf Engelbrecht grof Auersperg.

Namršelj pri Igu – Srednja Kranjska

225. HAMMERSTIL. Št. 103. Lavirana perorisba.
Top.: HAMMERSTIL. Amerstil. Sign.: WD, P. R. sculp. Št. 89.
Ehre XI, p. 274 id.

Nova vas

226. Ne"vdorf. Št. 190. Lavirana risba. Neugotovljena lokacija

Novi dvor pri Radečah – Dolenjska

227. WEICHSLLSTEIN. Novi Dvor. Št. 339. Lavirana perorisba.
Top.: WEIXELSTEIN. Novi dvor. Sign.: WD, Trost. Št. 298.
Ehre XI, p. 645 id.
228. WEICHLSTAIN. Weichslstain. Št. 349. Lavirana perorisba. Dvorec pred nadzidavo.

Novi grad pri Sevnici – Dolenjska

229. Obererckn-stijn. Št. 191. Rdeča kreda.
Top.: OBERERCKENSTEIN. Noui grad. Sign.: WD, WD. Št. 166.
Ehre XI, p. 416 id.

Novi grad pri Ilirski Bistrici – Notranjska

230. Neühaus. Costell nouo. Št. 183. Lavirana perorisba.
Top.: NEVHAUS. Nouigrad. Sign.: WD. Št. 160.
Ehre XI, p. 400 id.

Novo mesto – Dolenjska

231. Neüstadel oder Rudolfswerth. Št. 239. Rdeča kreda.
Top.: Statt RVODOLPHSWERT. Novu mestu. Brez sign. Št. 209.
Ehre XI, p. 481 diff.

Odolina pri Sežani – Notranjska

232. Mahrensfeldt. Št. 166. Lavirana perorisba.
Top.: MÁHRENSFELD. Dulna. Sign.: WD. Št. 145.
Ehre XI, p. 357 id.

Ogulin – Vojna krajina

234. Ehre XII, p. 72: OGVLIN.

Opatija – Istra

235. Closter St. Jacobi an dem Meer. Št. 113. Lavirana risba.
Top.: Closter St. JACOBI an dem Meer. Closter S. Jacopa p̄er Murio. Sign.: WD. Št. 98.
Ehre XI, p. 290 id.

Orehček – Notranjska

236. NVSDORFE. Št. 188. Rdeča kreda.
Top.: NVSDORFE Orehek. Sign.: WD, Andraeas Trost sculpsit. Št. 165.
Ehre XI, p. 409 diff. Dvorec je delno prezidan.

Ortnek – Srednja Kranjska

237. ORTTNEGG. Št. 200. Lavirana risba.
Top.: ORTTNEGG. Ortnek. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 175.
Ehre XI, p. 432 diff.

Oštras pri Šentjerneju - Dolenjska

238. Hoshstras. Št. 104. Rdeča kreda.
Top.: HOCHSTRASS. Ostros. Brez sign. Št. 90.
Ehre XI, p. 279 id.

Otočac – Vojna krajina

239. Ehre XII, p. 95: OTTOZEZ.

Otočec – Dolenjska

240. Wördl. Št. 348. Rdeča kreda.
Top.: WÖRDL. Ottocsecz. Brez sign. Št. 307.
Ehre XI, p. 658 diff.

Paz – Istra

241. Schloss vnd marckht Passperg. Pass. Št. 202. Lavirana risba.
Top.: Schloss vnd Marckt PASPERG. Pass. Sign.: WD. Št. 177.
Ehre XI, p. 436 id.

Pazin – Istra

242. Statt MITTERBVRG. Št. 173. Lavirana risba.
Top.: Statt Vnd Schloss MITTERBVRG. Pazin. Sign.: WD, Andreas Trost sculpsit.
Št. 148.
Ehre XI, p. 374 id.

Perovo, Spodnje (=Kamnik) - Gorenjska

243. Perau. Št. 203. Rdeča kreda.
Top.: PERAU. Perav. Brez sign. Št. 178.
Ehre XI, p. 437 id.

Perovo, Zgornje (=Kamnik) – Gorenjska

244. Perau. Št. 197. Rdeča kreda.
OBER PERAV. Perov. Brez sign. Št. 172.
Ehre XI, p. 426 id.

Petrinja – Vojna krajina

245. Ehre XII, p. 45: PETRINIA.

Pičan - Istra

246. Piben. Bischthumb Biben. Št. 24. Lavirana risba.
Top.: Bischthumb BIBEN. Pitshem. Sign.: WD. Št. 19.
Ehre XI, p. 31 diff.

Planina – Notranjska

247. ALBEN. Št. 6. Lavirana risba.
Top.: Der Marckt ALBEN. Planina. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 5.
Ehre XI, p. 13, diff.

Pleterje – Dolenjska

248. PLETARIACH. Pletarje. Št. 27. Lavirana perorisba.
Top.: PLETARIACH. Pletarje. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 182.
Ehre XI, p. 444, diff.
249. PLETARIACH. Št. 220. Rdeča kreda. Samostan pred večjimi prezidavami.

Pleterje v Dulah pri Bučki – Dolenjska

249. Pleterhoff. Št. 208. Lavirana perorisba.
Top.: PLETERHOFF. Pleterje. Sign.: WD. Št. 183
Ehre XI, p. 442 id.

Pobrežje – Srednja Kranjska

250. Marcht vnd schloss FREIENTHVRN. Podbreshje. Št. 56. Lavirana perorisba.
Top.: Marckt vndt Schloßs FREIENTHVRN. Podbreshje. Sign.: WD, Petr Mung: f.
Št. 47.
Ehre XI, p. 145 diff.

Pod bregom pri Boštanju pri Sevnici – Dolenjska

252. Ehre XI, p. 616: VNTERRAIN. Domnevno dvorec, ki se pojavlja v literaturi pod imenom Boštanj.

Podpeč (=Lukovica) – Gorenjska

253. Podpetscg. Št. 222. Lavirana risba.
Ehre II, p. 129. Po gornji predlogi.

Podpeč pri Gabrovki - Dolenjska

254. Gallensteijn. Št. 64. Rdeča kreda.
Top.: GALLENSTEIN. Podpeccio. Brez sign. Št. 53.
Ehre XI, p. 169 id.

Podpolie, mlin

255. Podpolie. Št. 223. Rdeča kreda. Lokacija ni ugotovljena.

Podsmreka – Dolenjska

256. SMRECK. Št. 276. Lavirana risba.
Top.: SMRECK. Smrekha. Sign.: WD. Št. 242.
Ehre XI, p. 537 id.

Podšentjur (=Šentjur) – Dolenjska

257. S. Georgen. Pod Sent Jurjem. Št. 80. Lavirana perorisba.
Top.: S. GEORGEN. Pod Sent Jurjem. Sign.: WD, Rf. Št. 57. Prim. Topografija, št. 101.
Ehre XI, p. 182 id.
- 258: Skicna knjiga, št. 96. Risba s tušem. Brez naslova, varianta.

Podtabor pri Kneržaku – Notranjska

259. Podiamo. Št. 221. Lavirana risba.
Ehre II, p. 285: Pod IAMO Tabor. Sign.: AT. f.

Podturn (=Tivoli v Ljubljani) – Gorenjska

260. Vnter den Thurn. Pod Turnom. Št. 323. Lavirana perorisba.
Top.: Vnter Den THURN. Pod turnom. Sign.: WD. Št. 283.
Ehre XI, p. 584 id.

Podvin – Gorenjska

261. Podeveijn. Podwein. Št. 210. Rdeča kreda.
Top.: PODWEIN. Podvine. Št. 185.
Ehre XI, p. 445 id.

Pogance pri Gotni vasi – Srednja Kranjska

262. POGANIZ. Pogancz. Št. 212. Lavirana perorisba.
Top.: POGANIZ. Pogancz. Sign.: WD, WD, Petrus Mungerstorff. f. Št. 187.
Ehre XI, p. 448 id.
263. Poganiz. Št. 213. Rdeča kreda. Pred pozidavo novih gospodarskih stavb.
Top.: POGANIZ. Pogance. Brez sign. št. 188.
Ehre XI, p. 448 id.

Poganeč pri Podšentjurju pri Litiji – Dolenjska

264. Poganig. Poganik. Št. 211. Lavirana perorisba.
Top.: POGANIG. Poganik. Sign.: WD, WD. Št. 186.
Ehre XI, p. 447 id.

Polhov Gradec

265. BILLICHGRAZ. Pohov Gradč. Št. 25. Lavirana risba.
Top.: BILLICHGRAZ. Pohov Gradč. Sign.: WD, Trost sulpsit. Št. 20.
Ehre XI, p. 32 diff.
266. Ehre XI, p. 33: Bilichgraz. Wie iez in Wendig ist. Drug pogled.

Poljane pri Starem trgu ob Kolpi – Srednja Kranjska

267. PELANT. Pölant. Polane. Št. 214. Lavirana perorisba.
Top.: PÖLANT. Polane. Sign.: WD. Št. 189.
Ehre XI, p. 450 id.

Poljane pri Turjaku – Srednja Kranjska

268. Ehre XI, p. 435: PÄLANT. Polane. Sign.: WD.

Ponoviče pri Litiji – Gorenjska

269. PONAWITSCH. Ponovicse. Št. 215. Lavirana perorisba.

Top.: PONAIVTSCH. Ponovicse. Sign.: WD. Št. 190.
Ehre XI, p. 451, id.

Postojna – Notranjska

270. ADLSPERG. Št. 2. Rdeča kreda.

Top.: Das Schloss Vnd Marckht ADLSPERG. Poštovina. Sign.: Trost sculpsit. Št. 1.
Ehre XI, p. 6, id.

Postojnska jama – Notranjska

271. Ehre II, p. 535. Brez naslova .

Praproče pri Grosupljem – Dolenjska

272. Prapretschhoff. Št. 224. Lavirana risba. Dvorec pred barokizacijo.
Ehre XI, p. 453.

Pred malim mostkom (Mostek - Kandija, Novo mesto) – Srednja Kranjska

273. Najhoff a. Gurck. Št. 179. Rdeča kreda.

Top.: NAIHOFF. Pred malim Mostekom. Brez sign. Št. 155.
Ehre XI, p. 392 id.

Preddvor pri Kranju – Gorenjska

274. Heffleijn. Höfflein. Št. 107. Rdeča kreda.

Top.: HÖFFLAIN bey Crainburg. Predvor. Brez sign. Št. 93.
Ehre XI, p. 283 id.

Prem – Notranjska

275. BREM. Bremb. Št. 28. Rdeča kreda.

Top.: Marckt vnnt Schlos BREMB. Prem. Brez sign. Št. 23.
Ehre XI, p. 39 id.

Prestranek – Dolenjska (=Notranjska)

276. Prostranighk. Št. 219. Rdeča kreda.

Top.: PROSTRANIGKH. Prostranëg. Sign.: WD. Št. 194.
Ehre XI, p. 456 id.

Prevale (Rupa = Kranj) – Gorenjska

277. Prewalt. Št. 218. Rdeča kreda.

Top.: PREWALDT. Prevale. Brez sign. Št. 193.
Ehre XI, p. 455 id.

Prežek – Dolenjska

278. Presek. Št. 217. Rdeča kreda.

Top.: PRESECK. Preshek. Brez sign. Št. 192.
Ehre XI, p. 454 id.

Pungart pri Semiču – Srednja Kranjska

279. STERNISCHENHOFF. Pungart. Št. 287. Lavirana perorisba.

Top.: STERNISENHOFF. Pungart. Sign.: WD, PR fec. Št. 253.
Ehre XI, p. 563 id.

Pusti Gradec pri Dragatušu – Srednja Kranjska

280. Ödengradez. Pusti Gradëc. Št. 199. Lavirana perorisba.

Top.: ÖDENGRADEZ. Pusti Gradëcz. Sign.: WD. Št. 174.
Ehre XI, p. 430 id.

Puštal pri Škofji Loki – Gorenjska

281. Burgstall. Št. 30. Rdeča kreda.
Top.: BURGSTALL. Purgstol. Brez sign. Št. 25.
Ehre XI, p. 41 diff.

Radeče – Dolenjska

282. RATSCHACH. Št. 228. Lavirana perorisba.
Top.: Das Schloss Vnd Marckht RATSCHACH. Radecese. Sign.: Andr. Trost. Št. 198.
Ehre XI, p. 464 id.

Radelca pri Bučki - Dolenjska

283. RADLSTAIN. Radole. Št. 226. Lavirana perorisba.
Top.: RADLSTAIN. Radoll. Sign.: WD, P. M. fec. Št. 196.
Ehre XI, p. 460 id.

Radovljica – Gorenjska

284. Rottmansdorff. Št. 227. Rdeča kreda.
Top.: Die Statt Vnd Schloss RATMANSTORE Radovljeca. Sign.: Andreas Trost sculpsit.
Št. 197.
Ehre XI, p. 462 id.

Raka pri Bučki – Dolenjska

285. ARCH. Raka. Št. 12. Lavirana risba.
Top.: ARCH. Raka. Sign.: WD, PR. Št. 12.
Ehre XI, p. 20 id.

Rakovnik v Ljubljani – Dolenjska

286. KROKROISENECK. Rakovnik. Št. 136. Lavirana perorisba.
Top.: KRORISENECK. Rakounig. Sign.: WD, Andraeas Trost sculpsit. Št. 119.
Ehre XI, p. 320 id.

Rakovnik pri Šentrupertu – Dolenjska

287. KROISSENBACH. Rakovněk. Št. 137. Lavirana perorisba.
Top.: KROISSERNPACH. Rakovněk. Sign.: WD, Trost. Št. 120
288. Ehre XI, p. 204: KROISSENPACH. Prezidana graščina.

Ravne pri Pivki – Notranjska

289. Raunach. Št. 229. Rdeča kreda.
Top.: RAUNACH. Ravnye. Brez sign. Št. 199.
Ehre XI, p. 465 diff.

Reka

290. Ehre XI, med p. 100 in 101: Statt ST. VEITH am pflaum uulgo fiume oder Reka. Sign.: J. W. V. det., A: Trost f. Dvostranski prospekt z obsežnim posvetilom in legendo.

Rekštajn – Dolenjska

291. Rukhenstain. Ruknštajn. Št. 238. Lavirana perorisba.
Top.: RUKHENSTAJN. Rukēnstan. Sign.: WD, PRf. Št. 208.
Ehre XI, p. 478 id.

Repnje pri Vodica – Gorenjska

292. Reittlstain. Št. 231. Lavirana risba.
Top.: REITTLSTAIN. Rēpnje. Sign.: WD. Št. 201.
Ehre XI, p. 469 id.

Ribče pri Litiji – Gorenjska

293. Fischern. Ribicse. Št. 52. Lavirana perorisba.
Top.: FISCHERN. Ribicse. Sign.: WD. Št. 43.
Ehre XI, p. 136 diff.

Ribnica – Srednja Kranjska

294. Schloss vnd marckt REIFNIZ. Št. 230. Lavirana perorisba.
Top.: Schloss vndt Marckt REIFNIZ. Ribënca. Sign.: WD, Mungerstorff. Št. 200.
Ehre XI, p. 466 id.

Rocen pri Tacnu pri Ljubljani – Gorenjska

295. Rutszing. Ruzing. Št. 241. Rdeča kreda.
Top.: RUZING. Rucin. Sign.: WD. Št. 211.
296. Ehre XI, p. 491: RVZING. Stavba je povsem prezidana

Rožek pri Moravčah – Gorenjska

297. Rudolffs-eck. Št. 237. Rdeča kreda.
Top.: RUDOLFFSECK. Roshek. Brez sign. Št. 207.
Ehre XI, p. 477 id.

Rožek pri Podturnu – Srednja Kranjska

298. ROSECK. Roshek. Št. 233. Lavirana risba.
Top.: ROSECK. Roshek. Sign.: WD, Trost. Št. 203
299. Ehre XI, p. 472: ROSECK. Graščina je povsem prezidana.

Roženek v Podbrju pri Vipavi – Notranjska

300. Rosenegk. Roseneck. Št. 234. Rdeča kreda.
Top.: ROSENEK. Roshenek. Sign.: WD, PR. Št. 204.
Ehre XI, p. 473 diff.

Ruperč vrh – Srednja Kranjska

301. Ruprechtshoff. Ruprecsvërh. Št. 240. Lavirana perorisba.
Top.: RVPRECSHOFF. Ruprecsvërh. Sign.: WD, P. Mungerstorff. Št. 210.
Ehre XI, p. 490 diff.

Sava na Jesenicah

302. Sauwa. Eisnhammer SAVA. Št. 242. Rdeča kreda.
Top.: SAVA. Der Eisen Hammer Sava. Sava. Sign.: Andreas Trost sculpsit. Št. 213.
Ehre III, p. 393 id.

Sava, reka

303. Sauies. Št. 356. Rdeča kreda. Stavbe ob reki. Lokacija ni opredeljena.
304. Ehre II, p. 202: Brez naslova, Sava pri Čatežu.
305. Ehre IV, p. 607: Brez naslova, Brzice na Savi.

Sela pri Litiji – Dolenjska

306. Gschiess. Sello. Št. 89. Risba s tušem.
Top.: GSCHIESS. Sello. Sign.: WD. Št. 78.
Ehre XI, p. 233 id.

Selo pri Svibnem – Dolenjska

307. Scharfhensteyn. Št. 248. Rdeča kreda.
Top.: SCHARPHENSTEIN. Sële. Brez sign. Št. 219.
Ehre XI, p. 505 id.

Semič – Srednja Kranjska

308. SIEMITSCH. Pod Semchem. Št. 273. Lavirana perorisba.
Top.: SIEMITSCH. Pod Semchem. Sign.: WD, P. R. f. Št. 239.
Ehre XI, p. 530 id.

Senj – Vojna krajina

309. Ehre XII, med p. 78 in 79: ZENG. Celostranska.

Senožeče – Notranjska

309. SNoseth. Št. 261. Rdeča kreda.
Top.: Das Schlos Vnd Marckt SNOSETSCH. Snoshecse. Brez sign. Št. 232.
Ehre XI, p. 523 id.

Siget – Vojna krajina

310. Ehre XII, p. 27: SIGETH.

Sisek – Vojna krajina

311. Ehre XII, p. 48: SISSECK.

Skalnica pri Reki – Notranjska, Čičarija

312. Ehre XI, p. 496: SCALNIZA..

Slunj – Vojna krajina

312. Ehre XII, p. 66: SLOVN.

Slatna pri Šmartnem pri Litiji – Dolenjska

313. Slateneck. Slatina. Št. 275. Lavirana risba.
Top.: SLATTENECK. Slatina. Sign.: WD. Št. 241.
Ehre XI, p. 536 id.

Smlednik – Gorenjska

314. Flednigg. FLEDNICKH. Št. 53. Lavirana risba.
Top.: FLEDNIGG. Smlednik. Sign.: WD, P. Mungerstorff. Št. 44.
Ehre XI, p. 137 id.

Smuk pri Semiču – Srednja Slovenija

315. SMVCKH. Smok. Št. 277. Lavirana perorisba.
Top.: SMUCKH. Smok. Sign.: WD, P. Mungerstorff. Št. 126 (=243).
Ehre XI, p. 538 id.

Snežnik – Notranjska

316. SCHNEEPERG. Sneperg. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 224.
Skicna knjiga, št. 253.
Ehre XI, p. 512 id.

Socerb – Notranjska, Kras

317. S. Seruolo. Št. SERFF. Št. 262. Lavirana perorisba.
Top.: S. SERFF. S. Servolo. Sign.: WP, ATrost. Št. 233.
Ehre XI, p. 525 diff.
318. St. Servolo, S. Serf von der hintern Saitte. Št. 263. Grad z okolico. Lavirana perorisba.
Ehre XI, med p. 524 in 525. Celostranski prospekt.

Sostro pri Ljubljani – Dolenjska

319. OSTERBERG. Sostro. Št. 201. Lavirana risba.

Top.: OSTERBERG. Sostro. Sign.: WD, Mungerstorff. Št. 176.
Ehre XI, p. 434 id.

Soteska pri Žužemberku – Dolenjska

320. AINÖDT. Št. 3. Lavirana risba.

Top.: AINÖDT. Sateska. Sign.: WD. Andraeas Trost sculpsit. Št. 2.

320. AINÖDT. Št. 4. Lavirana risba.

Top.: AINÖDT Von der hintern Seithen. Sign.: WD, Andreas Trost sculpsit. Št. 3.

321. Ainäth. Št. 17. Rdeča kreda. Varianta.

322. Ehre XI, p. 10: Ainödt. Varianta.

323: Ehre XI, med p. 10 in 11: AINÖDT. Sign.: Andreas Trost f: Wagensberg. S posvetilom grofu Juriju Sigismundu Gallenbergu. Dvostranski prospekt

Osrednja slika: Pogled na dvorec z jugovzhoda.

Sličica v levem zgornjem vogalu: Ainödt wies Inwendig zu Sehen.

Sličica v desnem gornjem vogalu: Ainödt Von der anderen Seiten.

Soteska, Stara – Dolenjska

324. ALT AINÖDT. Št. 5. Rdeča kreda.

Top.: Alt AINÖDT. stara Soteska. Sign.: WD. Anreas Trost sculpsit. Št. 4.

Ehre XI, p. 12 id.

Staje pri Igu – Srednja Kranjska

325. PERENSTAIN. Št. 204. Lavirana risba.

Top.: PERENSTEIN. Vstaje. Sign.: WD, P. Ritter sculp. Št. 179.

Ehre XI, p. 438 id.

Stara Fužina pri Bohinju – Gorenjska

326. ALTENHAMER. Št. 8. Rdeča kreda.

Top.: ALTENHAMMER. Na Starëm Kladve. Brez sign. Št. 7.

Ehre II, p. 127 id.

Stara Loka pri Škofji Loki – Gorenjska

327. ALTENLACK. Št. 9. Lavirana risba.

Top.: ALTENLACK. Stara Loka. Sign.: P. Mung: f: Št. 8

Ehre XI, p. 16 diff.

328. Altenlack. Št. 18. Rdeča kreda. Starejša varianta.

Stari grad pri Otočcu – Dolenjska

329. ALTENBVRG. STARI GRAD. Št. 7. Lavirana risba.

Top.: ALTENBVRG. Stari grad. Sign.: WD, P. Mung: f: Št. 6.

Ehre XI, p. 15 id.

330. Altenburg. Št. 21. Rdeča kreda. Varianta.

Stična – Dolenjska

330. Closter SITTICH. Shiticsna. Št. 274. Lavirana risba.

Top.: Closter SITTICH. Shiticsna. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 240.

Ehre VIII, p. 703 diff.

332. Ehre XI, med p. 530 in 531: Kloster SITTICH. Sign.: ATzelt sc. Dvostranski prospekt.

Posvečeno prelatu Antonu pl. Gallenfelsu:

Osrednja veduta.

Sličica v l. zg. vogalu, brez naslova, drug pogled.

Sličica v d. zg. vogalu, brez naslova, drug pogled.

Straža v Cerini pri Čatežu ob Savi – Srednja Kranjska

334. Strasha. Št. 288. Rdeča kreda.

Top.: STRASCHA. Strasha. Sign.: R. Št. 254.
Ehre XI, p. 565 id.

Strmol pri Cerkljah – Cerklje

335. Stermoll. STERMOL. Št. 286. Rdeča kreda.
Top.: STERMOL. Stërmol. Sign.: Andr. Trost. Št. 252.
Ehre XI, p. 561 id.

Struga pri Otočcu - Srednja Kranjska

336. STRVGG. Struga. Št. 290. Lavirana perorisba.
Top.: STRVGG. Struga. Sign.: WD, P. M.: fec: Št. 256.
Ehre XI, p. 568 id.

337. Strug. Št. 296. Rdeča kreda. Drug pogled.

Sveta Helena (= Kamnica) pri Ljubljani – Gorenjska

338. S. HELENA. Št. 102. Rdeča kreda.
Top.: S. HELENA. S. Alena. Sign.: WD, P. M. fe. Št. 88.
Ehre XI, p. 276 id.

Sveti Petar u Šumi – Istra

339. Closter S. PETRI in Wald. Št. 206. Lavirana risba.
Top.: Closter St.PETER in Waldt. Kloster S. Petra. Sign.: WD. Št. 181.
Ehre XI, p. 440 id.

Svibno – Dolenjska

340. SCHÄRFFENBERG. Vulgo Schaffenberg. Št. 264. Lavirana risba.
Top.: SCHÄRFFENBERG. Vulgo Schaftenberg. Sign.: WD, Trost. Št. 235.
Ehre XI, p. 499 id.

341. Scharffenberg. Št. 265. Rdeča kreda.
Top.: SCHARFFENBERG. Svibën. Brez sign. Št. 235.
Ehre XI, p. 499 diff.

342. Schärffenberg. Št. 267. Lavirana perorisba.
Top.: SCHÄRFFENBERG. Brez sign. Št. 235.
Ehre XI, p. 500 id.

Šabec (=Stari Belaj) – Istra

343. Schabez. Št. 297. Lavirana risba.

Šentjurjeva gora pri Gabrovki - Dolenjska

344. St: Jurgen-Berg. Št. 116. Rdeča kreda.
Top.: ST. JÖRGENBERG. Brez sign. Št. 101. Prim. Podšentjur. Topografija, št. 57.
Ehre XI, p. 293 diff.

Šentrupert – Dolenjska

345. S. RVPERTVS cvm svo prospect.Velika panorama Šentruperta in okolice. Bakrorez v Valvasorjevi biblioteki Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Verjetno predviden za publikacijo v Slavi vojvodine Kranjske, vendar pozneje ni bil uporabljen. Objavljen na zadnjih notranjih platnicah serije Ivana Stoparja Grajske stavbe na Dolenjskem, tretja in četrta knjiga.

Šilen Tabor pri Knežaku - Notranjska

346. Schilertabor. Št. 252. Rdeča kreda.
Top.: SCHILENTABOR. Silertabor. Brez sign. Št. 223.
Ehre XI, p. 510 id.

Šinkov turn pri Vodicah – Gorenjska

347. Schönkenturn. Št. 250. Lavirana risba.

Top.: SCHÖNKEVTHVRN. Shinkovturn. Sign.: WD, Paulus Ritter sculpsit. Št. 221.
Ehre XI, p. 507 id.

Škocjan pri Divači – Notranjska

348. St. Kotian. Št. 142. Lavirana perorisba.

Ehre II, p. 276.

Škocjan pri Cerknici – Srednja Kranjska

349. Ehre II, p. 238: S. CANCEIANVS.

350. Ehre IV, p. 481: S. CANTIANVS. Varianta.

Škofja Loka – Gorenjska

351. Bischofflack. Št. 26. Rdeča kreda.

Top.: Die Statt Vnd Schloss BISCHAFFLACKH. Skoffja Loka. Sign.: Trost sculpsit.
Št. 21.

Ehre XI, p. 35 diff.

Školj pri Famljah – Notranjska

352. NE"VKHOFFEL. Št. 184. Lavirana risba.

Top.: NE"VKHOFFELL. Naskolye. Sign.: WD, Andraeas Trost sculpsit. Št. 161.
Ehre XI, p. 402, id. Graščina je delno prezidana.

353. NE"VKHOFFEL von der hintern Seiten. Št. 185. Lavirana risba.

Top.: Ne"vkhoffell von der hintern Seiten. Brez signature. Št. 162.
Ehre XI, p. 403, diff.

Škrlevo pri Šentrupertu – Dolenjska

354. GRE"VLACH. Škrlevo. Št. 82. Lavirana perorisba.

Top.: GRE"VLACH. Škrlevo. Sign.: WD. Št. 71.
Ehre XI, p. 223 id.

Škulje pri Hrušovju- Notranjska

355. Scheckelhoff. Št. 249. Lavirana risba.

Top.: SCHECKELHOFF Sekule. Sign.: WD. P. R. sculp. Št. 220.
Ehre XI, p. 506 id.

Špitalič pri Motniku – Gorenjska

356. NE"VTHALL. Št. 187. Lavirana risba.

Top.: NEVTHALL. Spidalčes. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 164.
Ehre XI, p. 407 id.

Šrajbarski turn pri Leskovcu – Dolenjska

357. THVRN AM HART. Šrajbarski Turn. Št. 302. Lavirana perorisba.

Top.: THURN AM HART. Šrajbarski Turn. Sign.: I. W. D, P. R. F. Št. 262.
Ehre XI, p. 576 id.

Šrotenturn v Stražišču pri Kranju - Gorenjska

358. Schrottenthuren. Št. 255. Rdeča kreda.

Top.: SCHROTTENTHURN. S. Peter. Brez sign. Št. 226.
Ehre XI, p. 515 diff.

Šteberk pri Cerknici – Srednja Kranjska

359. Steberg. Št. 283. Rdeča kreda.

Top.: STEEBERG. Steberg. Sign.: WD, Andr. Trost. Št. 249.

Ehre XI, p. 557 diff.

Šumberk nad Seli pri Šumberku – Dolenjska

360. Schönperg. Shumberk. Št. 247. Lavirana perorisba.

Top.: SCHÄNBERG. Shumbërk. Sign.: R. Št. 218.

Ehre XI, p. 504 id.

Šumberk pri Labinu – Istra

361. Shumberg. Št. 268. Lavirana risba.

Top.: Der Marckt SCHVMBERG. Sumberg. Sign.: WD. Št. 236.

Ehre XI, p. 526, id.

Šuta pri Šmarjeti – Dolenjska

362. SCHVTT. Suta. Št. 256. Lavirana perorisba.

Top.: SCHUTT. Suta. Sign.: WD, PRF. Št. 227.

Ehre XI, p. 516 id.

Teriška vas pri Sevnici – Dolenjska

363. Tarischendorff. Tarisna Vas. Št. 298. Lavirana perorisba.

Top.: TARISCHENDORFF. Tarisna vas. Sign.: WD, PRF. Št. 258.

Ehre XI, p. 570 id.

Tinjan – Istra

364. Antignana. Št. 11. Lavirana risba.

Top.: Die Statt ANTIGNANA. Antinijana. Sign.: WD, P. Mungerstorff fec. Št. 10.

Ehre XI, p. 18 diff.

Tovunj – Vojna krajina

365. Ehre XII, p. 71: TOHVIN.

Trebnje – Dolenjska

366. TREFEN. Trëben. Št. 312. Lavirana perorisba.

Top.: TREFEN. Trabän. Sign.: WD, Trost. Št. 272. Dvorec.

Ehre XI, p. 587 id.

Trebnje, poštna postaja

368. Ehre II, p. 178: TREFEN.

Trilek pri Colu – Notranjska

369. TRILLECK. Št. 313. Rdeča kreda.

Top.: TRILLECK. Podkrajem. Sign.: WD, PM. Št. 273.

Ehre XI, p. 600 diff.

Trst

370. Ehre XI, med p. 598 in 599: Stadt TRIEST uulgo Trieste oder Terest. Veliki prospekt. Posvečeno tržaškemu glavarju, grofu Johanu Filipu Kobencu.

Trviž pri Pazinu – Istra

371. Teruiso der marckht. Št. 299. Lavirana risba.

Top.: Der Marckt Terviso. Sign.: WD. Št. 299.

Ehre XI, p. 571.

Tržič – Gorenjska

372. Neümarcktl. Št. 186. Lavirana risba.
Top.: Schloss vnd Marecht NEVMARCKTL. Tërshech. Sign.: WD, Rf. Št. 163.
Ehre XI, p. 404 id.

Tržiška Bistrica

373. Ehre II, p. 153: Die FEISTRIZ.

Turjak – Srednja Kranjska

374. AVERSPERG. T'eriak. Št. 13. Lavirana perorisba.
Top.: AVERSPERG. Tëriak. Sign.: Andreas Trost Sculpsit. Št. 14.
Ehre XI, p. 23 id.
375. Von den hindern Seiten AVERSPERG. Št. 14. Lavirana perorisba.
Top.: AVERSPERG Van der hintern seiten. Sign.: WD, Trost. Št. 15.
Ehre XI, p. 24 diff.
376. Ehre XI, med p. 26 in 27: AUERSPERG mit seinen Geographischen Prospect. Sign.: And.
Trost fe. Dvostranski prospekt, s posvetilom grofu Wolfu Engelbrechtu Auerspergu.
Osrednja veduta - Velika panorama
V levem zgornjem vogalu: Auersberg Uon der Uortern Seite.
V desnem zgornjem vogalu: Auersberg Von Der Hintern Seiten.

Turjak, Stari – Srednja Kranjska

377. ALTE VEST AVERSPERG. Št. 15. Lavirana perorisba.
Top.: Alte Vest AVERSPERG. Stare Tërjak. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 16.
Ehre XI, p. 26 id.

Turn pri Črnomlju - Srednja Kranjska

378. Thurn bei Tschernembl. Št. 307. Lavirana perorisba.
Top.: THVRN bey Tschernembl. Turn. Sign.: WD, P. R. fecit. Št. 267.
Ehre XI, p. 583 id.

Turn pri Gabrovki gori - Dolenjska

379. Thurn. THVRN. Št. 301. Rdeča kreda.
Top.: THVRN. Tuvn. Sign.: Trost sculpsit. Št. 261.
Ehre XI, p. 573 id.

Turn ob Ljubljani (Kodeljevo) – Gorenjska

380. Thurn an der la'ybach. Št. 304. Rdeča kreda.
Top.: THURN an der La'ybach. Sign. WD. Št. 264.
Ehre XI, p. 579 id.

Turn pri Preddvoru – Gorenjska

381. THVREN. Vndter Neüburg. Thurn. Št. 305. Rdeča kreda.
Top.: THVREN Vndter Neüburg. Turn. Sign.: ATrost. Št. 265.
Ehre XI, p. 580 id.
382. Ehre XI, p. 581: THURN vnter Neüburg. Prezidana grajska stavba.

Turn pri Premu - Notranjska

382. RÄDLSECKH. Rattelsegk. Št. 225. Lavirana risba.
Top.: RÄDLSECKH. Radlsek. Sign.: WD. Št. 195. Dvorec pred prezidavo.
Ehre XI, p. 462 id.
383. Thurn. Št. 303. Lavirana perorisba.
Top.: THVRN bei bremb. Na Turnu. Sign.: WD. Št. 263. Novi dvorec.
Ehre XI, p. 574. Prezidani dvorec.

Turn v Radečah – Dolenjska

384. Thurn. Thuren vndter Ratschach. Št. 306. Rdeča kreda.
Top.: THVREN vndter Ratschach. Turn. Brez sign. Št. 266.
Ehre XI, p. 582 id.

Turn pri Višnji gori (Višnje) – Dolenjska

385. WEICHSELBACH. Št. 333. Lavirana risba.
Top.: WEJCHSELBACH. V Turni per Visnye Gore. Sign.: WD, PRf. Št. 292.
387. Ehre XI, p. 627: Weichselbach. Spremenjen pogled.

Tuštanj pri Moravčah – Gorenjska

388. Tuffsteijn. Št. 316. Rdeča kreda.
Top.: TVFFSTEIN. Tustajn. Brez sign. Št. 276.
Ehre XI, p. 606 id.
389. TVFFSTEIN von den hintern seiten. Št. 317. Lavirana risba.
Top.: TUFFSTEJN Von der Hintern sejte. Sign.: WD, PRf. Št. 272.
Ehre XI, p. 606 id.

Vače – Gorenjska

390. Watsch. Vacse. Št. 330. Lavirana perorisba.
Top.: Marckt WATSCH. Vacse. Sign.: WD. Št. 289.
Ehre XI, p. 624 id.

Velesovo v Andergasu – Gorenjska

391. Frauwensteyn. Wichelstetten. Št. 171. Rdeča kreda.
Top.: MICHELSTETTEN. Velesalo. Sign.: WD. Št. 146.
Ehre XI, p. 366 diff.

Velika vas pri Krškem – Dolenjsko

392. GROSDORF. Velika vas. Št. 87. Lavirana perorisba.
Top.: GROSDORF. Velika vas. Sign.: WD, PRf. Št. 76.
Ehre XI, p. 230 id.

Veprinac pri Opatiji – Istra

393. Vapriniz. Št. 319. Lavirana risba.
Top.: Der Marckht VAPRINIZ. Vaprinicz. Sig.: WD. Št. 279.
Ehre XI, p. 610 id.

Vernek – Gorenjska

394. Wernegkl. WERNECK. Št. 340. Rdeča kreda.
Top.: WÉRNEK. Vërnek. Sign.: WD. Št. 299.
Ehre XI, p. 649 diff.

Veselka pri Krtini – Gorenjska

395. Vesselckha. Št. 321. Lavirana risba.
Top.: VESSELCKHA. Vesselka. Sign.: WD. Št. 281
Ehre XI, p. 614 id.

Vina gorica pri Trebnjem – Dolenjska

396. Weinbichel. Št. 334. Lavirana risba.
Top.: WEINBICHEL. Vinya goriza. Sign.: WD, PR. sculpsit. Št. 293.
Ehre XI, p. 630 id.

Vinica – Srednja Kranjska

397. Marckht vnd schloss WEINITZ. Vinica. Št. 338. Lavirana perorisba.

Top.: Marcht untt Schloss WEINITZ. Vinica. Sign.: WD. Št. 297.
Ehre XI, p. 640 diff.

Vipava – Notranjska

398. Vipach march vnd schloss. WIPACH. Št. 344. Lavirana risba.
Top.: Die burg Vnd Marckht WIPACH. Vipava. Sign.: WD, Andraeas Trost sculpsit.
Št. 303.
Ehre XI, p. 654 diff.

Vipava, Stara - Notranjska

399. WIBACH. Št. 345. Rdeča kreda.
Top.: Alt WIBACH. Stara Vipava. Grajska razvalina. Brez sign. Št. 304.
Ehre XI, p. 654 id.

Virovitica – Vojna krajina

499. Ehre XII, p. 40: VIROVITICZA.

Višnja gora - Dolenjska

400. Die statt vnd schloss Weichselburg. Visnya Gora. Št. 332. Lavirana perorisba.
Top.: Statt Vnd Schloss WEICHSELBVRG. Visnya Gora. Sign.: WD, Trost sculpsit.
Št. 291.
Ehre XI, p. 628 diff.

Vlaška vas – Vojna krajina

401. Ehre XII, p. 98: Ein MORLACHISCH dorff. Lokacija ni ugotovljena.

Volavce pri Šentjerneju - Srednja Kranjska

402. Volautsche. Volavcse. Št. 322. Lavirana perorisba.
Top.: VOLAVTSCH. Volavcse. Sign.: WD, PRF. Št. 282.
Ehre XI, p. 617 id.

Volčji potok – Gorenjska

403. Wülfs Bichell. Št. 347. Rdeča kreda.
Top.: WOLFSP^VCHELL. Vucsy potok. Brez sign. Št. 306.
Ehre XI, p. 657 id.

Volosko pri Opatiji - Istra

404. Ehre XI, p. 618: VOLOSKO.

Vrhnika – Notranjska

405. Ober Labach. Št. 194. Lavirana risba.
Top.: Marckr OBERLAYBACH. Verhnika. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 169.
Ehre XI, p. 423 diff.

Vrhkrka – Srednja Kranjska

406. Gurckh. Kërka. Št. 94. Lavirana isba.
Top.: GVRCKH. Kërka. Sign.: WD. št. 83.
Ehre XI, p. 420 diff.

Vrhovo pri Šentjerneju – Dolenjska

407. Frejhoff. Št. 57. Rdeča kreda.
Top.: FREIHOFF. Bërhov. Brez sign. Št. 48.
408. Ehre XI, p. 48: FREIHOF. Drug pogled.

Wiesenhof pri Igu (Kopija) – Srednja Kranjska

409. Ehre XI, p. 656: Wisenhof.

Zablate pri Brezovici – Notranjska

410. Mostal Zablate. Št. 176. Risba s tušem.

Top.: MOSTAL. Zablate. Sign.: WD, PM. Št. 152.

Ehre XI, p. 382 id.

Zaboršt v Kandiji (=Novo mesto) – Srednja Kranjska

411. Forst. Št. 54. Rdeča kreda.

Top.: Forst. Zaborst. Brez sign. Štev. 45.

Ehre XI, p. 139 id.

Zagreb

412. Ehre XII, p. 4: AGRAM.

Zalog pri Moravčah – Gorenjska

413. Warttenberg. Št. 329. Rdeča kreda.

Top.: WARTTENBERG. Zalog. Brez sign. Št. 288.

Ehre XI, p. 623 id.

Zalog pri Prečni (Breitenau) - Dolenjska

414. Praittenau. Št. 216. Lavirana risba.

Top.: PRAJTTEAU. Zalog. Sign.: WD, P. R. sculpsit. Št. 191.

Ehre XI, p. 452 id.

Zaprice pri Kamniku – Gorenjska

415. STEINPVCELL. Zapërce. Št. 285. Lavirana perorisba.

Top.: STEINPVCELL. Zaperce. Sign.: WD, Trost sculpsit. Št. 251.

Ehre XI, p. 551 id.

417. Stejnlichell. STAINB`VCEL. Št. 295. Rdeča kreda. Starejša varianta.

Zapuže pri Mirni – Dolenjska

418. Schneckenbüchel. Shapush. Št. 254. Lavirana perorisba.

Top.: SCHNECKENBÜCHEL. Shapushe. Sign.: WD, PRF. Št. 225.

Ehre XI, p. 514 id.

Zavratec pri Sevnici – Dolenjska

419. Sauratezhoff. Zavratce. Št. 245. Lavirana perorisba.

Top.: SAURATEZHOFF. Zavratec. Sign.: WD. Št. 216.

Ehre XI, p. 495 id.

Zavrh pri Dolah pri Litiji – Dolenjska

420. NE`VDORF. Zavêrh. Št. 182. Lavirana perorisba.

Top.: NEVDORF. Zavêrh. Sign.: WD, P. M. fec. Št. 159.

Ehre XI, p. 399 id.

Zavrh pri Grosupljem – Srednja Kranjska

421. SAVERCH. Št. 244. Lavirana risba.

Top.: SAVERCH. Zavêrh. Sign.: WD. Št. 215.

Ehre XI, p. 494 id.

Zbure pri Šmarjeti – Dolenjska

422. Rudolfsberff. Zbure. Št. 236. Lavirana perorisba.

Top.: RUDOLFSBERFF. Zbure. Sign.: WD, PRF. Št. 206.

Ehre XI, p. 476 id.

Zduša pri Kamniku – Gorenjska

423. Esdus. Sdusch. Št. 258. Rdeča kreda.
Top.: SDVSCH. Sdusa. Brez sign. Št. 229.
Ehre XI, p. 519 id.

Zrin – Vojna krajina

424. Ehre XII, p. 20: SERNIWAR.

Žebnik pri Radečah – Dolenjska

425. Siebeneck. Št. 269. Rdeča kreda.
Top.: SIBENEGG. Szibnek. Brez sign. Št. 237 (a).
Ehre XI, p. 527 id.
426. Sibeneck. Št. 271. Lavirana risba.
Top.: SIBENEGG. Brez signature. Drug pogled. Št. 237 (b).
Ehre XI, p. p. 528 id.
427. Sibeneck. Št. 270. Lavirana perorisba.
Top.: SIBENEGG. Sign.: WD, P. M. f. Št. 237 (c).
Ehre XI, p. 528 id.

Železnica pri Turjaku – Srednja Kranjska

428. Ehre XI, p. 131: EYSENHOF. Selesenza.

Železniki – Gorenjska

429. Ajsneren. Št. 16. Risba s tušem.
Top.: Hammersgewerg AISNEREN. Vshelezenkah. Sign.: WD. Št. 314.
Ehre III, p. 385 id.

Ženek - Srednja Kranjska

430. SONEGKH. Št. 278. Lavirana perorisba.
Top.: SONECKH. Shunek. Sign.: WD. Št. 244.
Ehre XI, p. 540, diff.

Žminj – Istra

431. Der marckht Swingk. Št. 291. Lavirana risba.
Top.: Der Marckht SOVINGK. Izmin. Sign.: WD, Ritter fecit. Št. 257.
Ehre XI, p. 569 id.

Žumberak – Hrvaška

432. SICHELBERG. Sichlsberg. Shumberk. Št. 272. Lavirana perorisba.
Top.: SICHLBERG. Shumberk. Sign.: WD, PR fec. Št. 238.
Ehre XII, p. 74 id.

Žužemberk – Dolenjska

433. Der marckht vnd schloss SEISENBERG. Shusenberg. Št. 259. Lavirana perorisba.
Top.: Der Marckht vnd Schloss SEISENBERG. Shushemberg. Sign.: WD, PRf. Št. 230.
Ehre XI, p. 520 diff.

Ajmanov grad Skica: 162 Top. : 39

Veduto, narisano z rdečo kredo in v Skicni knjigi označeno z naslovom Lampffritzheimb, lahko opredelimo kot Ajmanov grad. Dvorec v spremenjeni podobi srečamo v Topografiji, kjer je označen kot Ehrenau, grafična predloga za ta bakrorez pa ni ohranjena. Isto velja za veliki prospekt Ajmanovega gradu, objavljen v Valvasorjevi Slavi, kjer je stavba prav tako predstavljena v svoji razkošnejši podobi. Renesancnemu dvorcu je tako v Topografiji kot v Slavi že prizidan na kvadratni talni ploskvi zasnovani stavbni kubus, v katerem smo še nedavno videli zametek današnjega dvorca.

Brunfeld Skica: 29 Slava: p. 40

Sredi 19. stoletja opuščeni in nato porušeni dvorec Brunfeld, ki ga je ok. 1634 pozidal upravitelj blejskega gradu Adam Pipan, so v sedemdesetih letih 17. stoletja temeljito prezidali. Z rdečo kredo narisana skica ga kaže kot skromno, 2 x 5 osno stavbo, iz katere se je potlej razvil mogočen dvonadstropen, najbrž na ključastem tlorisu pozidani, 9 x 10 osni dvorec, kakršnega srečamo v Valvasorjevi Topografiji in pozneje v Slavi. Po letu 1679 ga je tako prezidal Karel grof Thurn Valsassina, ki je takrat postal lastnik imenja.

Čemšenik Skici: 314 in 357

Dvorec Čemšenik je Valvasor tako v svoji Skicni knjigi kot tudi v Topografiji in Slavi upodobil kot nadstropno, z lesenim gankom obdano gosposko stavbo z enako visokim začetnim izzidkom. Hkrati naletimo v Skicni knjigi tudi na lavirano risbo neke skromnejše stavbe z oznako Zemsinik, ki tako s svojim imenom kot s svojo lokacijo v bližini vaške cerkvice kaže na možnost, da gre za isti dvorec. Smo upravičeni, da vidimo v skici podobo dvorca pred morebitno prezidavo v poznih šestdesetih letih 17. stoletja?

Draganzek Skica: 63

Z imenom Draganzek označena, z rdečo kredo skicirana stavba v Valvasorjevi Skicni knjigi je prejkone dvor enega od v 17. stoletju izpričanih Dragovaničev ali morda kar kot Dragovaničev dvor v Čatežu. Na območju med Čatežem in Brežicami v tem času namreč večkrat naletimo na ta priimek. Prvi med povzpeticami, ki ga je nosil, je bil že leta 1601 izpričani Nikolaj, rentni mojster barona Nikolaja Gregorijanca z Mokric, brata Wolf in Jurij Dragovanič pa sta leta 1673 prodala svoj lokacijsko šele nedavno identificirani čateški dvor kostanjeviškemu samostanu. Zdaj ga poznamo v njegovi klasicistični zunanji preobleki.

Dvor pri Žužemberku Skica: 111

Z oznako Hammer an der Gurek – Fužine na Krki predstavljeno stavbo v Valvasorjevi Skicni knjigi in Topografiji je mogoče identificirati kot Dvor pri Žužemberku. Tu so se že v srednjem veku ukvarjali s fužinarstvom, naselje pa je dobilo svoje ime po dvorcu, ki so ga tu pozidali grofje Auerspergi. Ti so na obrežju Krke leta 1795 odprli železarski obrat, ki je v naslednjih letih prerasel v veliko, po vsej takratni Avstriji in širše znano železolitarno.

Grm Skici: št. 294 in št. 282.

Z rdečo kredo skicirana risba kaže podobo dvorca pred letom 1679, saj nam novejša, z lavirano risbo predstavljena skica, ki jo je Valvasor uporabil za predlogo bakroreza v svoji Topografiji in Slavi, kaže Grm že v njegovi prenovljeni in bistveno povečani podobi. Prezidave, na katere skici opozarjata, gredo na rovaš takratnega lastnika gospostva Wolfa Ferdinanda barona Mordaxa. Ta je k starejši, a vendar že tudi prej razširjeni zasnovi prizidal nova bočna trakta, ki sta zaobjela prostrano notranje dvorišče in poudarila gosposki značaj te že v izbrano lokacijo poudarjene arhitekture. Primerjava obeh skic bo ob upoštevanju kratkega Valvasorjevega tekstualnega opozorila v njegovi Slavi omogočila natančnejšo stavbnozgodovinsko opredelitev te zanimive, zgodnjebaročno preoblikovane arhitekture.

Jama v Zgornji Šiški Skici: št. 118 in 114.

Po zadnji vojni v bolnišnico prezidani dvorec Jama se nam na nekaj starejši, z rdečo kredo izrisani veduti, označeni v Skicni knjigi kot Gruebenbrun, kaže v svoji skromni prvotni podobi. Te prej nismo poznali. Stavbo je verjetno prezidal in povečal šele Wolf Engelbert grof Auersperg, ki je potemtakem že pred letom 1680, kakor nakazuje literatura, prišel v njeno posest. To v marsičem revidira naše dosedanje poglede na njen razvoj. Na lavirani perorisbi, ki je služila kot predloga za bakrorez v Topografiji, srečamo dvorec že v njegovi prenovljeni podobi.

Jelovična jama Skica: Ehre II, p. 235.

Nepodnaslovljeni bakrorez, ki ga je Valvasor objavil le v svoji Slavi, doslej ni bil natančneje identificiran. S pomočjo kolegov iz območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine R. Slovenije v Novem mestu se je posrečilo ugotoviti, da gre za zanimivo kraško Jelovično jamo blizu Kolpe na označeni lokaciji med Kostelom in Poljanami. Ta je v zadnjem času vzbudila posebno zanimanje, saj so v njej našli na črno človeško ribico, endemično varianto kraškega proteusa.

Koprivnik Skicna knjiga, št. 141.

Gre za prvič evidentirano in doslej edino znano veduto tega razvaljenega gradu, ki naj bi bil po nekaterih virih nekdanji Rabensberk, a se ga doslej še ni posrečilo povsem zanesljivo identificirati. Vprašanje njegove identitete bo treba vsekakor znova preučiti.

Kozljak Skicna knjiga, št. 350.

Gre za edino znano upodobitev tega nekdanj pomembnega istrskega gradu, iz katerega je izvirala na Kranjskem že vsaj v 16. stoletju trdno uveljavljena plemiška rodovina Barbo-Wachsenstein.

Mekinje Skica: št. 172

Na skici je samostan pred letom 1682.

Novi dvor Skicna knjiga 339 in 349.

Na starejši veduti je Valvasor upodobil dvorec pred prezidavami, s katerimi se je pred letom 1679 sprijel njegov že leta 1680 pokojni lastnik Žiga Viljem baron Tschetschkher. Ta je na pravokotni talni ploskvi pozidani renesančni dvorec za nadstropje povišal in tako njegov osrednji, bivalni del višinsko izenačil z že obstoječimi vogalnimi stolpiči, moderniziral pa je tudi njegove fasade. Prenovljeno podobo Novega dvora srečamo tako v Topografiji kot pozneje v Slavi.

Pod bregom Ehre XI, p. 616.

Dvorec Pod bregomn – Unter Rain je po vsej verjetnosti identičen z dvorom v neposredni bližini naselja Boštanj, po katerem je bil v novejši literaturi poimenovan. Dokončna sodba bo mogoča, ko bodo preučeni ustrezni arhivski viri in analizirane njegove avtentične oznake oz. poimenovanja. Zanimivo je, da ga ne najdemo ne v Valvasorjevi Skicni knjigi in ne v njegovi Topografiji, po drugi strani pa za istoimenski dvorec, ki je bil pravni naslednik razvaljenega boštanjkega gradu, pri Valvasorju ne najdemo ustreznih podatkov. Ti se pri njem dosledno nanašajo le na boštanjko gospostvo.

Rocen Skica: št. 241 in Ehre XI, p. 491

V osemdesetih letih 17. stoletja so številne dvorce, med njimi tudi Rocen, temeljito prezidali. Tako v Slavi naletimo že na povsem drugačno podobo Rocna, kot smo ga bili spoznali v Valvasorjevi Skicni knjigi in v njegovi Topografiji. Henrik Matija Schweiger, ki ga je bil medtem kupil, je skromno, na pravokotni talni ploskvi pozidano stavbo za dve osi razširil in za nadstropje povišal, ohranil pa je značilno na čop oblikovano streho in mansardo nad glavnim vhodom.

Rožek pri Podturnu Skica: 233 in Ehre XI, p. 472

Gre za podobno situacijo kot pri Rocnu. Rožek so namreč po letu 1681, ko so ga prevzeli grofje Gallenbergi, povsem prezidali. To je storil najbrž že Janez Friderik grof Gallenberg in ne šele njegov sin Danijel, ki je, kot smo doslej domnevali, leta 1687 prevzel gospostvo. Dvorec so takrat temeljito posodobili. Odstranili so dovršen del njegovih obrambnih prvin, zlasti dvojico renesančnih obrambnih stolpičev, stavba pa je dobila poudarjeno gosposki značaj. Ker je zdaj že hudo rtazvaljena, bo kljub že na prvi

pogled očitnim razlikam, ki se kažejo na omenjenih vedutah, zadnjo besedo o prezidavah lahko izrekla šele arheologija.

Stara Loka Skici: št. 9 in 18

Starejša, z rdečo kreda narisana varianta vedute kaže starološki dvorec v stari podobi. Takšno je imel okoli leta 1669, ko je prišel v posest Janeza Petschacherja, ta pa ga je v naslednjih letih očitno temeljito prezidal. V Skicni knjigi sta že v sedemdesetih letih nastali obe vedutni različici dvorca, starejša in mlajša. Podrobnejša analiza takratnih posegov tu ni mogoča.

Turn prti Premu Skicna knjiga: št. 225 in 303

Lavirana risba v Skicni knjigi z oznako Rädlseckh, ki doslej ni bila identificirana, kaže starejšo podobo dvorca Turn pri Premu. Gre za samostojno stoječa, na pravokotnem tlorisu pozidana stolpa, katerih prvi je rabil za prebivanje, drugi, v ozadju, pa gospodarskim namenom. Radlseck in Turn Valvasor v svoji Slavi sicer obravnava v samostojnih, ločenih poglavjih, vendar pri opisu Turna pove, da bi bil naziv Radlseck za dvorec pravzaprav ustrenejši. Danes znano ime grajske stavbe je potemtakem starejšega izvira, novo podobo Turnu pa je dal Johan Ferdinand grof pl. Petazzi, ki se je bil že leta 1679 tja priselil.

Zaprice Skici: 285 in 295

Dvor je v Skicni knjigi brez vidnega vzroka upodobljen dvakrat, obakrat iz istega zornega kota. Očitno gre za dve roki. Varianti sta si po nastanku časovno zelo blizu. Starejša, narisana z rdečo kreda, kaže na Valvasorjevo roko, lavirana perorisba pa je delo enega njegovih sodelavcev.

Pregledi, ocene, predstavitve, zapisi

Recenzija

Mavis Batey, David Lambert & Kim Wilkie
Indignation! The Campaign for Conservation
Kit-Cat Books, London 2000

“Indignation!” je knjižica, ki na zelo odprt in svež način razmišlja o preteklosti, sedanjosti in možni prihodnosti varstva angleške kulturne dediščine. Sestavljajo jo trije eseji. Mavis Batey piše o zgodovini angleškega varstva, David Lambert o sedanji situaciji, Kim Wilkie pa poskuša na osnovi konkretnega uspešnega projekta v dolini reke Temze osmišljati varstveno strategijo prihodnosti.

Osrednja os vseh treh esejev je razumevanje in raziskovanje laične participacije v varovanju kulturne dediščine. Laična participacija – spočeta v filozofiji in aktivnostih intelektualne elite – je zibelka britanskega varstva nasploh, saj je nevladno varstvo pravzaprav sprožilo oblikovanje zakonodaje in nastanek formalnega varstvenega sistema v državi – s tem da je prva formalna nevladna iniciativa za varstvo stavbne dediščine za več kot pol stoletja starejša od vzpostavitve prvega legalnega okvirja zaščite historičnih stavb. Uspešnost britanskega sistema varstva dediščine leži prav v popularnosti tega, lahko mu rečemo, prostovoljnega, neprofesionalnega gibanja.

Vendar pa današnji čas zahteva holistični pristop k ohranjanju okoliša, za katerega ta izvrstna tradicija nevladnega varstva (po njem se nam znotraj naših geografskih koordinat lahko kvečjemu kolca) v sodobnem angleškem urbanem okolišu ne zadošča več. Lambert meni, da je varovanje dediščine danes na točki preobrata. Vse, kar je bilo vredno zaščititi, zakonodaja danes ščiti. Problem pa se razkriva na drugi, urbani ravni, v nenehnem boju med elitističnim in popularnim pojmovanjem dediščine. Prav avtoritarna, lažno objektivna narava konservatorstva ostaja njegova Ahilova peta in je eden glavnih razlogov za marginalizacijo varstvenih načel znotraj urbanih območij. Konservatorstvo je ostalo politično in socialno marginalna skrb zato, ker ni prepoznalo, da sta visoka in popularna kultura del istega kontinuuma. Po Lambertu je nevarnost takega, hierarhično urejenega sistema varstva dediščine v nezmožnosti prepoznavanja enkratne mešanice tega, kar imajo preprosti ljudje za vredno ohranjanja. Da bi bila mera polna, doda svoje še stališče sedanje laburistične vlade, ki se močno navdušuje nad konceptom urbane regeneracije (ki vključuje tudi ekonomsko prosperiteto), medtem ko se nad “čistim” konservatorstvom po tistem zmrduje. Posledice so, kot vedno, vidne predvsem v velikosti posamičnih kosov finančne pogače, ki jih vlada reže in deli.

Kim Wilkie opisuje primer razstave, poimenovane Thames Connections, s katero so prebivalcem v krajih ob reki Temzi predstavili lokalno historično krajino in njene viste. Poleg možnosti ohranjanja starih vist so na razstavi pokazali tudi načine za oblikovanje novih, s tem pa tudi novih krajskih povezav. Razstava je nepričakovano doživela izjemen uspeh med lokalnim prebivalstvom in odprla poti za nova sodelovanja in realizacijo novih projektov. Metoda dela je vključevala začetne pogovore s posameznimi akterji v lokalnem okolišu, ti pa so nato priporočili še druge ljudi; tako so se organizatorji razstave srečali z vsakim akterjem, še preden so organizirali skupni sestanek vseh zainteresiranih lokalnih udeležencev. Nastalo je pravo malo omrežje idej, informacij, in kar je najpomembnejše, lokalne podpore. Strategija je bila zasnovana na treh točkah: na razumevanju danega prostora, razumevanju sprememb, ki se v prostoru dogajajo, ter na upravljanju kot delu kontinuirane evolucije prostora. Wilkie meni, da je tovrsten pristop v popolnem skladu s stoletje in pol staro filozofijo varstva, saj je ne nazadnje že idejni oče angleške šole varovanja dediščine John Ruskin razumel, da ni potrebe, da bi ohranjanje občutka kontinuitete zaviralo nove ideje – prej nasprotno.

dr. Katarina Višnar

In memoriam dipl. gradb. inž. Stojan Ribnikar

Kar velika množica prijateljev in sodelavcev se je poleg sorodnikov zbrala tistega mrzlega in mračnega popoldneva ob poslednjemu slovesu od inž. Stojana Ribnikarja. Zagotovo je bila tudi ta množica pogrebcev pred Nikolajevo mrliško vežico na Žalah, v kateri je stala žara s pokojnikovimi posmrtnimi ostanki, jasen dokaz njegove priljubljenosti in spoštovanja, izkazanega njegovi osebnosti.

Naj torej tudi za to revijo poskušam obuditi spomin nanj ter iz njegove biografije izluščiti nekaj dejstev in resnic, ki so dediščina njegove prehojene življenjske poti.

Dipl. gradb. inž. Stojan Ribnikar se je rodil med prvo svetovno vojno. Njegov ded je bil pisec znamenite knjžice z naslovom Logaško okrajno glavarstvo, zemljepisni in zgodovinski oris (1889), ki jo še zdaj uporabljajo zgodovinarji in drugi preučevalci širšega logaškega območja. Njegov oče pa je v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja obogatil spomeniško zakladnico s fotografijami zlasti sakralnih spomenikov, ki so pomembni dokumenti za preučevanje spomeniške dediščine predvsem v pokrajini ob zgornji Krki. Konec petdesetih let se je Stojan Ribnikar tudi sam vključil v spomeniško dejavnost in najprej sodeloval skoraj pri vseh zahtevnih prenovah spomeniških objektov v stari Ljubljani. Pri tem je precizno in pronicljivo reševal statične probleme, ki so gradbenikom povzročali nemalo težav.

Dokumentacija iz tega časa razkriva pestrost Ribnikarjevega dela na ljubljanskem območju (grad, magistrat, stavbe v starem mestnem jedru itd.). Njegov kvalitetni pristop k prezentaciji kulturne dediščine, s pretanjenim posluhom za izvedbo, slonečo na spomeniških zahtevah, kaže, da se je že na samem začetku lotil lastne poti pri reševanju problematike v zvezi s statiko objektov. Metode, ki jih je uvedel, pa so v celoti izhajale iz spomeniškovarstvenega kánona in so docela upravičile njegovo delo. Z drugo besedo, pri vsakem projektu je vedno spoštoval temeljna merila za ohranitev spomeniških vrednot in jim sproti prilagajal statične zakone, ne da bi stavbna dediščina pri tem utrpela kakršno koli škodo ali da bi postopki imeli zanjo negativne posledice. Občuteno se je odzival na vrednote materialne kulturne dediščine in jim poskušal podrediti tudi lastne ustvarjalne nagibe. Ves njegov pristop je bil ne samo konstruktiven, marveč tudi estetski, spomeniškovarstveno opravičljiv in ne nazadnje funkcionalen. To maksimo je pri vsakem novem projektu še poglobljal in nadgrajeval s predhodnimi izkušnjami, tako da ni čudno, da se je razvil v vodilnega statika projektanta za arhitekturno dediščino na območju nekdanje Jugoslavije. Njegovo delo je v statični vedi sprožilo plaz različnih pozitivnih prvin, ki so sčasoma prevladale nad pogosto neprimernim posredovanjem v spomeniško telo ter negativnimi, če že ne kar pogubnimi rešitvami. Da je to res, pričajo povabila iz Bosne, Črne gore, Hrvaške, Srbije itd., da bi tam pomagal bodisi neposredno kot projektant bodisi kot svetovalec.

Delo in načrte je večkrat tudi pisno predstavil v strokovni literaturi, in to na način, ki dotelej niti pri nas niti marsikje v tujini ni bil običajen. Vso svojo dokumentacijo, ki je danes nemalokrat edini ohranjeni dokument kakšnega posega na spomeniku, je urejeno prepustil Restavratorskemu centru RS. Torej je tudi po tej strani, tj. izhajajoč iz temeljne zahteve spomeniškega zakona in etičnega kánona, postal zgled konservatorskim delavcem in vsem drugim strokovnjakom, ki sodelujejo pri obnovi spomeniških objektov. Poudariti je treba, da se je s prispevki o svojih dosežkih udeleževal raznih simpozijev in strokovnih sestankov, pa tudi kritičnim ocenam in laičnim razlagam v dnevnem časopisu ni ostal dolžan in jim je odgovarjal z izostrenimi in strokovno podprtimi dokazi.

Skratka, preden naštejemo nekaj pomembnejših del Stojana Ribnikarja, naj še dodam, da je bil več desetletij skoraj edini zares strokovno priznani statik v spomeniškovarstveni dejavnosti na Slovenskem, prav tako pa tudi v marsikateri sosednji pokrajini. Danes se je že uveljavilo tudi nekaj strokovnjakov, ki uporabljajo njegove dosežke ter jih s pridom nadgrajujejo pri varovanju in prenovi kulturne dediščine.

Spomeniškovarstvena dela, pri katerih je sodeloval:

gradovi: Bled, Bogenšperk, Borl, Brežice, celjski grad, Dobrovo, Dornava, Goričane, Idrija, Jablje, Kamnik (Stari grad), Kostel, ljubljanski grad, Novo Celje, Otočec, Planina pri Postojni, Polhov Gradec, Prem, Ptuj, Ribnica, Smladnik, Snežnik, Soteska, Škofja Loka, Štanjel, Trebnje, Vel. Žabljje, Visoko, Višnja Gora, Vogrsko, Žužemberk itd.;

samostani: Bistra, Kostanjevica na Krki, Ljubljana (Uršulinski samostan), Pleterje, Žiža; cerkve: Bled, Črna vas, Črni Kal, Izola, Kamen Vrh, Korte, Kostanjevica na Krki, Ljubljana (stolnica, Sv. Florijan, grajska kapela), Piran, Reteče, Slinovce pri Kostanjevici, Suha, Šentrupert, Šmarje Sap, Šmartno v Brdih itd.;

druga stavbna dediščina: Cerknica, Dvor pri Žužemberku, Kobarid, Kočevski rog, Kranj, Ljubljana (staro mestno jedro), Novo mesto, Otok pri Sentjerneju (Guttenwert), Slovenj Gradec, Škofja Loka, Šmarje, Šmartno v Brdih, Tolmin, Višnja Gora, Volče.

Stojan Ribnikar je bil tudi dolgoletni svetovalec in sodelavec pri popotresni obnovi in drugih zaščitnih dejavnostih na Primorskem, v Soški dolini, na Kozjanskem, v Kobaridu in okolici, Bovcu in okolici, v Črni gori (zlasti v Kotorju), Dubrovniku, Bosni, pri obnovi srbskih samostanov (Dečanov) itd.

Že v lepi starosti se mu je za dolgoletno življenjsko delo v spomeniškem varstvu Slovensko konservatorsko društvo oddolžilo s podelitvijo Steletove nagrade za leto 2001. Še prej pa je dvakrat prejel Steletovo priznanje za obnovo posamičnih visoko ovrednotenih spomeniških objektov. Ne smemo pozabiti niti medalje ob 40-letnici spomeniškega varstva v Sloveniji. Slovensko konservatorsko društvo ga je imenovalo tudi za častnega člana, saj je zavzetost dokazoval s predavanji in prikazi svojega dela ter tudi z navzočnostjo na sestankih, strokovnih posvetih, simpozijih in skupščinah, ki jih je prirejalo društvo.

Ne bi bilo prav, če se ob spominu na Stojana Ribnikarja ne bi dotaknil še njegove osebnosti, kot so jo razkrivale nekatere značilnosti. Na prvem mestu je zagotovo njegova marljivost, saj je bilo tudi vse drugo podrejeno tej vrednoti. Bil pa je tudi prijatelj vrste ljudi, ki so ga vključevali v svoj krog, saj jim je prinašal vedrino in radost ter znal poiskati tiste vzgibe, ki so včasih zahtevali tudi več strpnosti. To mu je uspelo zato, ker je bila tudi v njem samem zasidrana razmeroma redka človekova lastnost – potrpežljivost. In čeprav se niti njegovega življenja niso mirno spletale v trakove, ki bi bili zavezani v pentljo otroške brezskrbnosti, se je vendarle izogibal agoniji, resignaciji in duševnim blodnjam in v vsem z upanjem iskal pozitivne strani. Ni se ustavljal na križpotjih, ki ne vodijo nikamor, držal se je le poti, ki so jih razsvetljevale svetilke osebne razumnosti in zadovoljstva.

Življenjski optimizem ga je izpolnjeval in mu dajal notranje zadovoljstvo, ki se je kazalo tako pri delu in dolžnostih kot v družbi, pri urejanju dišeče primorske zemlje, nabiranju gob na Travnici gori itd. Vsi, ki smo ga poznali, smo njegovo dokončno slovo sprejeli z žalostjo in trpkostjo v srcu. Zavedamo se, da smo izgubili res pravega kolega in prijatelja.

dr. Marjan Slabe

Stanko Pahič (1924–2003)

In memoriam

Ko se je z letošnjim zimskim mrazom z drevja usulo zadnje listje, se je tiho izteklo življenje Stanka Pahiča, arheologa, kot je skromno, preskromno pisalo v osmrtnicah. Kajti ko sem pred leti pri izpitih študente arheologije spraševal, ali vedo, kdo je Stanko Pahič, ga ni bilo, ki ne bi takoj odgovoril: »Vodilni arheolog Podravja in Pomurja!«

In vedeli so, katera obdobja je obdelal – mlajšo železno dobo, rimske ceste, rimsko kamnoseštvo in lončarstvo, noriško panonske gomile, staroslovanska grobišča. Predvsem pa, da je zgledno oblikoval metodo arheološke topografije. Pahičevo metodo, kot so rekli. Čeprav je bil primer znanstvenika, ki ne sili v ospredje, je ustvarjal v svoji stroki vzdušje, ki bi mu lahko rekli »Pahičev mit«.

Marsikateri začetnik se je zaradi tega »mita« z razumljivim spoštovanjem, kar z bojaznijo, obrnil nanj, kadar je bilo pač treba. Potem pa je presenečen doživel povsem drugačnega človeka – prijaznega, ustrežljivega, s kopico dobrih napotkov za nadaljnje delo in predvsem z izrednim razgledom po širjavah arheologije.

Sergej Vrišer

Stanko Pahič (1924–2003)

V spomin

Spomin na pol stoletja prijateljstva preplavi vse. Molovsko občutenje izgube izjemnega sogovornika o vsebinah, ki so segle daleč onkraj meja stroke, tja do občudovanja klene slovenske domače govornice ali do francoske poezije ... Ce triste violon ... Potem vendarle vesela misel, meni, poslednji od štirih z davnega potepanja po Bitoli, Prištini, Leskovcu, Nišu ... A nič o tem, dodati moram k mislim prof. Sergeja Vrišerja le nekaj besed o mestu Stanka Pahiča v varstveni dejavnosti.

S svojimi nasveti je bil med tistimi, ki so Petru Petruju pomagali oblikovati arheološka poročila v tej reviji, dolgo časa nepogrešljivo stalnico v arheološkem in varstvenem delu. S številnimi prispevki tu ni le celostno predstavljal svojih terenskih izsledkov, marveč je tudi pomagal ohranjati kvaliteto Varstva spomenikov.

Njegovo terensko, zlasti topografsko delo in od tod izvirajoča pravila rekognosciranja arheoloških najdišč v krajini so – čeprav se tega še komaj zavedamo – temelj vse registracije arheoloških spomenikov v naši državi. Zdaj si skušajo vse vede in stroke, tako tudi konservatorstvo in arheologija, določiti eksaktne standarde. Tisti, ki smo še mogli biti na terenu s Stanetom in ga opazovati pri delu, smo spoznali njegovo izredno pretanjeno metodo razumevanja mesta in vloge arheološkega pojava v krajini. Odlikoval je njegov čut za naravno okolje, doma kot on pri mlinu v Lokanji vasi. Pravila nam je posredoval s preprosto besedo in nam v podzavest vcepil potrebo videti vsak tvorni fenomen v povezavah. Četudi mnogi nismo imeli njegove vestnosti in vztrajnosti, smo te povezave, mislim, da dokaj uspešno, tudi iskali in našli.

Kot mnogi arheologi po muzejih je Stanko Pahič dolgo opravljal konkretne varstvene naloge. Opozarjal je na probleme, bdel nad akcijami in jih tudi neposredno izvajal. Premeščal je, na primer, ogrožene napisne kamne, spremljal posege na zemljiščih, sooblikoval predloge in načrte za zavarovanje. Opravil je ogromno izobraževalno in popularizacijsko delo, tako tedaj, ko je na terenu neposredno razlagal strokovna pravila, kot takrat, ko je predaval, in še prav posebej tedaj, ko je pisal, za laika in strokovnjaka. Stroka mu za večje število besedil, ki jih je dal le razmnožiti, dolguje natis v trajni obliki. Dolguje mu, skupaj s kmetijstvom, obsežno akcijo, ki bi rešila, kar je še ostalo od selišč po kmetijskih zemljiščih. To akcijo, ki je nismo nikoli uspeli povzeti za Pahičem, je ta začel že leta 1965 z imenom Ogrožena antika v Slovenskih Goricah. Pri tem naj bi z zavarovalnimi izkopavanji, oblikovanjem rezervatov in drugimi ukrepi rešil sledi tedaj posebej ogroženih rimskodobnih selišč po prisojnih legah. Takih dejanj Pahičeve zapuščine bi mogli naštet še več.

Mnogo sodelavcev je odšlo in od njih sem se zvečine molče poslovila: od predstojnika, od Mice Černigoj, ki je s svojim temperamentom znala izzvati tudi mojo strokovno trmo, in od Marjana Kolariča, ki nas je vse usmerjal v soočenje z mednarodnim strokovnim svetom. Odšli so mnogi prijatelji z arheoloških in varstvenih terenov in delovišč. Še vedno boli slovo od Alenke Vogrin in izguba njenega žara za celjsko regijo. Vrzel je ostala za več člani strokovnih komisij in zlasti za mnogimi našimi dopisovalci. Med njimi so tudi člani Pahičeve topografske ekipe iz Slovenskih Goric, med katerimi po Pahičevih besedah »Judeža ni bilo med nami« (saj nas je bilo enajst): Peter Petru, Bernarda Perc, Lojze Bolta, Tone Knez, Aci (France) Leben, Andrej Valič in oba zanesljiva arheološka pomočnika Stanko Lorber in Janez Gojkovič. Toda Stanko Pahič je bil tako pomemben učitelj in vzornik arheologom v spomeniškem varstvu, da moram tvegati in iz prijateljsega dela iztrgati nekaj drobcev ter jih zapisati s temi brezbarvnimi besedami.

dr. Iva Curk

Ob slovesu dr. Marijanu Zadnikarju

Odšel je še eden velikih slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Dr. Marijan Zadnikar je bil neposredni dedič naše pionirske generacije Cankar, Stele, Mole, ki mu je poleg širokega znanja vtisnila tudi globoko poklicno etiko. Bil je do konca predan svojemu poklicu, v katerega ga je vpeljal profesor Stele. Svojo domovino je imel neizmerno rad in jo je prekriziral po dolgem in počez. Tu morda ni mesto za naštevane vsega, kar je dr. Zadnikar v življenju raziskal in napisal. Njegova obsežna strokovna bibliografija je trden temelj, na katerem bodo gradile vse prihodnje generacije slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Vse to je zapisano in ne rabi posebnega komentarja. Toliko pomembneje pa se ob trenutku tesnobe zdi spomniti na človeške odlike velikega znanstvenika. Svojo poklicno pot je začel v trdih povojnih časih, ki niso bili niti najmanj naklonjeni raziskovanju cerkvenih in grajskih spomenikov. Vse ovire je premagoval z globoko vero v poslanstvo izbranega poklica in predvsem z velikim spoštovanjem ter ljubeznijo do spomenikov samih. Ker je veliko prepešalil, je poleg umetnosti naših prednikov spoznaval tudi deželo in njene ljudi. Vsak njegov zapisan stavek je prikrito poln domoljubnih čustev v najboljšem pomenu besede. Njegove številne knjige so vedno naletele na dober sprejem in so, lahko bi rekli, primer kako umetnost davnih dob razložiti strokovnjaku in jo hkrati na berljiv način približati širokemu občinstvu. Ob branju njegovih popularnih znamenj mu v mislih lahko sledimo na popotovanju po naši deželi in ga dobro razumemo, ko pravi, da sicer ne premoremo mogočnih katedral, vendar se naše pravo bogastvo skriva v ustvarjalnosti ljudi, ko so znali tudi v skromnejših razmerah ustvarjati velike umetnine, pomerenjene po lepoti svojega okolja.

V imenu slovenskega spomeniškega varstva bi se pokojnemu dr. Marijanu Zadnikarju predvsem rad zahvalil za vse, kar je storil na tem področju. Ljubezen do spomenikov je bila pri njem tesno povezana z odgovornostjo do njihovega ohranjanja. Dobro se je zavedal, da imajo tudi naši zanamci pravico bistriti si duha in bogatiti si dušo ob lepotah slovenskih cerkva, gradov in vsega drugega, kar je nekdaj ustvarila roka naših prednikov. Dr. Zadnikar je ostal zvest spomeniški službi od davnega leta 1947, ko je postal konservator, pa do konca svojih dni. Ne samo nepregledna množina spomenikov, ki živijo naprej po njegovih zaslugi, ampak tudi publicistično delo in urejanje osrednjega strokovnega glasila, priča o globoki brazdi, ki jo je oral. Čeprav se je s posebno znanstveno vnemu posvečal monastični arhitekturi romanske dobe, mu niso bila tuja druga stilna obdobja. Delo, ki ga je nekoč tako srečno začel profesor Stele, je verno nadaljeval skupaj s kolegom prof. Nacetom Šumijem in dr. Ivanom Komeljem. Lahko bi rekli, da je ta trojica postavila temelje modernemu spomeniškem varstvu na Slovenskem, pri čemer je gre dr. Zadnikarju posebna zasluga pri ohranjanju naših najstarejših spomenikov. Brez enciklopedičnega znanja in poglobljanja v romansko arhitekturo, bi te naloge nikakor ne mogel zadovoljivo opraviti. Bil je eden zadnjih znanstvenikov konservatorjev mednarodnega ugleda, ki je prav zato vedno lahko našel jasem odgovor tudi na zapletena vprašanja. Njegova avtobiografska knjiga *Z mojih poti* odkriva tudi človeško plat visoke znanosti in boja za ohranjanje spomenikov. Dokazuje, da je dr. Zadnikar živel bogato življenje, kakršno je dano le malo komu in je svojo nadarjenost v celoti podredil visokim etičnim idealom. Tudi v tem nam bo ostal svetel zgled.

Osebnost sem se z njim občasno srečeval, vedno z občutkom globekega spoštovanja do vsega, kar je ustvaril. Bil je prijeten sogovornik, poln iskričevega humorja in koristnih prijateljskih nasvetov. Na stara leta je kot član strokovnega sveta nekajkrat prišel na Inštitut Franceta Steleta, kjer sem bil donedavna zaposlen. Ob osemdesetletnici smo mu pripravili zajeten zbornik, ki mu je kolega dr. Resman izbral naslov *Hodil po zemlji sem naši in na platnicah objavil majhno sličico baročnega znamenja*. Mislim, da je s tem povedal vse. Moj spomin na dr. Zadnikarja pa seže še nekoliko dlje. Kot študent sem na Zavodu za spomeniško varstvo opravljal počitniško prakso in dober mesec dni nadomeščal fotografa. Prinesli so mi kup negativov, ki jih je bilo treba kopirati. Bili so namenjeni za dr. Zadnikarjevo knjigo o kočevskih spomenikih. Tedaj ni mogla iziti drugače, kot v najbolj skromni ciklostilni obliki. Kljub temu je opravila veliko poslanstvo in predstavlja edinstven vir za preučevanje tega po vojni devastiranega dela slovenske dežele.

Dr. Marijana Zadnikarja ni več med nami, ostal bo le prijeten spomin nanj, pri vseh, ki smo ga poznali. Zapustil nam je velikansko delo, ki ga komaj zmore eno samo človeško življenje. Ob vsem tem pa je morda najbolj pomembno sporočilo za sedanjost, kako je treba z vsem srcem ljubiti našo bogato kulturno preteklost. Dr. Zadnikar je bil velik domoljub in velik znanstvenik. Pogrešali ga bomo.

dr. Damjan Prelovšek

Ob slovesu dr. Emilijanu Cevcu

V ponedeljek, 30. januarja 2006 se je ustavilo srce akademika, univ. profesorja dr. Emiljana Cevca. Namenoma sem uporabil besedo »srce«, ker je to dobesedno tudi bil v desetletjih izjemno plodnega znanstvenega delovanja na umetnostno zgodovinskem področju, zato bo ostal v tej vedi za vedno zapisan kot eden izmed njenih najvidnejših stebrov.

Utrip tega srca je z mnogimi nasveti, opredelitvami, zapisi in opisi odmeval domala v vseh slovenskih cerkvah, v živih in opuščeni samostanih, kot tudi v mnogih mestnih in trških ulicah, pa tudi na dvorcih in gradovih.

Z mnogimi objavami, udeležbah na mednarodnih posvetovanjih in z osebnimi stiki je Cevc Slovensko umetnostno zgodovinsko stroko dvignil na evropsko raven in jo uveljavil v tujini ter z njo predvsem slovensko istovetnost in njeno kulturno dediščino.

Vse življenje ga je neutrudljivo gnala posebna notranja sila, da bi odkril prvine in posebne lastnosti te dediščine, zato si je močno prizadeval za njeno odkrivanje, vrednotenje in ohranjanje tudi na področju arheoloških ostalin, njenih etnoloških izrazov, v zgodovinskih virih in slovstvenem izročilu.

Dr. Emilijan Cevc po službeni dolžnosti ni bil nikoli konservator, čeprav si je to zelo želel; pa vendar lahko ugotovimo, da je ni bilo večje konservatorske akcije, od povojnega časa pa do včeraj, v kateri ne bi v njej, vsaj z nasveti, sodeloval dr. Emilijan Cevc.

Za življenjsko delo na področju varovanja spomenikov mu je bila leta 1997 podeljena Steletova nagrada. Ob tej priložnosti je sam spregovoril, kako si je po diplomi želel zaposlitve kot konservator na Tolminskem, ker so bili ti kraji toliko časa odrezani od matične domovine in zato slabo poznani. Ta neuresničena želja ga je kasneje večkrat vodila v zahodno Slovenijo in zamejstvo, zlasti v Beneško Slovenijo. Slednji je skupaj z uglednimi furlanskimi in italijanskimi kolegi (Giuseppe Marchetti, Gian Carlo Menis, Giuseppe Bergamini, Tarcisio Venutti, Giovanni Maria del Basso, Sergio Tavano) utrjeval narodno in kulturno zavest.

Pa tudi sicer je čutil za svoje poslanstvo odkrivanje medsebojno prepletenih zgodovinsko kulturnih poti, ob katerih so nastajali pomniki kulture določenega časa. Prepričan je bil, da je na teh sledih potrebno vzpostavljati in graditi strpne in poštene medsebojne strokovne in siceršnje stike.

Ta ista želja ga je v šestih desetletjih neprestanega zavzemanja za kulturno dediščino in spomenike pripeljala v najbolj odmaknjene kraje in skrite zaselke po vseh koncih Slovenije. Za koliko odkritih »skritih kotičkov« smo mu hvaležni, in smo zanje smo zvedeli pri slučajnem strokovnem pogovoru, na predavanjih ali v številnih objavah. V dolgo vrsto bi lahko postavili dotlej neznane stavbarje, slikarje, kiparje, pa tudi o marsikateri nadarjen ljudski rezbar, pripovednik...bi bil med njimi.

Bogata bibliografija govori o izjemno plodnem in zavzetem delu predvsem na področju umetnostne zgodovine.

Omeniti pa je potrebno tudi njegovo zanimanje in ljubezen do drugih strok, ki so povezane s prizadevanjem za ohranitev »obraza domovine«, kar je naslov programskega sestavka, objavljenega v Varstvu Spomenikov št. 3 iz leta 1950. S posameznimi članki s spomeniško varstveno, etnološko, zgodovinsko vsebino, se je večkrat oglašal v strokovnih revijah: Varstvo Spomenikov (7), Slovenski Etnograf (2), GSD (4), Tradiciones (9) in mnogih domačih in tujih zbornikih.

Dal in zapustil nam je neprecenljivo mero znanja. Pred nami je zahtevna naloga; vestno izpopolniti dolg seznam objav, od prvega konservatorskega članka z naslovom »Na ruševinah evropsko pomembne stavbe kostanjeviškega gradu« iz leta 1947, objavljenega v Tovarišu, pa do zadnjega tipkopisa o dvorcu Zemono, ki ga je izročil za objavo par dni pred božičem; prišteti moramo še vse zastavljene teme in osnutke različnih sestavkov, ki so shranjeni v delovnih mapah.

Pa še nekaj pomembnega je v zapuščini dr. Emilijana Cevca; njegov osebni zgled: skromni velikan uma in duha, ki je znal vsakemu prisluhniti in bil pripravljen postati nevsiljiv učitelj in iskren prijatelj hkrati.

V odlomku črtice »Moje bogastvo« iz knjige »Preproste stvari« nam sporoča:

»Preveč je prazne učenosti, preveč votlega bogastva v naših srcih. Predaleč smo od tistega prvinskega občutja očetov, ki so vsako stvar poimenovali s pravim imenom...»

Rad bi poprosil odpuščanja vse, ki bi jim moral pokazati vrelec veselja – ko pa sem mislil, da sem ga že odkril, sem spoznal, da mi je v dlaneh presahnil, saj je skrit vsem, ki so v vsakdanjih skrbih pozabili in izdali otroštvo. In vem, da ga ne bom mogel oživetiti vse dotlej, ko bom lahko iskreno in brez rdečice nad lažjo zapisal:

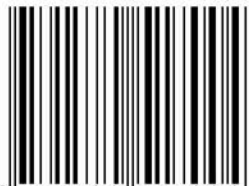
'Če bi mi zdajle kdo podaril ves svet, ne vem, kaj bi počel z njim. Morda bi ga obračal v rokah kakor otrok žogo, potem pa bi se zasmel ter ga vrgel naravnost v lužo.'

'Pustite me, saj je vendar v mojem srcu več bogastva kakor v tem vašem ubogem svetu,' je rekel.

Silvester Gaberšček

V S V S V S V S V S V S V S

ISSN 1580-5174



9 771580 517004